

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Ajaloo ja Arheoloogia Instituut

Kristo Nurmis

DAS FEIN GESCHLIFFENE GLAS
SAKSA OKUPATSIOONI AEGNE PROPAGANDA ORGANISATSIOON EESTIS,
1941–1944

Magistritöö

Juhendaja: Dr Olaf Mertelsmann

Tartu 2011

SISUKORD

SISSEJUHATUS.....	3
1. ASJADE SEIS. IDEOLOOGILINE, POLIITILINE JA AJALOOLINE KONTEKST	10
1.1. Eesti natsionaalsotsialistliku ideoloogia perspektiivis	10
1.2. Saksa võimukorraldus okupeeritud Eesti aladel. Eestimaa kindralkomissariaat	15
1.3. Eesti Omavalitsus	23
1.4. <i>Momentum</i> . Propaganda stardipositsioon.....	29
2. SAKSA PROPAGANDAMOSAIK JA EESTI: STRUKTUUR, ÜLESANDED JA STRATEEGIAD	34
2.1. Propagandaministeeriumi idatalitus/osakond ja Vineta	35
2.2. Wehrmachti propaganda. Propagandastaffel-Estland	39
2.3. Kindralkomissari propagandaosakond ja Propagandaamt Estland	46
2.4. Kino ja ringhääling.....	56
2.5. SS ja propaganda	59
3. EESTI OMAVALITSUSE PROPAGANDASÜSTEEM	63
3.1. Eesti Omavalitsuse „rahvakasvatuse” aparaat.....	63
3.1.1. <i>Rahvakasvatuse Osakond ja Rahvakasvatustalitus</i>	63
3.1.2. <i>Põllutöödirektooriumi propagandaosakond ja Majandusdirektooriumi propagandaosakond</i>	72
3.1.3. <i>Rahvakasvatuse Peavalitsus</i>	74
3.2. Ajakirjandus ja propaganda.....	78
3.2.1. <i>Ajalehed</i>	79
3.2.2. <i>Lehtede juhtimine</i>	84
3.2.3. <i>Tsiviilvalitsuse tsensuur ja ajakirjandus</i>	90
3.3. Inimesed Eesti Omavalitsuse propagandasüsteemis	93
3.3.1. <i>Üldine personalipoliitika</i>	93
3.3.2. <i>Kaks propagandisti: Libe ja Meret</i>	100
4. PROPAGANDA HORISONTAALNE JA VERTIKAALNE TASAND	105
4.1. Propaganda ja horisontaalne tasand	105
4.1.1. <i>Nõukogude-aasta kogemuse ühtlustamine</i>	105
4.1.2. <i>Leegioni-propaganda</i>	112
4.2. Propaganda ja vertikaalne tasand. Autoriteediküsimus.....	119
KOKKUVÕTE.....	130
ALLIKAD JA KIRJANDUS	136
SUMMARY	147
LISAD	151

SISSEJUHATUS

Töö eesmärk

„Tegelikult pole erilist mõtet arutleda propaganda üle. See on praktika, mitte teooria. [...] Me oleme kogunenud siia mitte selleks, et arutleda kenade teooriate üle, vaid leidmaks viise praktiliseks koostööks nii, et tuleksime toime oma igapäevaste väljakutsetega.“¹ Nende sõnadega alustas Saksamaa Natsionaalsotsialistliku Tööpartei (NSDAP) propagandist, tulevane Saksamaa propagandaminister Joseph Goebbels oma propagandateemalist loengut parteikaaslastele 1928. aastal. Natsionaalsotsialistlik arusaam propagandast kasvas välja kibedast natsionalistlikust reaktsioonist keiserliku Saksamaa kaotusele Esimeses maailmasõjas. Adolf Hitler pühendas oma memuaarides sõjapropagandale terve peatüki, milles asetas Saksamaa lüüasaamise ainusüü keisririigi ebarahuldavale propagandale: „Saksa natsioon võitles oma eluõiguse eest, ja propaganda eesmärk oleks pidanud olema seda võitlust toetada; selle siht pidanuks olema aidata saavutada võit.“² Nii Hitleri kui Goebbelsi käsituses polnud propaganda oma olemuses eesmärk omaette, vaid vahend, ning seetõttu pidi selle vorm „olema kalkuleeritud toetama eesmärki, mida ta teenib.“³ Propaganda jäi alati assotsieerituks militaristliku mentaliteediga ja sellele viidati rahu ajalgi kui „relvale“.⁴ 1940. aastate alguseks oli natsionaalsotsialistlik võim ehitatud Saksamaal üles massiivne tsiviil- ja militaarse propaganda süsteemi. III Reichi ei tohtinud see „esimese järgu relv“ enam alt vedada.

Saksamaa ja NSVL-i sõja puhkemisega 1941 jõudis Saksa propaganda ka Eesti pinnale. Eesti ühiskond oli kogenud alles hiljuti massiivse nõukogude propaganda invasiooni. Tollal neljateistaastane Helle Sibul mäletab: „Isa saatis mind raamatukogu saali igasugu Nõukogude plakateid ja muud rämpsü ära korjama. Saabusid ka raamatukogu ametnikud, keda saadeti koristama venelaste käes olnud ruumi sõnadega: tulge ja koristage nüüd seda Nõukogude kultuuri“.⁴ Propaganda mõiste kõlas halvamaiguliselt ning selle materjale võeti kui rumalatele massidele mõeldud makulatuuri.

¹ **Joseph Goebbels.** Knowledge and Propaganda. (Source: “Erkenntnis und Propaganda,” Signale der neuen Zeit. 25 ausgewählte Reden von Dr. Joseph Goebbels (München: Zentralverlag der NSDAP, 1934), lk 28–52.) [WWW] <http://www.calvin.edu/academic/cas/gpa/goeb54.htm> (10.12.2011).

² **Adolf Hitler.** Mein Kampf. München, Franz-Eher-Verlag, 1943, lk 193–208.

³ **Bernd Sösemann.** Propaganda und Öffentlichkeit in der „Volksgemeinschaft“. – Die Nationalsozialismus und deutsche Gesellschaft. Hrsg. von Bernd Sösemann. München, Deutsche Verlags-Anstalt, 2002, lk 118.

⁴ Sõja ajal kasvanud tüdrukud. Koostaja Rutt Hinrikus. Tallinn, Tänapäev, 2006, lk 81.

Ka Saksa propaganda saabus Eestisse plakatilaviini ja loosungitega, mis rahva silmis ei erinenud palju nõukogude praktikast. Saksa julgeolekupolitsei juht Eestis Martin Sandberger märkis: „Konstateeritakse sarnasust kommunistliku propagandaga, kus kujutatakse vaid üht iseenesest mõistetavat fakti.”⁵ Samas oli 1944. aastaks Eestis üles ehitatud mitmesajaliikmeline eestlastest koosnev propaganda organisatsioon ja rangelt režiimi sihtidele orienteeritud massimeedia. Eestis leidis küllagi innukaid ja loovaid propagandaametnikke ning ajakirjanikena töötasid tuntud nimed nõukogude-eelsest ajast (pea kõik need, kes olid kommunistliku režiimi repressioonidest pääsenud).

Käesolev töö selgitab, kuidas see organisatsioon kujunes, millised olid Saksa propagandapoliitilised sihid ja toimingud okupeeritud Eesti aladel, millised olid propaganda ülesanded, strateegiad ja tegevuskavad; millistele dünaamikatele allus propaganda ja kuidas mõjutasid propagandategevust Eesti tingimused. Nende struktuuriliste ja korralduslike teemade kajastamise juures on töö laiemaks eesmärgiks aidata mõista, mil viisil üritas Saksa okupatsioonirežiim Eesti tsiviilelanikkonda oma sõjahuvidele vastavalt käituma suunata.

Probleemiasetus

Ameerika propagandateoreetikud Garth S. Jowett ja Victoria O'Donnell on defineerinud propaganda järgmiselt: „Propaganda on tahtlik, süstemaatiline püüd vormida ettekujutusi, manipuleerida tunnetustega, ning suunata käitumist saavutamaks vastukaja, mis edendaks propagandisti soovitud eesmärke.”⁶ See on moraalselt üpris neutraalne tõlgendus. Ometi käsitletakse propagandategevust enamasti negatiivse tegevusena, kavalate retooriliste võtete ja valedena, eesmärgiga indoktrineerida rumalaid masse. Ka Saksa okupatsiooni aegsest propagandast rääkides, kiputakse sageli keskenduma selle üheselt mõistetavatele või naeruväärsetele ilmingutele. Käesolevale tööle selline propagandakäsitlus huvi ei paku. Pigem võib nõustuda propagandaajaloolase David Welchi seisukohaga: „Kõige mõttekam propaganda fenomeni mõistmise viis pole [...] uurida seda kasutatud retooriliste ja psühholoogiliste trikkide kaudu, vaid pigem läbi analüüsi, mis haarab kogu sotsiaalse konteksti, kujutledes tervikut kui pingete ja tõugete dünaamilist välja, milles propaganda

⁵ Eesti Julgeolekupolitsei aruanded 1941–1944. Eesti üldine olukord ja rahva meeleolu Saksa okupatsiooni perioodil politseidokumentide peeglis. Koostaja Tiit Noormets. Tallinn, Riigiarhiiv, 2002, lk 28.

⁶ Garth S. Jowett, Victoria O'Donnell. Propaganda and Persuasion. London, Sage Publications Inc., 1989, lk 13.

mängib oma osa.⁷ Propagandategevus sõltub alati tingimustest, milles ta tegutseb ning seda on võimalik uurida ainult ümbritsevat konteksti arvesse võttes. Nagu on märkinud Jowett ja O'Donnell: „ilma selle kontekstita võib sümboolne manipulatsioon tunduda hiljem suuresti reaalsust moonutavana, rassistlik, naiivne, ja sisuliselt rumal.”⁸

Propaganda ei toimi vaakumis, vaid on integraalselt seotud ümbritseva keskkonnaga ja valitsevate mentaliteetidega. Nõukogude aasta kogemus oli vältimatu eeldus selleks, milliseks kujunes Saksa propagandapoliitika Eestis. 1942. a suvel võrdles kindralkomissarivõim Eesti situatsiooni peenelt lihvitud klaasiga (*fein geschliffene Glas*), Eestis olevat vajalikud propaganda erilised vahendid.⁹ Kuidas need algingimused ja propagandapoliitilised otsused vastastikku toimisid on selle uurimuse üks põhiprobleeme.

Käesoleva töö uurimisobjekt on propaganda organisatsioon, mille all pean silmas nii propagandainstitutsioone, nende omavahelisi suhteid (struktuurid, hierarhiad, vahekorrad, käsuliinid jne), eesmärged, ülesandeid ja tegevust. See ei tähenda propaganda käsitlemist mingi essentsialistliku fenomenina. Propaganda on konkreetsete ühiskondlike struktuuride tegevus, konkreetsete ülesannete ja eesmärkidega, teostatud kindlate kanalite kaudu ja konkreetsete inimeste poolt. Siin töös mõeldakse propaganda all eeskätt seda, mida propaganda tegijad ise selle all käsitasid ning viimasele on koondatud ka uurimisfookus. Hoolimata laialt levinud arusaamast natsionaalsotsialistliku Saksamaa sisemisest kaootilisusest (nn poliüokraatia-mudel) töötasid erinevad propagandaga tegelevad agentuurid Eestis suhteliselt sihipärasel koostöös, ühtses n-ö masinavärgis või organisatsioonis. Tegelikult praktikas mingeid silmnähtavaid katkestusi ei esinenud. Kui, siis vaid esialgse sõjaufooria tingimustes. Olgugi, et taktikas võis esineda eriarvamusi oli siht üks: kaasata propagandaga enim inimesi ja kindlustada Saksamaa võit.

Propaganda on märksa laiem tegevus kui üksikute ideoloogiliste propagandamõistetega inimese ümber veenmine või „indoktrineerimine”. See on enamasti laiaulatuslik töö, mis taotleb avatust ja totaalsust, sobivate kaastööliste organiseerimist ja muid korralduslikke külgi. Propaganda rakendab oma eesmärkide elluviimiseks võimalikult palju enda käsutuses olevaid meediume, mis peavad hõlmama iga momendi inimese elus: raadio ja ajalehed kui ta on kodus või tööl, miitingud, avalikud üritused ja filmid õhtuti ning nädalavahetustel, plakatid mil ta jalutab tänaval. Võib nõustuda propagandateoreetiku Jacques

⁷ David Welch. Introduction. – Nazi Propaganda: the Power and the Limitations. Editor David Welch. New Jersey, Barnes and Noble Books, 1983, lk 2.

⁸ G. S. Jowett; V. O'Donnell. Propaganda and Persuasion, lk 120.

⁹ ERA.R-65.1.28, l. 20. Siin ja edaspidi arhiiviviidete märgistus järjekorras: arhiivi lühend, fondi number, nimistu, säilik, leht/lehed.

Elluli väitega, et moodsat propagandat ei huvita enam inimese uskumuste ja ideede muutmine, vaid püüd leida viise, kuidas provotseerida inimest tegevusse (mitte ortodokssia (*orthodoxy*), vaid ortoprakssia (*orthopraxy*)).¹⁰ See kehtib eriti sõjatingimustes ja iseäranis natsionaalsotsialistliku propaganda puhul Eestis. Samas ei tasu unustada, et propaganda on vaid üks võimu instrumente, mis toimib jagamatus koosluses erinevate surve, sunni ja vägivallamehhanismidega. See ilmneb selgelt ka natsionaalsotsialistliku Saksamaa ühiskondliku mobiliseerimise praktikas.

Historiograafia

Saksa okupatsiooni aegses Eestis tehtud propaganda ja meediasüsteemiga haakuvaid teemasid on uuritud harva ja pisteliselt.¹¹ Kõigi nende käsitluste probleemiks on sageli propaganda- ja meediasüsteemi poliitiliste eelduste ignoreerimine ja segadus propagandaasutuste eesmärkide, organisatsiooni ja nende omavaheliste vahekordade suhtes. Seda baasi üritab rekonstrueerida käesolev töö.

Suures osa tugineb uurimus arhiivimaterjalidele, eeskätt Eesti Riigiarhiivis leiduvatele Eestimaa kindralkomissari¹² ja Eesti Omavalitsuse allasutuste¹³ fondidele, samuti Eesti Julgeolekupolitsei allikatele.¹⁴ Tallinna Linnaarhiivis on osaliselt säilinud maakondlike propagandaasutuste kirjavahetus Tallinna keskusega.¹⁵ Välisarhiive pole käesolevas uurimuses kasutatud, kuid need täiendaksid seda kindlasti. Berliini tasandi propagandapoliitika mõistmist ja võrdlusi Saksa võimualuse propagandaga mujal Ida-Euroopas pakuvad mõned Saksamaa ajaloolaste tööd.¹⁶

¹⁰ **Jacques Ellul.** Propaganda. The Formation of Men's Attitudes. New York, Vintage Books, 1973, lk 9, 17, 25.

¹¹ **Sirje Annist.** Kultuur ja prefektuur. – Kultuur Eesti sõja-aastail, 1941–1944. Toimetajad Kaalu Kirme, Maris Kirme. Tallinn, Tallinna Pedagoogikaülikool, 1998, lk 21–30; **Kristo Nurmis.** „Ühises võitluses ühine võit!” Saksa okupatsiooni aegsed propagandaplakatid Eestis. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool. Uusima aja ajaloo õppetool. Tartu, 2008; **Vadim Rõuk, Jüri Ruus.** Vabadussõjalaste pärand Saksa okupatsiooni propaganda teenistuses. – Ajalooline Ajakiri, nr. 1 (135), 2011, lk 41–64.

¹² ERA.R-65. Kindralkomissar Tallinnas.

¹³ ERA.R-166. Rahvakasvatuse Peavalitsus; ERA.R-81. Haridusdirektoorium; ERA.R-101. Põllumajanduse Keskvalitsus. ERA.R-112 Kirjastus ja Trükikoda Tallinna Eesti Kirjastusühisus; ERA.4416. Ajalehe Postimees toimetus.

¹⁴ ERA.R-64. Eesti Julgeolekupolitsei.

¹⁵ Nt TLA.157. Rae Vallavalitsus.

¹⁶ **Ortwin Buchbender.** Das tönende Erz: Deutsche Propaganda gegen die Sowjetunion. Stuttgart, Seewald Verlag, 1978; **Babette Quinkert.** Propaganda und Terror in Weißrußland 1941–1944: Die deutsche „geistige” Kriegführung gegen Zivilbevölkerung und Partisanen. Paderborn, Schöningh, 2009; **Aristotle A Kallis.** Nazi Propaganda and the Second World War. Hampshire, Palgrave Macmillan, 2008.

Propagandategevus läbiviimise ja avaliku retseptsiooni seisukohalt on väärtuslikeks allikmaterjalideks Eesti Julgeolekupolitsei aruannete allikapublikatsioon,¹⁷ samuti Eesti vabariigi aegsete poliitikute ja välissaadikute kirjavahetust koondav teos „Töotan ustavaks jääda...“.¹⁸ Kolmanda olulise allikabaasi moodustavad propagandistide õppematerjalid¹⁹ ja kaasaegne perioodika,²⁰ mis heidavad valgust nii propagandategevuse kontseptuaalsetele alustele kui selle põhiväljundile.

Peab märkima, et arhiiviallikad on säilinud fragmentaarselt ja kaootiliselt. Samuti tuleb propagandategevuse allikapõhise uurimise juures arvestama selle osaliselt konspiratiivset iseloomu. Teadmata hulk propagandaga seotud otsuseid ei fikseeritud kunagi kirjalikult. Allikabaasi lünklikkuse tõttu on käesolev töö üheks oluliseks kõrvaleesmärgiks rekonstrueerida kohalike propagandaasutuste organisatsiooniline struktuur (koos juhtivkoosseisuga) ja selle evolutsioon. Selleks olen kasutanud rohkelt erinevaid allikaid ja mälestusi (vt lisad).

Memuaristika moodustabki uurimuse teise olulise materjalibaasi. Kasutatud mälestustesse tuleb suhtuda samas erakordse kriitikaga. Need on kirjutatud enamasti elukutseliste propagandistide ja ajakirjanike poolt, sageli kõrges eas, apoloogilises vormis ning tulvil teadlikku ja mitteteadlikku tagantjärele tarkust. Kuna memuaarid on kirjutatud eksiilis ja Külma sõja kontekstis, määravad nende sisu ja rõhuasetused ka diasporaa omavahelised poliitilised vastasseisud ning „jätkuva” kommunismivastase võitluse ideoloogiline taustsüsteem. Esiletõstmist väärivad siin Rahvakasvatuse Peavalitsuse juhataja Boris Mereti²¹ ja Eesti Omavalitsuse juhi Hjalmar Mäe mälestused.²² Propagandategevust käsitletakse põgusalt ka sisedirektor Oskar Angeluse üpris varakult (1950ndatel) kirjutatud mälestustes,²³ samuti Eesti Julgeolekupolitsei süsteemis töötanud teatritegelase Jaan Pertti käsikirjalistes mälestustes.²⁴ Saksa propagandistide vaatepunkti avab napilt Wehrmachti

¹⁷ Eesti Julgeolekupolitsei aruanded.

¹⁸ Töotan ustavaks jääda... Eesti Vabariigi Valitsus 1940–1992. Koostanud ja toimetanud Mart Orav ja Enn Nõu. Tartu, Eesti Kirjanduse Selts, 2004.

¹⁹ Käsitleti propagandast: Rahvakasvatuse Peavalitsuse kursuste loengute kokkuvõtteid. III. Rahvakasvatustalituse toimetused. Tallinn, Eesti Kirjastus, 1943; Aktuaalseid küsimusi: Rahvakasvatustalituse kursuste loengute kokkuvõtteid. I. Rahvakasvatustalituse toimetused. Tallinn, Eesti Kirjastus, 1942; Ülevaateid Suur-Saksamaast: Rahvakasvatustalituse kursuste loengute kokkuvõtteid. II. Rahvakasvatustalituse toimetused. Tallinn, Eesti Kirjastus, 1942.

²⁰ Ajalehed: Linna Teataja, Teataja, Eesti Sõna, Maa Sõna, Postimees jt.

²¹ **Hans (Boris) Meret.** Teremi jutustus „Estonia mässust“, sõjast, Berliinist, KZ-laagrist ja muust. Toronto, Oma Press, 1984.

²² **Hjalmar Mäe.** Kuidas kõik teostus: minu mälestusi. Muraste, Matrix kirjastus, 2005.

²³ **Oskar Angelus.** Tuhande valitseja maa. Mälestusi Saksa okupatsiooni ajast 1941–1944. Tallinn, Olion, 1995.

²⁴ **Jaan Pert.** Mälestusi Saksa okupatsiooni päevilt. Käsikiri. Eesti Riigiarhiiv, ERA.4996.1.158, l. 1–35.

propagandasõdurite-veteranide ajakirjas Wildente ilmunud lühike mälestusartikkel Propaganda-Staffel Estlandi juhi Edgar Stahfi sulest.²⁵

Välis-Eesti historiograafia pööras Saksa propagandale üldiselt vähe tähelepanu.²⁶ Vähesed leiduvad uurimused on enamasti pool-memuaristlikud. Väärtuslikku materjali pakuvad Postimehe ajakirjanike Juhan Kokla ja Arno Raagi tekstid.²⁷ Autorid keskenduvad aga liigselt oma isiklikule „rahvuslikule võitlusele“ Saksa ametnike ja tsensoritega. Tõstetakse esile üksikuid vastasseise, mis kipuvad moonutama ajakirjanike rutiinset igapäevatööd. Huvitavad on Saksa okupatsiooni ajal põgusalt propagandisti ja ajakirjanikuna töötanud (vahepeal vahistatud) Voldemar Kuresse 1940-ndate lõpus kirja pandud artikliseeria „Teateid lähiminevikust”.²⁸ Siiski põhinevad Kuresse paljastuslikud väited peamiselt kontrollimata kuulujuttudel, on sensatsioonistlikult hinnangulised ning stiililt agitatiivsed. Kures näeb Saksa okupatsiooni eelkõige vapsidest režiimi kaasajooksikute ja patriootide vastasseisuna ning tegeleb suuremalt jaolt Eesti Omavalitsuse tegelaste naeruvääristamisega.

Käesolev töö asetub seega üpris tühjale kohale, mis raskendas ka uurimist ja määras paljus käesoleva teema valiku (iga propaganda teemavaldkonna uurimiseks oli tarvis mõista selle struktuuralseid aluseid) ja mõneti etteaimamatu mahu.

Töö sisu ja ülesehitus

Töö struktuur on üles ehitatud liikuma üldisest konkreetsemale. Põhimõtteliselt vastab see ka kronoloogilisele suunale. Nii alustan ideoloogilistest ja kontekstuaalsetest eeldustest, kaardistan seejärel propaganda struktuure ning jõuan lõpuks propaganda korraldusliku praktikani.

Esimeses peatükis käsitlen Saksa propagandategevuse ideoloogilisi ja poliitilisi eeldusi Eesti suhtes ning ajaloolist (objektiivset) konteksti. Nende aspektide vastastikune mõju oli määrav, milliseks kujunes propaganda üldine korraldus Eestis. Just sel okupatsiooni algetapil

²⁵ **Edgar Stahf.** Wie man Herzen erobern kann. Aus der Geschichte der Prop. Staffel Estland. – Die Wildente, Vol. 17, 1958, lk 16–22.

²⁶ Üle kolme aasta pikkust Saksa okupatsiooni käsitleb vaevalt paar osa 10-köitelisest koguteosest „Eesti Riik ja Rahvas Teises maailmasõjas”. Ka siin on esikohal kaasaegne Eesti diasporaa vastasseis nõukogude okupatsiooniga. Nt kannab koguteose viimane osa allpealkirja „Võitlus jätkub”.

²⁷ **Juhan Kokla.** Eesti ajakirjanduse ja Saksa okupatsioon. – Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. VIII. Stockholm, EMP, 1959, lk 144–168; **Arno Raag.** Võitluses saksa tsensoriga. – Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. VIII. Stockholm, EMP, 1959, lk 169–179; **Arno Raag.** Saatuslikus kolmnurgas. Lund, Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1974.

²⁸ **Voldemar Kures** (pseud. Eesti Hendrik). „Lambakasvatuse talitus”. – Teataja, 30.1.1945, lk 2; **Voldemar Kures** (pseud. Eesti Hendrik). Kuldõunad hõbevaagnal. – Eesti Teataja, 1.8.1945, lk 2; **Voldemar Kures** (pseud. Eesti Hendrik). Maavalitsemise unelmad. – Eesti Teataja, 6.6.1945, lk 2 jt.

kujunesid kohalike Saksa võimukandjate üldhoiakud edasise konkreetse propagandapoliitika suhtes. Siin otsustati suuresti ka kollaboratsiooni alused.

Teisena annan ülevaate Saksa propagandainstitutsioonidest nii, nagu need Berliinist Eestisse jõudsid. See peatükk tõstab esile propagandaasutuste ametlikke ülesandeid ja korralduslikku tegevuspraktikat Eestis. Kuidas erinevad Saksa asutused jagasid võimu omavahel ning hõivatud massimeediakanalite üle, millistel alustel määrati kindlaks propaganda üldised strateegiad Eestis.

Kolmas, kõige mahukam peatükk kaardistab eestlastest koosneva kollaboratsiooniadministratsiooni Eesti Omavalitsuse alluvuses tegutsenud propagandasüsteemi. Kuna eestlastele mõeldud propaganda põhikanaliks peeti ajalehte ja eestikeelne ajakirjandus oli massimeediast kõige vähem Saksa ametnike otse-domineeritud, käsitlen peatükis ka ajakirjandusvälja, selle juhtimist, tsenseerimist ja propagandafunktsioone.

Samuti pööran peatükis tähelepanu propaganda ja ajakirjanduse juhtivkaadrile, nende taustale ja käitumismotiividele ning – propaganda aspektist eriti olulisele – propagandapersonali vahekorrale ülejäänud ühiskonnaga. Käesolev töö rõhuasetus on suuresti propaganda kollaboratsiooni tasandil. Just siin peitus Saksa propagandapoliitika tuum. Kollaboratsiooni mõistet ei kasutata siin hinnangulisena. See on mugavusmõiste, mis tähistab antud kontekstis koostööd okupatsioonivõimuga.

Neljas peatükk on töö kõige „tõlgenduslikum” ja vaatleb propaganda organisatsiooni selle (korralduslikus) töös ja dünaamikas. Raamistavateks alateemadeks on valitud propaganda horisontaalne ja vertikaalne kategooria. Vertikaalne propaganda, mis kujutab endast tüüpilist valitsejate–alluvate mudelit oli Eestis mitmel põhjusel problemaatiline. Sakslasi tervitati küll vabastajatena, kuid okupatsioonivõim jäi võõrvõimuks ja selle kontrollitud propagandakanalid juba olemuslikult ebausaldusväärseks. Seega otsisid Saksa ja eestlastest propagandistid erinevaid viise, kuidas kanaliseerida oma sõnum autoriteetsete tegelaste kaudu. Propaganda horisontaalsed strateegiad hõlmasid viise, kuidas propaganda püüdis jõuda lähemale tavainimesele, integreerida inimesed ise propagandategevusse, läbi kaasamise avalikesse üritustesse. Stimuleerida inimesele lähedal olevaid grupidünaamikaid.

Lisades olen toonud Eestis tegutsenud propagandaasutuste struktuurid, samuti mõned propagandmaterjalide näited ning juhtivate propagandistide ja ajakirjanike fotod (vt lisa 15).

Töö on kitsendatud eestlastest tsiviilelanikkonnale suunatud propagandale. Kõrvale jäävad teemad nagu: propaganda Vene elanikkonnale, sakslastele, eestlastest sõduritele (Soome või Saksa üksuste koosseisus), sõjavangidele, riigitooteenistustele.

1. ASJADE SEIS. IDEOLOOGILINE, POLIITILINE JA AJALOOLINE KONTEKST

1.1. Eesti natsionaalsotsialistliku ideoloogia perspektiivis

16. juulil 1941 toimus füüreri peakorteris kõrgetasemeline koosviibimine, sellest võtsid osa Adolf Hitler, Alfred Rosenberg (kes võttis järgmisel päeval ametlikult vastu idaalade riigiministri koha), riigiminister ja riigikantselei ülem Hans Lammers, relvajõudude kõrgema ülemjuhatuses staabi ülem kindralfeldmarssal Wilhelm Keitel ning neliaastaku plaani täievoliline esindaja riigimarssal Hermann Göring. Protokollis parteikantselei ülem Martin Bormann. Koosviibimisel sõnastas Hitler veel kord üle alanud idasõja üldised suunised, kavatsused ja propaganda põhimotiivid.

Hitleri järgi oli idasõja õigustamisel otstarbekas hoiduda oma „tegelike kavatsuste” proklameerimisest. Oma motiivide põhjendamisel tuli käituda sarnaselt Norra, Taani, Hollandi ja Belgiaga ehk: „rõhutada jälle, et olime sunnitud okupeerima, administreerima ja kindlustama teatud territooriumi; et oli kohalike elanike huvides, et kindlustaksime korra, toidu, liikluse jne, sellest ka meie korraldused. Ei tohi olla arusaadav, et sellega valmistatakse ette lõplikku korraldust [*endgültige Regelung*]! Sellest hoolimata võime rakendada kõiki vajalikke vahendeid – mahalaskmised, ümberasustamised jne – ja me rakendame neid.“ Hitler toonitas, et tuleb vältida kohaliku elanikkonna „enneaegset” muutumist vaenlaseks ja seetõttu rõhutada, et ollakse vabastajad. Lääne pool Uuralit ei tohtivat enam kunagi tekkida uut võõrast sõjalist jõudu. „Raudseks põhimõtteks“ pidi jääma, et relvi ei tohi kanda keegi peale sakslaste, sest allutatud rahvaste relvastamine võib tulevikus kätte maksta. Kogu „Baltimaa“ (*Baltenland*) pidi saama Saksamaa osaks (*Reichsgebiet*). Sõjaaegse tegevuskava idas sõnastas Hitler lakoonilise triaadina: domineerida, administreerida, ekspluateerida.²⁹

Saksamaa „idasõjakäik” (*Ostfeldzug*) vastandati algusest peale Lääne-Euroopas peetava „normaalsõjaga”. See pidi tooma kaasa ühtaegu strateegilise nihke üldises sõjas kui olema ideoloogiline, rassi- ja koloniaalsõda, seda nii Nõukogude Liidu hävitamiseks riigina kui „juutluse” ja kommunismi (või „juudibolševismi”) „väljajuurimiseks”. Ühtlasi pidi sellega kaasnema Ida-Euroopa alade annekteerimine või muul viisil Saksa ülemvõimule allutamine.³⁰

²⁹ Martin Bormanns Abschrift einer Besprechung im Führerhauptquartier (16. Juli 1941). Deutschland unter der Herrschaft des Nationalsozialismus (1933–1945). [WWW] http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=1549&language=german (1.12.2011).

³⁰ **Seppo Myllyniemi.** Die Neuordnung der Baltischen Länder 1941–1944: Zum nationalsozialistischen Inhalt der deutschen Besatzungspolitik. Helsinki, Suomen Historiallinen Seura, 1973, lk 46.

NSVL kuulutati likvideerituks ja hõivatud alasid hakati ametlikult nimetama „okupeeritud idaaladeks” (*besetzte Ostgebiete*). Euroopa sõjaaegset poliitilist korraldust Saksa võimu all kirjeldati avalikkuses järgnevalt (1943):

Nii tuleb Saksa vägede poolt okupeeritud riike lugeda ikkagi riikideks, ükskõik siis, kas neil on oma valitsus nagu Norral, Hollandil, Serbial ja Kreekal või valitsetakse neid ilma nende enda valitsuseta nagu Belgiat; seevastu aga ei saa lugeda praegu olemasolevateks riikideks ei Kindralkubermangu ega ka Saksa haldusse võetud Idaalasid, Idaterritooriumi ja Ukrainat [...] sõja puhkemisel olemasolevast 35-st riigist on kadunud seitse: Danzig, Eesti, Läti ja Leedu, Luksemburg ja lõppeks Jugoslaavia.³¹

Pretensioonides Eesti aladele kattusid natsionaalsotsialistliku Saksamaa ideoloogilisel tähendusväljal mitmed õigustused:

- ajaloolise argumentatsiooniga romantiline Saksa koloniaalimperialism („kui Saksa võim ulatus Aachenist Peipsi järveni”³², „nagu ordurüütlid ja Hansa kaupmehed”³³);
- Versailles’ rahu revideerimisdiskursus (Saksa keisririigi ülemvõimu piirid idas Compiègne’i vahele, 1918);³⁴
- *Lebensraum*’i ideoloogia (eriomane Saksa kontinentaalkolonialism, mis taotles paisuvale Saksa elanikkonnale „eluruumi” ehk asumaade vallutamist Ida-Euroopas);
- natsionaalsotsialistlik „geopoliitiline” *Großraum*-kontseptsioon Saksamaa domineeritud „Euroopa ruumist” ning selles sisalduv „poliit-majanduslik” kontseptsioon (Euroopa „kontinentaalmajandusruum” (*Großwirtschaftsraum*) tööstuskeskustega Saksamaal ja Kesk-Euroopas, ümbritsetuna agraarsetest ääremaadest);
- imperiaalne *Machtpolitik*, mis eitas väikeriikide olemasolu õigustust (ka ametlikus propagandas sageli kasutatud lausung: väikeriikide aeg on möödas, väikeriigid on üleminekuaja nähtus jne³⁵);³⁶

³¹ Eesti Sõna, 11.8.1943.

³² The Memoirs of Alfred Rosenberg (1946). [WWW] <http://www.archive.org/details/NoneRosenbergMemoirs> (30.11.2011).

³³ Ostlandi riigikomissari Hinrich Lohse sõnad. **Alexander Dallin**. German Rule in Russia 1941–1945. A Study of Occupation Politics. London, The MacMillan Press Ltd, 1981, lk 183.

³⁴ **Alan John Percivale Taylor**. The Origins of Second World War. Middlesex, Penguin Books Ltd, 1981, lk 99. „Versailles’i diktaadi” revideerimine oli olnud kuni maailmasõja puhkemiseni natsionaalsotsialistliku propaganda leitmotiiv.

³⁵ Vt nt Mäe kõned, Postimees 20.10.1942; Eesti Sõna, 25.2.1942.

³⁶ Hitleri kõnepruugis tulnuks „väikeriigisodi” (*Kleinstaatgerümpel*) likvideerida nii kiiresti kui võimalik. Vt **Walter Lipgens**. General Introduction. – Documents on the History of European Integration: Continental Plans for European Union 1939–1945 (Series B, History, Volume 1), (artiklite ja dokumentide kogumik). Berlin, Walter de Gruyter & Co, 1984, lk 12.

- natsionalistlik/rassiideoloogiline argumentatsioon sakslaste (või germaanlaste või aarialaste) ülemvõimust vähemväärtuslike rahvaste/rasside üle (nende üle valitsemine, pagendamine, küüditamine või muul viisil vabanemine; või rassiväärtuslikuma elemendi germaniseerimine).

Kirjeldatud taotlused, mis moodustasid kompleksi nii traditsioonilistest Saksa imperialistlikest mõttesuundumustest kui nende natsionaalsotsialistlikest edasiarendustest, ringlesid kogu sõja kestel keerulises omavahelises dünaamikas ja variatsioonides. Eri poliitilistes diskursustes, erinevate tegutsejate visioonides ja poliitilistes otsustes ning erinevate publikute ees rõhutati erinevaid aspekte erineva jäikuse ja järjekindlusega. Kõiki neid õigustusi läbis aga punase niidina radikaalne vallutaja mentaliteet, Saksa ultranatsionalism, antisemitism ja rassiteooria ning veendumus rahvastikuliste ümberkorralduste vajalikkusest hõivatud aladel.

Baltikumi täpne juriidiline liitmiskava pidi lahendatama pärast sõja võidukat lõppu, kuid üldiselt valitses annekteerimise osas Saksa võimu kõrgemal tasandil üksmeel ning lõppsihina ei hüljatud seda kunagi. Olgugi, et mitmed konkreetset ümberrahvastamise ja küüditamise projektid (kurikuulsaim neist SS-i Generalplan Ost, mis nägi ette Balti rahvaste osalise saksastamise, osalise küüditamise)³⁷ olid totalitarismile omaselt utoopilised, tõendab juutide ja mustlaste masshukkamiste harukordne mastaap, nagu ka rahvastiku ümberkorraldused Poolas, et režiim oli valmis kulutama ressursse ka kõige radikaalsemate ideede elluviimiseks hõivatud aladel, kusjuures vastavaid nõudlusi esitati liitlastelegi. Eestis sai see teatavasti saatuslikuks kõigile juutidele ja osale mustlastele, ning seda idasõjakäigu edu kõrghetkel. Oktoobris 1941 tervitas Hitler oma sõdureid sõnadega: „kui sõda on võidukalt lõpule viidud, pöördume me tagasi varasemast veelgi fanaatilisemate rahvussotsialistidena.”³⁸

Kompenseerimaks konkreetsete poliitiliste lubaduste puudumist ning rahuldamiseks ühtaegu nii Saksamaa pretensioone kui vallutatud maade (aga ka liitlaste ja välisriikide) avalikku arvamust Saksamaa sõjategevuse suhtes, levitas Saksa propaganda laialdaselt väljendit „uus Euroopa”, mida võib vaadelda nii poliitilise, ideoloogilise kui propagandistliku konstruktsioonina. Vahel kasutati seda kui lihtsalt avatud tähendusega nimisõnafraasi (uus Euroopa, tulevane Euroopa, Euroopa ühtsus, Euroopa kultuurrahvad, Euroopa rahvaste pere jne), mõnikord pigem kui mõistet (Uus-Euroopa, Euroopa uuskord); samuti Suur-Saksamaa sünonüümina selle sõjajärgsetes tulevikupiirides.

³⁷ Generalplan Osti jaoks viidi läbi ka koloniseerimiskesperimente Ukrainas. A. Dallin. German Rule in Russia, lk 286. Aga ideedega mängiti ka Eestis. Vt edaspidi.

³⁸ Postimees, 4.10.1941.

„Uue Euroopa”-propagandanarratiivi mõtte sõnastas Goebbels 1940. a aprillis Saksa ajakirjanduse valitud esindajatele järgnevalt: „Kui meilt küsiti [1933–34], kuidas me kavatseme lahendada üht või teist probleemi, vastasime alati, et me ei tea veel. Meil olid oma plaanid, kuid me ei ulatanud neid avalikule kriitikale. Ja kui keegi küsib meilt täna, kuidas me kujutame ette uut Euroopat, peame jälle ütlema, et me ei tea. Meil on meie omad ideed, muidugi mõista; ent kui me paneme nad sõnadesse, loome me endale kohe vaenlasi ja tugevdame vastupanu. Oodaku, kuni võtame võimu, küll nad siis peagi näevad.”³⁹

„Euroopa uuskorra”-kontseptsioon oli välja kasvanud Versaille’-vastasest (*resp.* endiste Antanti-riikide vastasest) natsionaalsotsialistlikust sise- ja välispropaganda protesti-narratiivist, mis lubas asendada senise Euroopa riikide süsteemi uue ja Berliini-kesksemaga, viia lõpule Saksa keisririigi võitluse oma „koha eest päikese all”, täiendades seda natsionaalsotsialistliku rassiteooria ja äärmusliku antisemitismiga. Kui 1930. aastatel edendati seda idealistlikku süsteemimudelit terava otsaga nii kehtiva jõudude tasakaalu kui teiste süsteemimudelite suunas (marksistlik internatsionalism, patsifism, pan-Europism, Euroopa föderalism jpt),⁴⁰ teiseses see maailmasõja ajaks Saksamaa „võitluse“, hiljem „saatva” juhtrolli (*Deutsche Sendung*),⁴¹ aga ka ideoloogilise, sõjalise ja majandusliku ülemvõimu legitimatsiooniks. Saksamaa kuulutas end omavat „Euroopa mandaati“ ning võitlevat „Euroopa tsivilisatsiooni” eest bolševismi ja senise rahvusvahelise „kaose” vastu.⁴² Saksamaa „universalistliku” välispoliitilise kontseptsioonina, pidi „uus Euroopa” vastanduma sõja ajal eeskätt liitlaste Rahvaste Ühenduse (ja Atlandi deklaratsiooni) kavadele.

Samas ei käinud Saksamaa kunagi välja mingit terviklikku programmi, ning hägune Euroopa-idee jäi paljudele sümpatiseerijatelegi tühjaks loosungiks.⁴³ Pealegi edendati uue Euroopa vähegi konkreetsemat tähendust piirkonniti, nagu ka ajaliselt üpris erinevalt: nt kui Hollandis propageeriti seda kui pan-germanistlikku liitu,⁴⁴ siis Eestis kui mingit väikerahva „kaastöötamisvormi” Reichi koosseisus. Oma ettekandes Eesti propagandatöötajatele 1942. a aprillis sõnastas baltisaksa ajaloolane Arved von Taube Euroopa-propaganda ametliku versiooni Eesti kohta järgnevalt:

³⁹ Tsit W. Lipgens. Documents on the history of European integration (General Introduction), lk 11.

⁴⁰ Vt sealsamas, lk 1–33.

⁴¹ Eesti Sõna, 1.4.1943.

⁴² Vt nt Linna Teataja, 15.11.1941, Hitleri kõne põhiloosung „Pärast kaost uus Euroopa”.

⁴³ Mitmed fašistlikud organisatsioonid üle Euroopa liitusid lõpuks vastupanuga. W. Lipgens. Documents on the history of European integration (General Introduction), lk 10.

⁴⁴ **Gerhard Hirschfeld**. Nazi Propaganda in the Occupied Western Europe: The Case of Netherlands. – Nazi Propaganda: the Power and the Limitations. David Welch (ed.). New Jersey, Barnes and Noble Books, 1983, lk 144.

Tänapäeval kujundab Euroopa ühtsust riik („Das Reich”) (Mõistet „riik” tarvitatakse rahvussotsialistlikus ainekäsitluses määratledes saksa rahva poolt kantud riiki kui Euroopas Saksa mõjupiirkonda kuuluvaid rahvaid ühendava ja Euroopa ühtsust kujundava nähtusena nii tänapäeval kui ka minevikus, milliseid riike ajaloos on kolm [...] Praegune Suur-Saksamaa on Kolmas Riik) [...] Mõte riigist [...] täiendub rassiteadvuse, tõepärase ajalookäsitluse kaudu, mille valgusel me tunnetame põhjarassi rahvaste ajaloolist jõudlust kui teist kujundavat jõudu Euroopa ajaloos. Mõte riigist on olnud ikka kogu Euroopat haarav korraldusidee [...] Seejuures kindlustatakse väikerahvastele kaastöötamisvorm, mis vastab nende suurusele ja saavutusvõimele [...] Suurruumimajandus tagab elatustaseme tõusu [...] Nii nagu Juht äratas saksa rahva varjusurmast, nii usume ka, et tal õnnestub anda Euroopale kestev rahu, mis kindlustaks igale uut korda tunnustavale rahvale tema eluruumi.⁴⁵

Teisisõnu asendati rahvusliku enesemääramise printsiip (senine Eesti riikluskontseptsiooni alus) rassiteadusliku ja sotsiaaldarvinistliku tõerežiimi ning ajaloolise ja majandusliku determinismiga. Poliitiliste õiguste asemel lubati majanduslikku heaolu uue „suurruumimajanduse” raames pealinnaga Berliinis.⁴⁶ Igapäeva-ajakirjanduses siiski hoiduti ülemäärasest detailsusest. Eriti sõjaolukorra halvenedes lasti Euroopa-loosungil kõlada võimalikult avatult, lubades vastuvõtjal täita selle tähendusväli oma soovunelmatega.

Totaalse sõja välja kuulutamise järel 1943. a jaanuaris saatis propagandaminister Joseph Goebbels kõigile propagandaasutustele salajase korralduse (17.2.1943) „Euroopa rahvaste kohtlemise kohta“, millega teatas, et natsionaalsotsialistlik võitlus pole nüüdsest enam üksnes võitlus Saksamaa pärast, vaid kogu Euroopa „kultuurkontinendi“ eest. See tähendas, et võitluseks „siseaasialiku juudi-bolševismi“ vastu tuli nüüd hakata mobiliseerima kõiki idarahvaid, keda ei tohtivat enam käsitleda barbaarse ega loomalikuna. Edaspidi oli keelatud kõnelda ja teoretiseerida territooriumide hõivamisest Saksa asumaadeks ning maa või rahvaste germaniseerimisest. Tuli rõhutada Saksamaa ülesehitavat rolli pärast bolševike „plaanipärast hävitamispoliitikat“ (*planmäßige Zerstörung*) vastavalt Stalini põletatud maa käsule, ning olla igal moel ettevaatlik oma väljendustes, mida bolševistlik propaganda võiks ära kasutada, et „säasta Saksa verd ja saavutada võit.“⁴⁷ Kuigi propagandaministri korraldus seadistas ümber mõned senised avaliku kommunikatsiooni trendid, ei muutnud see pikaajalisi natsionaalsotsialistlikke taotlusi. Valitses teadlik nihe Saksa propaganda ja režiimi tegelike kavatsuste vahel.

⁴⁵ Arved von Taube. Ülevaade Saksa ajaloost. – Ülevaateid Suur-Saksamaast: Rahvakasvatustalituse kursuste loengute kokkuvõtteid. II. Rahvakasvatustalituse toimetused. Tallinn, Eesti Kirjastus, 1942, lk 5.

⁴⁶ Vt ka Mäe kõne, Eesti Sõna, 13.1.1942.

⁴⁷ O. Buchbender. Das tönende Erz, lk 317–319.

1.2. Saksa võimukorraldus okupeeritud Eesti aladel. Eestimaa kindralkomissariaat

Saksamaa ambitsioonide elluviimiseks jaotati idaalade juhtimine (ehk „domineerimine–administreerimine–ekspluateerimine”) nelja kõrgema võimukeskuse, nende erisuguste funktsioonide ja kompetentside vahel (nn juhtivvõimu neli sammast):

- 1) Wehrmacht (ülesanne: sõjaline võitlus vaenlase vastu, rinde varustamine ja rinde vahetu tagala stabiilsuse kindlustamine),
- 2) *Reichsführer-SS* Heinrich Himmlerile alluv julgeolekukompleks (poliitiline politseitöö valitud vaenlasgruppide vastu (sh nende likvideerimine), ühiskonna poliitilis-ideoloogiline järelevalve, kriminaal- ja korrapolitsei töö, rassipoliitika, hiljem ka sõjaväelised ülesanded sõjalise tiiva Waffen-SS-i näol; edaspidi SS),
- 3) Riigimarssal Göringi juhitud majandussektor (majanduslik ekspluateerimine),
- 4) Alfred Rosenbergi juhitud Hõivatud Ida-alade Riigiministeerium (alade poliitiline kujundamine ja administreerimine; edaspidi idaministeerium).⁴⁸

Propaganda osas võiks lisada nelikule ka Goebbelsi propagandaministeeriumi (vt 2. ptk).

Võimukeskuste paljususega kaasnesid peagi mitmed vastuolud (nn polüokraatia mudel), ebaselged kohapealsed võimuhierarhiad, võimukeskuste erinevad eesmärgid ja huvid, vastukäivad arusaamad õigest taktikast; mitte vähem oluliselt ka võimukandjate isikuomadused ja huvid ning ebavõrdsed isiklikud vahekorrad kõrgeima otsustaja Hitleriga. Samas ei tähendanud see sugugi nagu poleks eri võimuinstantside vahel olnud ühiseid arusaamu ja edukat koostööd. Kusjuures sageli võis koostöö paralleelsete institutsioonide vahel toimida isegi paremini kui sama institutsiooni vertikaalsel tasandil, mida tõendas ka olukord Eestis.

Idasõda puhkes 22. juunil 1941, kui Saksamaa alustas kiiret ning edukat pealetungi NSVL-i vastu. Eesti ala oli esialgu teisejärguline piirkond väegrupi Nord teel Leningradi peale. Kuigi esimesed Saksa armeedüksused jõudsid Eestisse juba 7. juulil, seiskus rinne juuli keskpaigas Punaarmee tugeva vastupanu tõttu ajutiselt Tartu-Pärnu joonel. Juuli lõpus õnnestus jätkata pealetungi ning 7. augustil lõigati Punaarmee Kunda vallutamise kaheks.⁴⁹

⁴⁸ **Jürgen Förster.** Operation Barbarossa as a War of Conquest and Annihilation. – Germany and the Second World War. Volume IV. The Attack on the Soviet Union. Oxford, Oxford University Press, 1999, lk 494–495.

⁴⁹ **Toomas Hiio.** Ülevaade 1941. aasta sõjasündmustest Eestis. – 1941. aasta Eestis. Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi Aastaraamat 6/2006. Tallinn, Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri Muuseum, 2007, lk 118–128.

Punaarmee poolt hüljatud Tallinn hõivati 23. augustil, mil punalipu asemel heisati Pika Hermannini torni Saksa sõjalipp.⁵⁰

Septembris-oktoobris vallutasid sakslased veel Lääne-Eesti saared ning viimasena võeti 5. detsembril kontrolli alla Osmussaar. Need kuupäevad: sõja algus (nn vabanemispäev), eri piirkondade ja asulate „vabastamispäevad“ ning Eesti „lõplik vabastamine“ (Hiiumaa langemine 21.10.1941), kujunesid okupatsioonikalendri keskseteks tähtpäevadeks. Seejuures pidi vabanemispäev kandma idaaladele samaväärset tähendust, mida Hitleri „võimuhaaramise“ päev (*Tag der Machtübernahme*, 30.01.1933.) Saksamaale. Sel päeval olevat alanud idarahvaste lõimumine „Euroopa uuskorraga”.⁵¹

Saksa sõjakäiguga paralleelselt oli alanud Eestis laiaulatuslik nõukogude julgeolekujõudude ja Punaarmee-vastane partisanivõitlus, mis liitus *in corpore* saabuva Wehrmachtiga. Pärast nõukogude aasta radikaalseid poliitilisi sündmusi, mis kulmineerusid massiküüditamisega vaevalt nädalapäevad enne Saksamaa rünnakut, sellele järgnenud põletatud maa purustustöödele, massilistele arreteerimistele, hukkamisele ning Punaarmee sundmobilisatsioonile Põhja-Eestis, tervitati saabusvat Saksa armeed laiemate rahvahulkade seas vabastajatena. See ei tähendanud pelgalt Saksa sõdureid lillepärgadega tervitavaid rahvamasse nagu Saksa propaganda seda visualiseerida armastas, vaid pigem elanikkonna lootustes nõukogude-eelse ühiskondliku korra taastumiseks, püüdlusi taaskäivitada iseseisvusaegseid institutsioone (õigus- ja omandisuhted, valitsusasutused, kultuuriasutused, avalik kommunikatsioon jpm), nõukogude aastal põlu all olnud inimeste tagasipöördumist oma ametikohtadele jne. Saksa sõjaväeline haldusvõim, improviseerides ise endale sobivat tagalapoliitikat, mitmeid vabariigi-aegseid struktuure ka legaliseeris.⁵² Kehtestati nõukogude-eelne õiguskord, mis ei kehtinud aga riigisakslastele ja mida Saksa võimud võisid oma äranägemise järgi muuta. Kuna samal ajal käsitleti territooriumi likvideeritud NSVL-i osana, jäi nõukogude aastal natsionaliseeritud omand Saksa võimu kätte, endisele omanikule jäi üksnes selle kasutusõigus. Suurtööstus allutati otse Saksa asutustele ja ettevõtetele, samuti võeti üle peremeheta omand. Kuigi 1943 hakati poliitilistel ja propagandistlikel põhjustel

⁵⁰ Kõrvuti sellega lubas kohalik Saksa sõjaväeüksus omaalgatuslikult paar tundi mastis lehvida ka kooliõpilase Sven Ise lipuvardasse seotud Eesti lipul. Kuula: Sven Ise mälestused 1. – Maailmapilt (raadiosaade). Autor ja toimetaja Martin Viirand. Tallinn, ERR, 2008. [WWW] <http://arhiiv.err.ee/vaata/maailmapilt-maailmapilt-sven-ise-malestused-1> (6.12.2011).

⁵¹ ERA.R-65.1.58, l. 48.

⁵² Toomas Hiio järgi käsitles Saksa sõjaväevõim selles mõttes Eestit mõneti eripärase okupatsioonitsoonina. Samas jääb selgusetuks, kas selle ajendiks oli sakslaste positiivne vastuvõtt Eestis ja ulatuslik saksasõbralik partisanitegevus, või oli selle taga teisi poliitilisi implikatsioone. Kindlasti mõjutas olukorda Leningradi rinde lähedus, arvatavasti ka õppetunnid Leedus ja Lätis. **Toomas Hiio**, Eesti kui Wehrmacht'i operatsioonipiirkond 1941–1944. Väegrupi „Nord” tagalapiirkond ja 207. julgestusdiviis. – Laidoneri muuseumi aastaraamat 5. Koostaja Leo Lõhmus. Tallinn, Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri Muuseum, 2006, lk 136.

omandit ka reprivatiseerima, puudutas see üksnes väljavalituid. Selline pragmaatilistel alustel kujunenud struktuurne pluralism püsis kuni okupatsiooni lõpuni.

Eesti vabariigi viimase õiguspärase peaministri Jüri Uluotsa ettepanekut koostööks ja „omamaise valitsuskeskuse”⁵³ loomiseks Saksa võimud ignoreerisid. Maa kommunaalseks valitsemiseks oli Berliinis usaldusisikud juba välja valitud (vt ptk 1.3.).

Berliini kavade järgi polnud kohalikule elanikkonnale ette nähtud ei poliitilisi õigusi ega iseseisvaid sõjalisi üksusi. Idasõja „vereau” pidi jääma sakslastele.⁵⁴ Ometi värbas Wehrmacht juba varakult idarindele partisanid nn abitöölisteks (*Hilfswillige*). Partisanide keskjuhtimist esindav Omakaitse otsustati likvideerimise asemel reorganiseerida ning liideti Saksa administratiivsüsteemiga. Selle liikmeid kasutati Saksa julgeolekuüksuste juhtimisel tagala puhastamiseks nõukogude partisanidest ja muust „mittesoovitavast elemendist” (pms juudid ja mustlased), hiljem vahiteenistujatena strateegiliste majandusobjektide juures.

Sõjaväe koormuse vähendamiseks oli Berliinis ette nähtud kindlustatud idaterritooriumide kiire üleminek komandantuurivõimult tsiviiladministratsiooni alla, milleks loodi Berliinis Okupeeritud Idaalade Riigiministeerium, mida asus juhtima Tallinnast pärit baltisakslane, endine NSDAP-i välisameti juht ja ideoloog Alfred Rosenberg.

Eesmärgiga lagundada ja likvideerida NSVL nägi Rosenbergi propagandapoliitika algusest peale ette nõukogude terrori ärakasutamist, mängimist rahvuslikele vastasseisudele ning lootuste äratamist vaenlase tsiviilelanikkonnas. Idaministeeriumi poliitiline kava vallutatud idaalade suhtes kuulutas oma ideoloogilis-optimistlikus sõnastuses: „Bolševismi aastatepikkune repressioonipoliitika ja juhtimisvõimetus, mis hallatud maid ühest katastroofist teise on juhtinud, ulatab meile hindamatu väärtusega kapitali. Seda kapitali tuleb kasutada. Saksamaa peab olema see jõud, mis bolševismi lammutab, ja Führerit tuleb Nõukogude elanike seas ülistada kui bolševistliku ikke käest vabastajat, nii võidame Euroopa ülesehitustööks 100 miljonit kaastöölist [...] Propaganda kaudu äratatakse elanikkonnas suuri lootusi, mida nad oma imetluses Saksa loovuse ning leidlikkuse suuruste (*Großes*) üle niikuinii meilt ootavad [...] Lisaks on poliitilistel põhjustel edukas ka *erinevate rahvuste erinev kohtlemine*.”⁵⁵ Vastavalt Rosenbergi rahvuslikule „dekompositsioonipoliitikale”, mis nägi ette NSVL-i rahvuste kaupa administratiivse tükeldamise, jõuti idaaladel asutada kaks idaministeeriumile alluvat riigikomissariaati: Ostland (ka „Ida maa-ala”) ja Ukraina. Ostlandi

⁵³ Memorandum Eesti seisundi kohta. – Seaduse sünd. Jüri Uluots. Koost. Hando Runnel. Tartu, Ilmamaa, 2004, lk 386–388.

⁵⁴ **Andres Kasekamp.** Saksa okupatsioon 1941–1944. – Eesti ajalugu VI. Peatoimetaja Sulev Vahtre. Tartu, Ilmamaa, 2005, lk 204.

⁵⁵ Allgemeine Richtlinien für die politische und wirtschaftliche Verwaltung des besetzten Ostgebiete (Kommentaar Robert Gibbons). – Viertelsjahrshefte für Zeitgeschichte, Jahrgang 25, Heft 2, 1977, lk 259.

riigikomissari alla kuulusid Eesti, Läti, Leedu ja Valge-Ruteenia (Valgevene) kindralpiirkonnad (*Generalbezirke*, ka kindralkomissariaadid).

Kuigi Ostlandi näol oli tegemist administratiivse tervikuga pealinnaga Riias, käsitleti Baltikumi, mis algselt oligi ette nähtud eraldi üksusena *Baltenland*,⁵⁶ „vana-nõukogulikust” (*alt-sowjetisches*) Valge-Ruteeniast eraldi probleemina. Endiste suveräänsete kodanlike riikidena omasid Baltimaad ülejäänud idaaladega võrreldes mõneti privilegeeritumat staatust, näiteks olid Baltimaad ainuke idapiirkond, kus säilis kesk- ja kõrgharidus. Samuti peeti Balti rahvaid slaavlastest rassiliselt „kvaliteetsemaks”. Kõige „rassiväärtuslikumaks” hindasid Berliini rassiteoreetikud eestlasi. Rosenbergi järgi olid eestlase 700-aastase „Saksa kultuuri ja vere” kohalolu tõttu kuni 80% ulatuses saksastumisvõimelised (*eindeutschungsfähig*).⁵⁷ Sellised väited toimusid kuni sõja lõpuni nii kohaliku tasandi kui Berliini diskussioonides ühe argumendina poliitilistes vaidlustes Eesti üle, ent selle tegelikud ajendid, implikatsioonid ja tähtsus vajavad veel uurimist. Ostlandi ametlikuks keeleks sai saksa keel, „maakeeled” oli lubatud.⁵⁸ Tulevikus pidi Ostlandi territoorium laienema päris-Venemaa arvelt ning germaniseeritama.⁵⁹

Võimu lõpliku ametliku üleminekuni Saksa tsiviilvalitsuse alla jõuti Läti, Leedu ja Valgevene aladel juba 1. septembriks 1941, Leningradi rinde lähedases Eestis aga alles 5. detsembril, samuti jäi Eestimaa kindralkomissariaat sõjaväe operatsioonipiirkonnaks (*Operationsgebiet*), mis tähendas, et ala valitsemist mõjutas ka tagalapiirkonna juhataja (Franz von Roques) sõnaõigus.⁶⁰ Eesti oli kindralkomissariaatidest kõige väiksem, ega omanud esialgu sellist tähtsust ressursside allikana kui lõunapoolsemad alad, kuhu kandus Berliini ja Riia poliitilise võitluse põhiline energia. Ilmselt võimaldas see okupatsioonivõimudel Eestis rohkem eksperimenteerida. Kuigi Rosenbergil oli poliitiliste teemade üle otsustamise ainukompetents, kujunesid riigi- ja kindralkomissariaadid oma igapäevatöös idaministeeriumist üpris sõltumatuks, mis väljendus ka kindralkomissariaatide väga erinevas valitsemispraktikas.

Eestimaa kindralkomissariiks (*Generalkommissar Estland*) nimetati sõjaväelane, kuulsa Preisi kindrali Karl Litzmanni poeg, Esimese maailmasõja veteran, NSDAP liige (1929) ja SA-Obergruppenführer Karl-Siegmund Litzmann, kes allus Ostlandi

⁵⁶ Vahel nimetati Baltikumi ka „tõeliseks Ostlandiks” (*eigentliches Ostland*). **Hans-Dieter Handrack**. Das Reichskommissariat Ostland: die Kulturpolitik der deutschen Verwaltung, 1941–1944. München, Philos. Fak. der Ludwig-Maximilian-Univ. zu München, 1979, lk 8.

⁵⁷ A. Dallin. German Rule in Russia, lk 184; ERA.R-65.1.28, l. 147–148.

⁵⁸ S. Myllyniemi. Die Neuordnung der Baltischen Länder, lk 113.

⁵⁹ A. Dallin. German Rule in Russia, lk 185, 191.

⁶⁰ Vt täpsemalt T. Hiio. Eesti kui Wehrmacht'i operatsioonipiirkond, lk 115–152.

riigikomissarile Hinrich Lohsele Riias. Litzmanni tööhooneks sai Kadrioru lossikompleks ehk endine vabariigi presidendi, seejärel ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe residents, mis demonstreeris avalikult uue režiimi võimupositsiooni.⁶¹ Regionaalseks valitsemiseks nimetati üle maa ametisse seitse piirkonnakomissari.

Juba varakult kujunesid Litzmannil ja Lohsel Eesti valitsemisega seoses eri arusaamad. Seda siiski eeskätt kompetentsi, organisatsiooni ja propaganda, mitte niivõrd ideoloogia või Saksamaa sõjasihtidega seotud küsimustes. Mõlemad olid veendunud natsionaalsotsialistid ja mõlemad pidasid okupatsioonivõimu eesmärgiks sõjamajanduse huvides toimivat pragmaatilist valitsemisviisi.

Lohse arusaam efektiivsusest lähtus Saksa võimu tugevast kindlustamisest, peamiselt sõjamajandusele sobivate rangete käskude ja korraldustega: „Pole tähtsust, kui säilitame siin osa vanast bolševistlikust majanduskorraldusest [sh omandi tagastamata jätmist] [...] sobivaim vorm on see, mis võimaldab meil kätte saada enim [ressursse] sõja läbiviimiseks.” Samas ei pooldanud Lohse ka liiga vägivallakeskset ekspluateerimispoliitikat nagu Ukrainas: „Nii kaua kui inimesed on rahulikud, tuleb nendega käituda viisakalt: teha poliitilisi vigu ja anda inimestele vastu pead – seda oskab igaüks.” Politseiaparaadi tugevdamist pidas Lohse varustusefektiivsuse suhtes pigem kahjulikus.⁶²

Litzmanni arusaamad tõhusast valitsemisest läksid aga veelgi kaugemale. Litzmann oli veendunud oma kindralpiirkonna eristaatusest (ilmselt mõjutatuna sõjaväevõimu senisest poliitikast), mida arvas suutvat oma jõudude ja arusaamisega paremini valitseda kui Riia oma bürokraatlike tsentraliseerimispüüdlustega. Litzmanni meelest polnud Eestis kohta Riia „majandusliku üleorganiseerimise orgiatele”,⁶³ pooldades pigem „õhemat” okupatsioonivõimu ja soosides kohaliku kollaboratsioonibaasi laiemat rakendamist. Litzmanni meeskond koosnes vaid 56-st ametnikust.⁶⁴ Kindralkomissari majandusosakonna 1942. a märtsi raport teatas: „kui me tahame saavutada seda, mida me peame ja mida me suudame [...] Wehrmachi jaoks, võime saavutada seda üksnes rahvaga, ilma paberisõja ja organisatoorse mänglemiseta [*Spielereien*] [...] meeolelu langeb iga uue üleorganiseerimisega.“⁶⁵ Lohse nägi selles, lisaks enda võimu ahenemisele, liigset järeleandlikkust ja Saksa huvide ning võimuaktiva riskantset ohverdamist. Litzmann õigustas

⁶¹ Piirkondades, kus sooviti säilitada legaalse okupatsiooni vormi (pms Lääne okupatsioonitsoonides), ei paigutatud sakslasi kunagi kohalikesse valitsemishoonetesse.

⁶² A. Dallin. German Rule in Russia, lk 187–188

⁶³ Sealsamas, lk 187.

⁶⁴ **Anton Weiss-Wendt**. Murder without Hatred: Estonians and the Holocaust. Syracuse (N.Y.), Syracuse University Press, 2009, lk 61.

⁶⁵ ERA.R-65.1.4, l. 60–61.

enda omavoli argumendiga, et ta oli nimetatu ametisse Hitleri poolt Rosenbergi nõusolekul ning vastutavat seega oma tegevuses üksnes füüreri ees.⁶⁶

Lisaks Litzmanni eriarusaamadele valitsemise efektiivsusest, mis oli ilmselt paljus tingitud Eesti eripärasest situatsioonist, tuleb arvestada ka Litzmanni ametisse astumise hetke: Saksa sõjajõudude edasitung idarindel oli just peatunud (1.12.1941), Punaarmee oli alustamas esimest vastupealetungi (6.12.1941) ning Saksamaa kuulutas USA-le sõja (11.12.1941). Samuti langes Litzmanni võimule tulek kokku idaministeeriumi uue idapropaganda kampaaniaga (nn „tegude-propaganda”, *Propaganda der Tat*, jaanuar 1942), mis nägi Baltikumi tsiviilvõimule ülesannetena ette: ülesehitustöö toonitamist (eriti omandiküsimusega tegelemine ja käsitöö edendamine⁶⁷), omamaiste kollaboratsiooniadministratsioonide esiletõstmist ja nende volituste laiendamist (sugereerimaks, et kohalik elanikkond on oma majandusliku olukorra eest kaasvastutav; igasuguse „omaabi”⁶⁸ soosimine), rahvuskultuuri ala edendamist ning kohaliku ajakirjandustegevuse laiendamist.⁶⁹ Seega mõjutas Litzmanni poliitikat arvatavasti ka teadlikkus sõja venimisest ning kohustus viia ellu Rosenbergi nõudmisi.

Ometi ei tasu Litzmanni isikuomadusi alahinnata. Kindralkomissar näis end oma poliitika jaoks põhjalikult ette valmistavat. Ta oli jooksvalt kursis nii SS-i kui tema enda propagandaametkonna poolt koostatud raportite ja ülevaadetega, kus kirjeldati rahva meeleolusid, kohalikku ajakirjandust ja Eesti lähiajalugu.⁷⁰ Arhiivis leidub näiteks dokument, mille järgi Saksa julgeolekupolitsei on 1942. a augustis saatnud Litzmannile lugemismaterjali ajaloolisest Saksa võimukorraldusest Eestis (raamatud „Die Zivil- und Militär-Oberbefehlhaber in Estland von 1704 bis 1855“ ja „Der Este und sein Herr“).⁷¹

Teiste kindralkomissaridega võrreldes pani Litzmann valitsemises erakordset rõhku kõigele sümboolsele ja propagandistlikule, nii enda ja Saksa võimu imagole kui apelleerimisele kohaliku elanikkonna sümpaatiatele. Tuntud on roppude assotsiatsioonidega Litzmanni nime teisendamine „Lietzmanniks”. Samuti tegeles Litzmann isiklikult avalike

⁶⁶ **Meelis Maripuu.** German Civilian Administration in Estonia in 1941–1944. – Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Toimetajad Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle. Tallinn, Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006, lk 535.

⁶⁷ Arvatavasti seoses tarbekaupade puudusega, mille juures soositi nende isevalmistamist.

⁶⁸ Kogukonnasisesed heategevuskampaaniad, mis pidid leevendama tsiviilelanikkonna varustusraskusi.

⁶⁹ B. Quinkert. Propaganda und Terror in Weißrußland, lk 207–208.

⁷⁰ J. Pert. Mälestusi, l. 13.

⁷¹ Raamatud „Die Zivil- und Militär-Oberbefehlhaber in Estland von 1704 bis 1855“ (Dorpat 1855) ja „Der Este und sein Herr“ (Berlin 1861)) saatis kindralkomissarile kohaliku Saksa julgeolekupolitsei III osakonna kultuuri, rahvuste ja ühiskonna valdkonna referentuur (III A/C). Kirjas väljendub, et sarnaseid raamatuid ja väljavõtteid oli kindralkomissarile saadetud ka varem. Samuti märgiti üles huvipakkuvaid lehekülgi. Kuna osakonda juhtis baltisakslane Herbert Burmeister, oli ta kirjandusega arvatavasti juba varem kursis. ERA.R-65.1.28, l. 35.

ürituste etiketi ettevalmistamisega. Näiteks vabastamispäevadel pidid kindralkomissar või piirkonnakomissarid astuma Eesti Omavalitsuse direktorite, maavanemate jt saatel koosolekuruumi alles siis kui osavõtjad olid juba istet võtnud; sissemarssi saatjaskonna arv pidi olema võimalikult väike, rivistunud auvalvest pidi teatama Saksa ülemvõimu esindajale, kes seejärel rivi eest koos oma külalistega läbi sammus; kui mängiti Eesti ja Saksa hümne, siis esimese juures tuli püsti tõusta kätt tõstmata, viimaste juures (Saksamaal oli kaks riigihümni) kasutada Saksa tervitust (Hitleri tervitus).⁷² Avalikel hoonetel, kus on kaks lipumasti, pidi Saksa lipp paiknema paremal, kolme lipumastiga hoonel keskel, Eesti ja Saksa lipud pidid olema ühesuurused. Saksa ülevõimu sümbolne kohalolek pidi olema minimaalne, ent tugev. Miski ei tohtinud seda kahtluse alla seada.

Võimu erakordne autoriteedipositsioon oli sätestatud ka seaduslikult. Hitleri erikaristuseeskirjaga (17.7.1941) idaala rahvastele (juutidele ja poolakatele kehtis veel rangem eeskiri) kehtestati surmanuhtlus (kergendavatel asjaoludel sunnitöö) mitte ainult Saksa võimuorganite vastu võitlemise eest, vaid ka Saksa asutuste poolt antud määrustele ja korraldustele vastuhakkamise ning vastuhakule õhutamise eest, samuti igaühele, kes „halvustava või ässitava tegevusega avaldab saksavaenulikkust meelsust või oma muu käitumisega kisub maha või kahjustab Saksa riigi või Saksa rahva väärikust või hüvet“.⁷³

Karmi autoriteedi kõrval püüdis Litzmann mängida armulist asevalitsejat. Oma ameti esimese žestina vabastas ta vahetult enne jõule pidulikult ja laia meediakajastusega 206 poliitilist vangi.⁷⁴ Uuel aastal lubas ta omaalgatuslikult Eesti iseseisvuspäeva tähistamise „vabaduspäeva“ nime all, mis veel sõjaväevalitsuse ajal polnud sanktsioneeritud,⁷⁵ samuti õiguse kanda sel puhul Vabadussõja vabadusriste. Lätis hakati sealset iseseisvuspäeva tähistama alles 18.11.1943 koos mobilisatsioonikampaaniaga.⁷⁶ Lisandusid võidupüha lubamine, 1943. a seoses mobilisatsioonikampaaniaga Eestis Vabadussõja alguse tähistamine (28.11). Poliitiliselt kohitsetud vabaduspäeva-mõistet tõlgendati kui Eesti „Venemaast lõpliku lahkulöömise aastapäeva“ (s.t mitte Nõukogude Venest!), mis pidi ühelt poolt andma väljundi elanikkonna patriootlikele tunnetele, looma kontinuiteedi iseseisvusperioodiga (loosung

⁷² TLA.157.1.50, l.14.

⁷³ Amtsblatt des Generalkommissars in Reval. Reval (Tallinn), Revaler Druckerei- und Verlagsgesellschaft, 26.8.1942.

⁷⁴ Vabastati need, kes „bolševike ajal ebateadlikkusest, ahvatlustest või surve all on teinud tähtsusetuid bolševistlike väljendusi ja sooritanud vähemaid bolševistlikke tegusid.“. Eesti Sõna, 19.12.1941.

⁷⁵ Vt tagalapiirkonna juhataja kinnitatud pühademäärus, ERA.R-81.2.264, l. 50.

⁷⁶ Iseseisvuspäeva tähistamise lubamise küsimus oli sealsete Saksa võimukandjate vahelistes vaidlustes korduv teema. Siiski otsustati see instrumentaliseerida alles sõjaolukorra kriisihetkel. Vt. **Katrin Reichelt**. The Role of Latvia's Independence Day, 18th November, in Nazi Occupation Policy, 1941–1943. – Latvia under Nazi German Occupation, 1941–1945. Materials of an International Conference 12–13 June 2003, Riga. Rīga, Latvijas vēstures institūta apgāds, 2004, lk 177–187.

„Eesti pühitseb *jälle* vabaduspäeva”),⁷⁷ kui jätma tähendusruumi Saksa hegemooniale. Nii tõlgendati Eesti iseseisvumist kui loomulikku taasliitumist Euroopa (järelkult Saksa) kultuuriruumiga, kusjuures Landeswehri sõda oli siinjuures olnud vaid traagiline eksitus. Võidupüha tähistati eeskätt kui „iidset Eesti püha”.⁷⁸ Selle narratiivi järgi viis Eesti ja Saksa ajaloolise „saatusühtsuse” loogilise lõpuni 1941. aasta, mil Versailles’ ahelad heitnud Saksamaa vabastas territooriumi kommunismist (kuhu oli viinud iseseisvusaegse eliidi Briti-meelne „orientatsioon”) ning Eesti pääses lõplikult Reichi kotka kaitse alla (vt lisa 1), kindlustades „sajandeiks õnneliku elu eesti rahvale”.⁷⁹ Omapoolse žestina kinkis Litzmann esimese vabaduspäeva puhul Tallinna 1. linnapeale 2000 värvitrukis Hitleri pilti, 750 suurt riidest Saksa riigilippu ja 2000 laualippu.⁸⁰

Litzmann püüdis varakult panustada eestlaste rahvuslikule eneseuhkusele, mis väljendus näiteks tema isiklikus vastuseisus Lohse algatatud „idarahvaste teenetemärkide” kavale. Kuigi propagandateadlik Litzmann tunnistas, et teenetemärkide ja autasude jagamine on „üks mõjukaim, aga ka odavaim vahend oma tunnustuse väljendamiseks elanikkonnale”, jätavad idamärgid eestlastele mulje, et neid käsitletakse „kui stepirahvaid”. Sellel olevat „poliitiliselt ebasoovitav mõju”, mille eest Litzmann ei „kavatse vastutada”.⁸¹

Ka omandi tagastamise küsimuses otsustas Litzmann asendada reaalse sümboolsega, korraldades üle maa tseremooniaid, kus kindralkomissar ise või teised ametiasutuste esindajad ulatasid fotograafide ja ajakirjanike ees endistele omanikele sovhooside maa „kasutusvalduse aktid”. See pidi tõestama Saksa võimu taastavat ja ülesehitavat rolli ning manitsema elanikkonda tänutundele. Litzmann õigustas venitust sõjaolukorra pakilisusega, kuna käesoleval hetkel olevat tähtis siiski võit, ning kõik üksikasjad on siinjuures teisejärgulised, või nagu sõnastas seda kindralkomissari propagandaosakonna juhataja Paul Schloimann: „Kõigepealt tuleb võit kätte võidelda, siis lahenevad kõik küsimused juba iseenesest.”⁸²

Omandi tagastamine seostati nii nagu teised tulevikulubadused (sh eestlaste „eluruum”) eestlaste sõjapanusega, toonitades samas võimu armulikkust, nagu hurjutas ajaleht: „Teil võib ehk hinges olla tunne, et see ei oleks nagu kõik, et see ei tähenda veel

⁷⁷ Eesti Sõna, 18.2.1942.

⁷⁸ Selle selgitamiseks võidupüha ka kasutati, ühtlasi tõendades, et minevikku ei kardeta.

⁷⁹ Esimese vabaduspäeva põhiloosung. Eesti Sõna, 28.2.1942.

⁸⁰ Eesti Sõna, 23.2.1942. Saksa okupatsiooni kalender oli põimik Saksa/natsionaalsotsialistlikest (Hitleri sünnipäev, võimu ülevõtmise päev), kohalikest ja traditsioonilistest tähtpäevadest. Sotsialistidelt aproprieeritud 1. mai töölistepüha, mida Saksamaal tähistati „tööraha töölispühana”, kohandati idaaladele kui „töölise vabanemine bolševistliku süsteemi orjusest”. O. Buchbender. Das tönende Erz, lk 278.

⁸¹ ERA.R-65.1.28, l. 147–148.

⁸² **Paul Schloimann.** Propagandast – Käsitlusi propagandast: Rahvakasvatuse Peavalitsuse kursuste loengute kokkuvõtteid. III. Rahvakasvatustalituse toimetused. Tallinn, Eesti Kirjastus, 1943, lk 20.

omandiõiguse täielikku tagasiandmist. Aga ka see aeg tuleb kui kõik vastavad eeltööd on teostatud: see aeg on ehk lähemalgi kui seda arvata teame [...] Ärgu unustatagu, et kui endised omanikud nüüd oma majapidamised tagasi saavad, siis annab need tagasi Suur-Saksamaa riik ja ta juht Adolf Hitler [...] See teadmine kohustab tänumeelele ja truule kohustuste täitmisele.”⁸³

1.3. Eesti Omavalitsus

Kui osad nõukogude-eelsed ühiskondlikud struktuurid Eestis (kohalikud omavalitsused, mõned ajalehed jms) taastati Saksa komandantuuride heakskiidul, saabus augusti lõpuks Eestisse SS-i kaitse all idaministeeriumi eestlasest usaldusisik Hjalmar Mäe oma abi Juhan Libega, kelle ülesandeks sai tegelik Eesti kommunaalse administratiivsüsteemi sisseseadmine.⁸⁴ Mõlemad mehed, seotud minevikus paremradikaalse poliitilise liikumise Eesti Vabadussõjalaste Liidu propagandaaparaadiga, kujunesid ühtlasi Saksa okupatsiooni aegse propagandasüsteemi põhiorganisaatoriteks.

Mäe (1901–78) omas kaht doktorikraadi Austria ülikoolidest, oli töötanud Eestis kooliõpetaja, linnaametniku, raadiotegelase ja ärimehena.⁸⁵ Kuulunud alul Jaan Tõnissoni rahvuslik-liberaalse Rahvusliku Keskerakonna liikmeskonda, astus ta 1932 Eesti Vabadussõjalaste Liitu ning asus selle propagandajuhiks. 1935 arreteeriti Mäe koos teiste vapsidega riigipöördekatsetes ja mõisteti kahekümneks aastaks sunnitööle, kusjuures kohtuprotsessil teenis ta mitmete endiste kaasvõitlejate pahameele kui kuulutas vapside liikumise kadu.⁸⁶ Mäe vabanes vanglast Pätsi 1938. a amnestiaga, misjärel tegutses ärimehena. Ärireisidega Saksamaale kujunesid tal sidemed Saksamaa julgeoleku ja välisametkondadega, muuhulgas sai Mäest *Reich*’i Julgeoleku Peaameti usaldusisik. 1940 emigreerus Mäe *Umsiedlungi* varjus Saksamaale ning kaasati 1941 nii oma varasemate

⁸³ Eesti Sõna, 20.6.1942.

⁸⁴ **Alvin Isberg.** Zu den Bedingungen des Befreiens. Kollaboration und Freiheitsstreben in dem von Deutschland besetzten Estland 1941 bis 1944. Stockholm, Studia Baltica Stockholmiensia, 1992, lk 40–41.

⁸⁵ Mh oli Mäe teeninud 1920ndate lõpul ja 1930ndate alguses Eesti Ringhäälingu propagandakomitee liikme ja Kaitseliidu propagandapealikuna. **Voldemar Pinn.** Kahe mehe saatus. Johannes Vares, Hjalmar Mäe. Haapsalu, V. Pinn, 1994, lk 18.

⁸⁶ **Andres Kasekamp.** The Ideological Roots of Estonian Collaboration during the Nazi Occupation. – The Baltic Countries under Occupation. Toimetaja Anu-Mai Kõll. Stockholm, Acta Universitatis Stockholmiensis, Studia Baltica Stockholmiensia, 2003, lk 86.

sidemete kui paremäärmusliku tausta tõttu välisameti idaosakonna poolt kaastööliseks Barbarossa plaani ettevalmistustesse.⁸⁷

Nõukogude võimu kehtestamise järel saabus Mäe 1941. a mais Soome, kus asus koostöös Abwehr'i Soome bürooga organiseerima nn Eesti Vabastamise Komiteed. Arvatavasti 1918. a Eesti Päästekomiteed imiteeriva organisatsiooniga liitus endisi vapse, aga ka üksikud välisdelegatsiooni ametnikke ja sõjaväelasi. Komitee seadis eesmärgiks Eesti iseseisvuse taastamise „sõbralike riikide abil” ning kuulutas end Eesti kõrgeima võimu kandjaks. Siin osutas Mäe ka oma väidetavatele volitustele president Pätsilt, mis viimane olnud talle andnud nende kohtumisel 1940, ning mille järgi Mäe pidi otsima kontakte Saksamaaga. Juhuks kui Saksamaa otsustab sõja puhkedes tunnustada Eesti iseseisvust, kuulutati välja Ajutine Valitsus, nimetades selle peaministriks Mäe. Eesti riikluse taastamist Saksamaal kavas polnud (ning vastavaid volitusi ja ettepanekuid Mäe ka sakslastele ei teinud), kuid koostööaldis Mäe otsustati suunata Berliinis Rosenbergi juurde ning kaasata ta idakampaania programmi vallutatavate Eesti alade peamise kollaboraatorina.⁸⁸

Mäe saabumisel Eestisse 1941 sõjasuvel järgnesid talle peagi teised Saksa võimude poolt välja valitud usaldusmehed: Oskar Angelus ja Alfred Vendt. Samuti eestlased, ent mõlemad hiljutised Saksa kodakondsed ja abielus sakslannadega (sakslannadega olid abielus ka Mäe ja Libe). Kuigi avalikult väitsid nii Mäe kui Litzmann, et mingit eestlaste germaniseerimist pole ette nähtud,⁸⁹ oli 20-aastane saksastamiskava tehtud Mäele ja Angelusele teatavaks ning nad olid väljendanud oma „arusaamist”.⁹⁰ Võimalik, et Saksa võimukandjate silmis need hea saksa keele oskuse ning Saksa kodakondsusega etnilised eestlased juba esindasid sellist saksastunud tuleviku-Eestit.⁹¹

Tallinnas moodustasid Mäe, Angelus ja Vendt oma bürood, mis toimisid nii nõuandva organina Saksa sõjaväevõimudele, kui asusid värbama, organiseerima ja koordineerima kohalikku administratiiv- ja kommunaalaparaati. 15.9.1941 moodustati tagalapiirkonna juhataja korraldusel büroode baasil tsentraalne kollaboratsiadministratsioon, saksakeelse nimega *Landeseigene Verwaltung* („omamaine” administratsioon),⁹² mida ametlikult hakati

⁸⁷ **Meelis Maripuu, Indrek Paavle.** Die deutsche Zivilverwaltung in Estland und die estnische Selbstverwaltung. – Vom Hitler-Stalin-Pakt bis zu Stalins Tod. Estland 1939–1953. Toimetaja Olaf Mertelsmann. Hamburg, Tallinn, Bibliotheca Baltica, 2005, lk 98–99.

⁸⁸ Sealsamas, lk 98–101; A. Kasekamp. The Ideological Roots of Estonian Collaboration, lk 86–87.

⁸⁹ Eesti Sõna, 10.12.1941.

⁹⁰ S. Myllyniemi. Die Neuordnung der Baltischen Länder, lk 108.

⁹¹ Vt nt ERA.R-65.1.28, l. 147–148; A. Weiss-Wendt. Murder without Hatred, lk 61–62.

⁹² **Indrek Paavle.** Eesti Omavalitsuse kujunemine 1941. aastal. – 1941. aasta Eestis. Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi Aastaraamat 6/2006. Tallinn, Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri Muuseum, 2007, lk 159.

eesti keeles nimetama Eesti Omavalitsuseks. EO koosnes viiest eri valdkonnakompleksi juhust (alates septembri lõpust direktorist), Mäe-Angeluse-Vendti triumviraadile olid lisandunud direktorid Hans Saar ja Otto Leesment, mõlemad endised vapsid. Haridus- ja kohtudirektor dr Mäe valitsemisalasse kuulusid isikuküsimused, kultuur, haridus, propaganda, kohus. Kuigi Mäed käsitleti direktoritest esimesena võrdsete seas ning käsitleti ka avalikkuses asutuse juhtfiguurina, kandis ta kuni aastavahetuseni 1941/42 avalikult vaid haridusdirektori tiitlit. Mäest sai ka Saksa Talveabi organisatsiooni eeskujul loodud hoolekandeorganisatsiooni Eesti Rahva Ühisabi president. Tema esialgseks ametiresidendiks sai endine haridusministeeriumi hoone, ametikorteriks endine Riikliku Propagandatalituse büroo.⁹³

Kuna „valitsusel” oli kasulik omada ka mingit kohalikku populaarset legitiimsust, oli Mäe juba augusti lõpus käinud kogumas tuntumatelt partisaniliidritelt, kohalike omavalitsuse juhtidelt ja avaliku elu tegelastelt allkirju oma avaliku tänuüleskutse jaoks Saksamaale, tema sõjajõududele ja Adolf Hitlerile. Teiste hulgas oli ta saanud allkirja Eesti viimaselt kodanlikult peaministrilt Jüri Uluotsalt, mis aitas Mäel luua oma esimese avaliku avaldusega mõtteline järjepidevus iseseisvusperioodiga.⁹⁴ Huvitaval kombel tituleeriti Uluots üleskutses saksa keeles kui „endine peaminister” (*ehemaliger Ministerpräsident*), eesti keeles aga kui professor (ajalehes Teataja mõlemas keeles ainult professor).⁹⁵ Arvatavasti oli Mäe üritanud vältida järjepidevuse tõmbamist poliitilise juhtkonnaga, mis oleks jätnud varju tema enda äsjase staatuse. Saksa propaganda vaatepunktist demonstreeris see samal ajal, et nõukogude-eelne poliitiline eliit toetab Saksa ülemvõimu.

Hiiumaa vallutamise järel kirjutati tänutelegramm Hitlerile juba kitsama ringi, uue ja ametisse nimetatud Eesti Omavalitsuse direktorite nimel, milles tänati Führerit „Eesti lõpliku vabastamise puhul venelastest“ ja sooviti tema „relvadele jumala õnnistust”.⁹⁶

Mäe edasise imago määras aga suuresti tema kirjanduses paljumainitud 18. oktoobri raadiokõne. Selles kõlanud kriitika küüditatud president Pätsi aadressil põhjustas avalikkuse tugeva pahameele.⁹⁷ Oma kõnes andis Mäe ülevaate Eesti lähiajaloost, püüdes siduda 1930-ndate Eesti arenguid Saksa omadega. Nii kirjeldas ta majanduskriisist tingitud majanduslikku ja moraalset allakäiku, kritiseeris vabadussõjaluse kui positiivse jõu mahasurumist Pätsi poolt, tema kildkondlikku võimu, onupojapoliitikat ning Suurbritannia-orientatsiooni, mis Mäe järgi olevatki mänginud Eesti 1940 bolševike kätte. Kuigi Eesti olevat võidelnud Vabadussõjas

⁹³ Nõukogude aastal telegraafiagentuuri TASS-i Tallinna filiaali ruumid. H. Mäe. Kuidas kõik teostus, lk 205.

⁹⁴ A. Isberg. Zu den Bedingungen des Befreiers, lk 41–42.

⁹⁵ Linna Teataja 6.9.1941; Teataja, 6.9.1941.

⁹⁶ Teataja, 25.10.1941.

⁹⁷ A. Kasekamp. Saksa okupatsioon, lk 200.

vapralt kätte oma iseseisvuse, oli ta osutunud iseseisva riigi jaoks liiga väikeseks ning pidanuks juba varakult siduma oma saatuse tõusva Saksamaaga.⁹⁸ Analoogeteid kõnesid peeti samal ajal ka Riias.⁹⁹

Hoolimata kogu sellest kriitikast Pätsi aadressil ei jätnud Mäe oma kõnes ometi mainimata, et just Päts oli teinud nende kahepoolisel kohtumisel 1940. talle ülesandeks pöörduda abi saamiseks Saksamaa poole. Seega viitas Mäe taas oma isiku järjepidevusele iseseisvusajaga, tõestada end „eelkäijast” ettenägelikuma valitsejana, kuid püüdes vältida kujutamast Saksa ülemvõimu saabumist või tema enda võimuletulekut kui mingit radikaalset revolutsiooni Eesti ühiskonnas. Vastupidi, taastati hea ja unustati halb, võideti uus ja parem.¹⁰⁰ Käes oli ühiskondliku leppimise ja ühtehoidmise aeg, millele järgnesid ametlikud Saksa loosungid juutidest, Hitleri ainulaadsusest, uuest Euroopast ning ohvrimeelsusest.¹⁰¹

Mäe püüdis kujutada end armulise ja parteiülese valitsejana, mida pidi tõestama tema määrusena välja kuulutatud ja meedias ulatuslikult kajastatud „korruptsioonikeeld”, mille järgi avalikku ametisse värvatav isik ei tohtinud kuuluda värbajaga ühte akadeemilisse organisatsiooni ega olla lähisugulane.¹⁰² Mingit järjekindlat praktikat sellega ei kaasnud (mida tõendab kas või hilisem propagandaaparaadi isikkoosseis), kuid Mäe jaoks oli tähtis žesti sõnum, et ta ei hakka taastama vapslust ning soovib tõestada end parteiülese rahvajuhina. Aeg, kus domineerisid „üksikud perekonnad ja kildkonnad” ning onupojapoliitika olevat möödas.¹⁰³ Angelus sekundeeris: „Jätta inimese hindamisel tema kuuluvus parteisse“ (v.a bolševike omasse).¹⁰⁴

Samas polnud Mäel erilist valikut ja on tõenäoline, et säärane ühtsuspropaganda oli sanktsioneeritud sakslaste poolt. Mäel polnud ei lojaalseid kaasvõitlejaid ega avalikku tuntu. Endiste vapside püüd taastada oma liikumist oli Mäele kahjulik, kuna ta polnud endiste liikmete seas kuigi autoriteetne. Ka sakslased ei ilmutanud mingit huvi kohaliku paremäärmusliku organisatsiooni ellukutsumiseks – kaastöölisi jätkus niigi (vt ka ptk 3.3.).

⁹⁸ Postimees, 19.10.1941.

⁹⁹ **Uldis Neiburgs.** Western Allies in Latvian Public Opinion and Nazi Propaganda during the German Occupation 1941–1945. – The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991: Selected Research of the Commission of the Historians of Latvia. Riga, Institute of the History of Latvia, 2005, lk 135.

¹⁰⁰ Postimees, 20.10.1941.

¹⁰¹ Sealsamas.

¹⁰² I. Paavle. Eesti Omavalitsuse kujunemine, lk 165; Eesti Sõna, 3.1.1942.

¹⁰³ „Kui keegi ütleb – mina olen vaps ja võin teha mis tahan, siis seda ei tohi olla [...] ja kui teisest küljest kaevatakse – siin on võimul Isamaaliit ja kiusatakse taga vapse, siis sedagi ei tohi olla. Eestis ei tohi kedagi taga kiusata ja siin ei ole võimul ühtegi gruppi. Eestis ei ole enam erakondi ega poliitilisi liite.” Linna Teataja, 28.10.1941.

¹⁰⁴ Linna Teataja, 14.10.1941.

Mäel polnud eriti millegagi tõestada oma autoriteeti või legitiimsust, ei populaarses ega legaalses mõttes. Protseduuriliselt oli Mäe kõigest direktor teiste direktorite kõrval. Eesti Omavalitsuse juhi nimetus võeti avalikult kasutusele alles 1942 uuest aastast, põhjuseks ilmselt Litzmanni ametissenimetamise venimine (eestlasest „juhi” tiitel oleks varjutanud ametisse astuva Saksa kindralkomissari staatust).

Kindlama jalgealuse sai EO alles 1942. a märtsis, mil Rosenberg kinnitas Balti kindralkomissariaatide jaoks organisatsioonimäärused, mis kuulutasid Saksa tsiviilvalitsuse võimu järelvalvevalitsemiseks (*Aufsichtsverwaltung*) ja lubasid „Eestile, Lätile ja Leedule kaugeleulatuvat omavalitsust”, mida presenteeriti Rosenbergi tänuna Baltimaade hea koostöö eest. Nüüd nimetati Mäe ka ametlikult nn „esimeseks maadirektoriks” (*Erster Landesdirektor*) ja eesti keeles Eesti Omavalitsuse juhiks. Need žestid pidid olema vastus „Euroopa reetmisele anglosakside poolt”, kes soovivat Baltikumi NSVL-ile maha müüa: „Saksamaa kuulutab uue korraldusega selles piirkonnas, et ta on kindlasti otsustanud selle ruumi lõplikult Euroopale kindlustada.”¹⁰⁵ See oli kooskõlas esimese sõjatalve järgse Rosenbergi uue poliitilise kursiga, mis nägi ette just Balti kollaboratsioonidministratsioonide tegevuse laiendamist ja populariseerimist, veenda elanikkonda selles, et nad osalevad ka ise valitsemises ja majandusliku olukorra kujundamises.¹⁰⁶ Toidu ja tarbekaupade äärmise puuduse tingimustes tähendas see EO läbiviidud ulatuslikke aktsioone toiduainete, küttematerjali jms kogumiseks, samuti „isevarustamise” ja tarbekaupade isevalmistamise populariseerimist. Suveks saadeti lapsed maale, et vähendada survet linna toidlustusolukorrale.¹⁰⁷ Sellega said Saksa võimud muuhulgas kanaliseerida majandusliku rahulolematuse suuresti EO kaela.

Kuigi organisatsioonimäärus tõstis Balti kindralpiirkonnad ülejäänud idaaladega astme võrra prestiižsemale staatusele (Valge-Ruteenias polevat pikaajalise enamlaste võimu tõttu olnud selleks piisavalt „organisatoorseid ega isikulisi eeldusi”), ning oli tähelepanuväärne, et propagandatekstides esitleti Baltimaid justkui riike, mitte kui kindralkomissariaate, siis tegelikult organisatsioonimäärus siiski üksnes legaliseeris juba kehtiva võimupraktika ning mingeid suuremaid õigusi EO tegelikult juurde ei saanud.¹⁰⁸ Nii põhjendas oma otsust Hitlerile ka Rosenberg ise (Hitler polnud Rosenbergi dekompositsioonipoliitikast kunagi eriti

¹⁰⁵ Eesti Sõna, 20.3.1942.

¹⁰⁶ B. Quinkert. Propaganda und Terror in Weißrußland, lk 205–206.

¹⁰⁷ V. Kures. Kuldõunad hõbevaagnal, lk 2.

¹⁰⁸ Myllyniemi järgi oli organisatsioonimääruse näol tegemist mitte niivõrd määruse kui idaministeeriumi ringkirjaga. S. Myllyniemi. Die Neuordnung der Baltischen Länder, lk 112–115.

vaimustunud olnud).¹⁰⁹ Ilmselt mitte juhuslikult langes määruse väljakuulutamine kokku külvihooja algusega.

Eesti Omavalitsuse näol polnud tegemist nukuvalitsusega, nii nagu olid nt Quislingi valitsus Norras või Varese valitsus nõukogude Eestis. Kuna Eesti riiki ei eksisteerinud (eksisteeris likvideeritud NSVL-i hõivatud ala ühe Saksa ministeeriumi võimu all, põhimõtteliselt koloonia) ning Saksa võim soovis territooriumi annekteerida, hoiduti andmast poliitilisi lubadusi või staatusi, mis seda hiljem takistada võiksid. Seetõttu otsustati mängida ambivalenttsusele.¹¹⁰ Eesti Omavalitsuse nimetus pidi konnoteerima ühtaegu *justkui* mingit legaalset „Eesti valitsust” (nii sise- kui välispropaganda tarbeks), ent jätma selle staatuse samas lõpuni kinnitamata.¹¹¹ Mingeid riigi omadusi Eestimaa kindralpiirkonnal polnud, mis kujunes propaganda oluliseks probleemiks, sest jättis selle ilma natsionalistliku ideoloogia kõige põhilisemast printsiibist – etatismist. See viis Mäe sageli veidrate võimuregaaliate ning väheütleivate eneselegitimatsioonide otsimiseni, nt pataljoni Narva nimetamise „Eesti välisesinduseks”,¹¹² enda nimetamine „rahvavanemaks” jne.¹¹³ Enesele vasturääkivalt kõlas ka Mäe versioon oma mandaadist: „Mina kui Eesti Omavalitsuse juht olen seadusega määratud seaduseandja Eesti Omavalitsuse ülesannete piirides ja vastutan kogu Eesti Omavalitsuse tegevuse eest. Ma kannan seda vastutust kogu eesti rahva ees ja eesti rahva eest.”¹¹⁴

Samas ei takistanud see Saksa välispropagandat kasutamast EO-d koos teiste Balti kollaboratsiooniadministratsioonidega protestimaks liitlaste vastu. Näiteks esitas Eesti Omavalitsus „Eesti rahva vastutava juhtkonnana” Londoni konverentsi ajal ajakirjanduses „teravaima protesti Molotovi nõudluste vastu Londonis”, kus otsustati Baltimaade sõjajärgne säilitamine NSVL-i koosseisus.¹¹⁵ Hiljem kasutas Saksamaa korduvalt okupeeritud või domineeritud väikeriike propagandaargumendina nõukogude vabariikide liidu või

¹⁰⁹ H. Handrack. Das Reichskommissariat Ostland, lk 77.

¹¹⁰ Hitleri väitel oleks ta sanktsioneerinud idaala rahvastele ükskõik kui kaugeleulatuvaid poliitilisi lubadusi, ja need hiljem sama külma järjekindlusega tagasi võtnud, kui sellega ei kaasnenuks negatiivset psühholoogilist mõju Saksa kodupublikule. Saksa sõdurile oleks olnud raske seletada, et lubaduste andmine oli vaid taktikaline valetamine. Nii võis käituda „üksnes poliitik”. Vt tsit A. Dallin. German Rule in Russia, lk 502.

¹¹¹ Nt pidas ZEV-i juht Elmar Tambek enda sõnul EO-d esialgu „iseseisvaks riiklikuks Eesti institutsiooniks saksa okupatsioonivõimude järelevalve all” ja kontinuiteediidee kandjaks. E. Tambek. Tõus ja mõõn. Teine raamat, lk 193. Samas võis Litzmann 1943 a lõpus toimunud läbirääkimistel Uluotsa kaaskonnaga vabalt osutada: EO – see on „ju vaid üks väike ametkond” (*nur eine kleine Dienststelle*). **Johannes Klesment**. Kolm aastat iseseisvuse võitlust. – Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. VIII. Stockholm, EMP, lk 17. ZEV (Zentralstelle zur Erfassung der verschleppten und mobilisierten Esten, eesti k Äraviidute Otsimise ja Tagasitoomise Keskus) tegeles nõukogude aastal küüditatute ja mobiliseeritute nimekirjade koostamisega.

¹¹² Eesti Sõna, 21.3.1944.

¹¹³ Eesti Sõna, 3.2.1944.

¹¹⁴ Eesti Sõna, 17.1.1943.

¹¹⁵ Mh mainib artikkel ka Molotovi nõudmist anda NSVL-le üle Baltimaade saatkonnad, kuigi otseselt selle vastu EO ei protesteerinud. Eesti Sõna, 18.7.1942.

lääneliitlaste Ühinenud Rahvaste propaganda vastu. Sellega taheti näidata, et Saksamaa ei võitle üksnes enda eest, vaid temaga koos võitleb terve „Euroopa rahvaste pere”, välja arvatud reeturlikud „kontinendivälised” („ruumivõõrad”) anglosaksid.

Tõstmaks vähegi EO, millel kindralkomissari poliitikaosakonna sõnul olevat „ka esindusfunktsioon”, mainet, koliti Mäe ametikoht juba jaanuaris 1942 endisest haridusministeeriumi majast Tõnismäel üle tee asuvasse Lāti saatkonna hoonesse.¹¹⁶ Mingit silmapaistvat edu need poliitilised ja propagandistlikud trikitamised aga ei saavutanud. Mäed peeti hiljemalt 1942. a keskpaigaks rahva seas konsensuslikult sakslaste kaasajooksikuks. Mäe isik ja välimus olid pideva avaliku pilke all ning tema populaarsus oli kahtlemata madalam kui Litzmannil, kelle staatus ja huvid tundusid avalikkuse silmis märksa endastmõistetavamad ning kellega ei seostunud mõisted nagu „lakei” või „reetur”. Autoriteedipuudus oli EO propagandategevusse seega olemuslikult sissekirjutatud ja see kujunes propaganda läbiviimise üheks suurimaks väljakutseks.

Samas ei saa alatahtsustada Mäe nõuandvat rolli Litzmanni juures. Ilmselt olid nii Litzmanni nimemuutus, eestlaste identiteedi seostamine Põhjamaadega ning propaganda Vene-vastane dominant just Mäe ettepanekud. Berliini perspektiivist olid eestlased ikkagi Balti väikerahvas ja Vene-vastasuse asemel oli rõhk „juudibolševismil”. Litzmann ajas oma poliitikat üldjuhul Mäe kaudu, mitte iga direktoriga eraldi, nagu Lätis ja Leedus kombeks. Ka Lohse kasutas Litzmanni vastu väidet, et kindralkomissar on Mäe mõju all.¹¹⁷ Kuigi tegemist oli selgelt liialdusega, vastas see propaganda alal ilmselt enim tõele.

1.4. *Momentum*. Propaganda stardipositsioon

Eelnevast käsitlusest võib järeldada, et Saksa poliitika ja propaganda idaaladel sõltus nii pikaajalistest ideoloogilistest kavatsustest kui lühiajalistest taktikalistest sõjavajadustest. Kuigi esimesed olid natsionaalsotsialismi puhul jäigad ja radikaalsed, näidati teistes küllaltki suurt paindlikkust. Kuna lõplikud poliitilised otsused olid lükatud pärast sõja võidukat lõppu, võis vahepeal poliitiliselt ja propagandistlikult manööverdada, nii kaua, kuni see ei ohustanud kuidagi Saksamaa pikemaajalisi eesmärke. Taktikalised manöövrid, mille eesmärk oli Saksa sõjapanuse igakülgne toetamine, sõltusid aga alati tingimustest, millesse satuti. Propaganda oli oma eesmärgile suunatuse tõttu totalitaarse Saksamaa võimuinstrumentidest ilmselt kõige

¹¹⁶ ERA.R-65.1.55, l. 64–65.

¹¹⁷ A. Kasekamp. Saksa okupatsioon, lk 197.

kohanemisvõimelisem. Nii määras ka selle korralduse Eestis suuresti iseäralik ajalooline situatsioon, mistõttu on mõistlik peatuda n-ö propaganda stardipositsioonil Eestis ehk objektiivsel kontekstil ja pinnasel, millele propagandasüsteemi ehitama hakati; kuidas see võis mõjutada edasist propaganda positsiooni Saksa võimuinstrumendina Eesti aladel.

Viimase vallutatud Baltimaana olid Eestil „põletatud maast”, poliitilistest repressioonidest ning pikemast sõjategevusest tingituna suurimad kahjustused. Nõukogude aasta jooksul oli okupeeritud ja likvideeritud iseseisev riik ning senine majandussüsteem (millega oli kaasnenud ka elatustaseme langus). Puhastati enamus poliitilisest eliidist, sh meedia eliit, iseäranis rünnati julgeoleku ja militaarjõude. Repressioonid tipnesid enneolematu massiküüditamisega juunis 1941 ning, pärast Saksamaa pealetungi, vaenlasgruppide hukkamiste, infrastruktuuri hävitamise ja sundmobilisatsiooniga. Lühikese ajaga oli läbi viidud kunstlik revolutsioon (tegelikult riigipööre) ja võltsitud valimised. Keelati populaarne rahvuslik sümboolika (mida autoritaarne kord oli alles hiljuti järjekindlalt propageeritud), mis asendati nüüd intensiivse ja kiirustatud kommunistliku propagandaga. Nii nõukogude kui saksa kaasaegsed allikad kinnitasid, et eestlased olid Balti rahvastest kõige kommunismivaenulikumad.¹¹⁸

Kui „rahuaja” (tegelikult sõjaväelise okupatsiooni) tingimustes toimunud Eesti NSV loomine pidi välja paistma siseriiklikust klassivõitlusest võrsuva ning poliitiliselt mobiliseeriva (kodumaise parteieliidi loomine) revolutsioonilise protsessina, saabus Saksa sõjavägi Eestisse justkui sellest korrast vabastajana, ning esialgu tundus, et legaalse okupatsioonina. Samuti oli eestlaste eneseteadvust tõstnud lai partisanitegevus, mis vabastas mitmed Eesti piirkonnad juba enne Wehrmachti kohalejõudmist.

Propagandauuringute teerajaja Harold Lasswell on märkinud, et „ülipingestatud ühiskonnas tegutsev propagandist avastab peagi, et tuletikuga, mis tavaliselt süütaks vaid lõkke, on võimalik läita plahvatusliku energia reservuaar.”¹¹⁹ Kahtlemata lõi eestlaste ootusrikas hoiak Saksa propagandale kasuliku psühholoogiline stardipositsiooni. Saksa propaganda poolt varakult levitatud propageemid – Euroopa, kultuur, vabastamine ja ülesehitamine – resoneerisid kohalikus elanikkonnas igati positiivselt, kuigi nende tähendus eestlaste jaoks oli midagi hoopis muud kui natsionaalsotsialistlikud eesmärgid nende taga. Soodsa fooni pakkus Eesti sümboolika ja mitmete iseseisvusaegsete institutsioonide taastamine. See jättis mulje normaalsuse osalisest taastumisest ning pääsemisest „tagasi

¹¹⁸ A. Weiss-Wendt. *Murder without Hatred*, lk 73.

¹¹⁹ **Harold Lasswell**. *Propaganda Technique in World War*. London, Kegan Paul, Trench, Trübner & Co, Ltd, 1927, lk 190.

Läände”, ehk nagu kuulutas tsensuurivabalt ilmunud esimene Postimees: „Tartu on jälle vaba, Eesti on jälle Euroopas” ning „Sini-must-valge sai uuesti eluõiguse”.¹²⁰

Hoolimata baltisaksa-vastastest rahvusmüütidest või ebasümpaatiatest natsionaalsotsialismi sentimentide suhtes (viimased ei tundunud 1941 stalinismiga võrreldes küll tingimata kõige radikaalsemad), ei olnud eestlastel Saksamaa suhtes nii teravat negatiivset hoiakut kui näiteks Lätis (rängem esimene Saksa okupatsioon (1915–18), baltisaksa natsionaalsotsialistide aktiivsus sõdadevahelises Riias) või Leedus (territoriaalsed vaidlused Memeli üle).¹²¹

Selline olukord lõi Eestis märksa laiemal kollaboratsioonipinnal kui mujal idaaladel. Kuna Eestis oli vähe juute, kommunistid olid ebapopulaarsed ja suur osa neist põgenes, ei sattunud Saksa julgeolekujõud elanikkonnaga kunagi sellisesse vägivaldsesse konfrontatsiooni nagu näiteks Valgevenes, kus sakslased asusid kohe massiliselt kommuniste ja juute arreteerima ning hävitama. Just need elanikerühmad moodustasid aga Valgevene urbaanse eliidi enamuse ega jõudnud esialgse sõjateempo juures ka eriti kaugele pageda.¹²² Tulemuseks oli see, et Valgevene paiskus kiiresti verisesse partisanisõtta. Eestis seevastu sõjategevuse järel avalikke vägivaldemonstratsioone ei korraldatud. Erinevalt Leedust jäid ära avalikud juudidipogrommid. Nõukogude korra vastu üles tõusnud partisanid suudeti integreerida Saksa haldusvõimu kontrolli alla ning suurem osa Eesti elanikkonnast, sealhulgas vabariigi-aegne avalik sektor, sobis sakslaste vaatepunktist koostööks igati hästi.

Polnud põhjust rünnata ka nõukogude repressioonidest pääsenud iseseisvusaegse poliitilise eliidi jäänukeid. Siin tuleb rõhutada natsionaalsotsialismi eripärast käsitus Eesti riiklusest. Erinevalt kommunistidest, kes käsitlesid Eesti Vabariiki kui ajalooliselt tagurlikku eksitust „Suure Oktoobri” võiduteel, polnud sakslastele Eesti iseseisvus minevikunähtusena ideoloogiliselt problemaatiline. See oli juba likvideeritud NSVL-i poolt, mida Saksamaa oli ometi tunnustanud. Natsionaalsotsialismi jaoks oli väikeriikide aeg lihtsalt möödas, samas kui kommunistlik ideoloogia propageeris formaalselt endiselt rahvuslikku enesemääramise õigust ning nominaalset ka vabariiklust, aproprieerides need enda poliitilistele huvidele.

Saksa okupatsiooni oludes viis see ambivalentse olukorrani, kus Saksa võimu omavoli ja koloniaalsed ilmingud võisid eksisteerida kõrvuti vabariigi-aegsete elementidega. Viimase puhul küll üksnes sümbolisel tasandil. Kuigi juba sõjaväeline haldusvõim märgistas Eesti nii Adolf Hitleri tänavaga Tallinnas kui Adolf-Hitler-Platziga Tartus, lubati taastada Jaan Kreuksi

¹²⁰ J. Kokla. Eesti ajakirjandus ja Saksa okupatsioon, lk 146; Postimees, 13.7.1941.

¹²¹ **Hain Rebas.** Miks edu, miks luhtumine? Võrdlev essee Saksa mobilisatsioonidest Eestis ja Leedus 1943. a. – Akadeemia, nr 4, 1996, lk 694.

¹²² B. Quinkert. Propaganda und Terror in Weißrußland, lk 104.

tänavaks ümbernimetatud Konstantin Pätsi tänav.¹²³ Samuti ei keelanud kindralkomissari kultuuriosakonna juhataja Hellmuth Weiss riputada kooli seintele Eesti riigitegelaste, Vabadussõja juhtide, kirjanike ning kunstnike pilte. Weissi järgi võis Päts „kui ajalooline isik”, jääda. Hitleri pilte teadaolevalt üldhariduskoolide seintele ei riputatud.¹²⁴

Litzmann eelistas pöörduda eestlaste kui „endise Eesti Vabariigi elanike”, mitte endise nõukogude liiduvabariigi või kindralpiirkonna elanike poole. Kuigi sõnad „endine” ja „elanik” võisid eestlastes kärsitust tekitada, kandis vabariigi nime mainiminegi positiivsemaid assotsiatsioone kui nõukogude propagandale omane eitamine. Et Saksamaa ei tundnud isegi huvi mingi kohaliku poliitilise eliidi loomiseks, tõlgendati ühiskonnas koguni positiivselt, et erinevalt nõukogude režiimist ei hakka Saksamaa oma ideoloogiat peale suruma.¹²⁵

Eestlaste meeleolude tõstmine selliste sümbolsete žestidega, polnud mõistagi eesmärk omaette, vaid need pidid edendama Saksa sõjapanust. Propaganda eesmärk oli kindlustada armeegrupile rahulik tagala ning kindlustada maa tõhus ekspluateerimine. Selleks oli tarvis tõsta tööliste ja talupoegade töömotivatsiooni ja produktiivsust. See kõik pidi toimuma Saksa ideoloogiliste, poliitiliste, majanduslike ning sõjaliste lühi- ja pikaajaliste pretensioonide raames, milles ei tohtinud teha järeleandmisi. Propaganda pidi funktsioneerima ühelt poolt integreeriva mehhanismina: veenma elanikkonda aktsepteerima valitsevat vägivalla- ja sunnipoliitikat ning tulevikku Saksamaa koosseisus. Teisalt pidi see agiteerima elanikkonda oma panust suurendama või vähemalt stabiilsena hoidma. Juba juunis 1941 oli Rosenberg sõnastanud propagandategevuse instrumentaalse mõtte: „On vahe, kas suudan veenda 40 miljonit inimest mõne aastaga vabatahtlikult tööle, või peab seisma iga talupoja taga sõdur”.¹²⁶

1942. a alguses korraldatud esimesed idaalade massiaktsioonid (talveriiete kogumine, metallikogumine, vt lisa 1) osutusid just Eestis erakordselt õnnestunuks olgugi, et need olid osaliselt kohustuslikud. Tsiviilvalitsuse ametnikud meenutasid seda ikka ja jälle ning lootsid seda korrata. Ometi langesid elanikkonna meeleolud 1942. aastaks järsult. Saksa meeleoluraport ajavahemiku 1941–42 kohta tõi põhjustena välja elatustaseme languse

¹²³ Oli nõukogude aastal ümbernimetatud Jaan Kreuksi tänavaks. Kuigi 17.2.1942 oli keegi ajutiselt vahetanud Pätsi tänaval neli tänavasilti Göringstraßeks, asendati need kiiresti endistega. Samas dokumendis märgitakse ka, et Valgas olevat ühe rongi ootesaali uksele pandud „Ainult sakslastele”. ERA.R-65.1.55, l. 62.

¹²⁴ **Märt Raud.** Alasi ja vasarate vahel. Stockholm, EMP, 1966, lk 97–98.

¹²⁵ Isegi Angelus näeb seda Saksa okupatsiooni positiivse ilminguna. O. Angelus. Tuhande valitseja maa, lk 211–212.

¹²⁶ Tsit R. Gibbonsi kommentaaris: Allgemeine Richtlinien für die politische und wirtschaftliche Verwaltung, lk 255.

(toidupuudus, tarbekaupade puudus, eriti riiete osas),¹²⁷ omandi mittetagastamise, tsiviilvalitsuse sisseseadmise (loe: iseseisvuse mittetaastamine) ja eestlaste pettumise Saksa poliitikas („mille juures tuntakse, et nendega käitutakse kui teise järgu rahvaga”).¹²⁸ Valulise segregatsiooni ilminguna tajuti nt Saksa ametnike kaks korda suuremaid toidunorme ja mitmeid teisi varustusprivileege.¹²⁹

Ometi olid Litzmanni ametnikud optimistlikud. Pärast esialgset edu näis, et propagandal on selle õige korraldamisega Eestis mõjutusrelvana tõeline potentsiaal. Olukord olevat niivõrd eriline, et Eesti kaasust võinuks kasutada ka Saksa välispropagandas. 1942. a juulis raporteeris kindralkomissari poliitikaosakonna referent Herbert Petersen:

Poliitilist situatsiooni Eestimaa kindralpiirkonnas iseloomustab see, et siin, tsiviilvalitsuse hoolika ettevalmistamise, suhteliselt hea personalivalikuga Saksa ja [...] Eesti poolel (sobiv rassiline substants ja piisav elukool läbi bolševismi), tekkinud olukord on kaasa toonud selle, mis näib [olevat] erakordselt sobiv, et näidata teistele rahvastele, milline Saksamaa juhitud uus Euroopa välja nägema hakkab ja kuidas väiksed rahvad Reichi juhtimise all oma heaolu korraldada saavad. Siin on niisiis võimaldatud esmajärguline välispoliitiline tegur, millest me mitte mingil juhul loobuda ei tohi.¹³⁰

Hoolimata märgatavast negatiivsest meeleolunihkest, püsivat Peterseni järgi endiselt edukuse sümptomitena kindralkomissari „suur isiklik populaarsus” ja EO kaastööliste „sundimatu reipus ja leidlikkus”.¹³¹

Petersen järeldas:

Situatsiooni võiks võrrelda peenelt lihvitud klaasiga [*fein geschliffenes Glas*]. Iga väikene eksimus – kusjuures selle eksimuste allikas võib paikneda ka väljaspool kindralkomissari ametkonda – võib selle klaasi purustada, samas kui rohmakas Läti klaas võib taluda ka rohmakaid lööke. Eestimaa kindralpiirkonna jaoks on seetõttu nõutavad ka rahvakasvatuse ja propaganda erilised vahendid.¹³²

¹²⁷ Esimese sõjatalve toiduainete ja küttepuidude varustusolukorda nimetati ka kindralkomissariaadis „katastrofaalseks”. ERA.R-65.1.28, l. 57.

¹²⁸ O. Buchbender. Das tönende Erz, lk 269.

¹²⁹ O. Angelus. Tuhande valitseja maa, lk 249.

¹³⁰ ERA.R-65.1.28, l. 20. Märtsis 1942 tegi kindralkomissari poliitikaosakonna juht Petersen Berliini idaministeeriumi pressisefile Crazzile ettepaneku lasta mõnel „neutraalsel Berliini välisajakirjanikul, soovitatavalt taanlasel”, teha intervjuu Hjalmar Mäega, kes kommenteeriks Stalini põletatud maa käsku. ERA.R-65.1.55, l. 87. Hiljem reisis Mäe nii Taanis kui Austrias, kus kõneles Eesti kogemusest nõukogude režiimi all.

¹³¹ ERA.R-65.1.28, l. 20. Sarnast kiitust oli jaganud ka tagalapiirkonna juhataja von Roques. A. Weiss-Wendt. Murder without Hatred, lk 60.

¹³² ERA.R-65.1.28, l. 20.

2. SAKSA PROPAGANDAMOSAIK JA EESTI: STRUKTUUR, ÜLESANDED JA STRATEEGIAD

Rindevõitluse, sõjaväelise haldusvõimu ja tsiviilvõimu valitsemise kestel tegelesid propaganda kujundamise, juhtimise, läbiviimise ja kontrollimisega Eestis (ja Eesti suunal) mitmed Saksa asutused ja osakonnad. Seda nii horisontaalsel kui vertikaalsel tasandil, keeruliste alluvussuhete ja kattuvate võimupiiridega. Kõige kõrgemal tasandil juhtisid propagandat:

- 1) Idaministeerium ja selle pressi ning propagandaosakond,
- 2) Wehrmachi propagandaosakond,
- 3) Propagandaministeeriumi idatalitus/osakond,
- 4) SS,
- 5) Välisministeerium (puhuti, peamiselt seoses Saksamaa välispropagandaga).

Propaganda kooskõlastati eri asutuste vahel ühendusmeeste ja ametikohtade personaalunioonide kaudu.

Okupatsiooni perioodil teostasid Eesti aladel Saksa propagandavajadusi ajaliselt järjekorras järgmised juhtivad Saksa propagandaasutused:

- 1) Wehrmachi propagandakompanii 621. (Propagandakompanie 621, Eestit ületanud 18. armee koosseisus, juuli 1941 – september 1941);
- 2) Wehrmachi Eesti propagandaeselon (Propaganda-Staffel Estland, september 1941 – 14.1.1942);
- 3) Kindralkomissari propagandaosakond (Abteilung–Propaganda, 5.12.1941/14.1.1942¹³³ –17.12.1943);
- 4) Eesti Propagandaamet (Propagandaamt Estland, 17.12.1943–17.9.1944), propagandaministeeriumi alluvuses.

Eestis tegutsenud Saksa propagandaasutuste tinglik üldskeem on esitatud lisas 6.

Hitleri korraldusega (17.7.1941) usaldati propaganda poliitiline juhtimine idaministeeriumile, millega ülejäänud asutused pidid oma propaganda kooskõlastama. Samas polnud idaministeeriumi propagandaosakonnal iseseisvat propaganda tootmis- ja levitamissüsteemi. Nii tuli propagandaettepanekud vahendada esialgu tegelikult propagandaministeeriumi idaosakonna ja Wehrmachi propagandavertikaali kaudu. Tsiviilvalitsuste sisseseadmisega okupeeritud aladel hakati idaministeeriumi propagandat

¹³³ Tähistab üleminekuperioodi.

levitama idaministeeriumile alluvate riigikomissariaatide ja kindralkomissariaatide propagandaosakondade kaudu, kes omakorda kasutasid selleks kohapealset ülevõetud infrastruktuuri, tootmis- ja levitamismehhanisme, kollaboratsiooniadministratsioone ning kaastöölisi. Ometi saatsid oma materjale ja juhtnööre jätkuvalt ka propagandaministeerium, kes vastutas suure osa pressimaterjalide, plakatite, samuti kogu ringhäälingu ja kinosüsteemi eest idaaladel.¹³⁴

Goebbelsit ärgitas idaministeeriumi propagandasüsteemi piiratud tegevusväli ning isiklik ebasümpaatia rivaal-ideoloog Rosenbergiga taotlema juba varakult kogu idapropaganda allutamist propagandaministeeriumile. 1943 rääkis selle kasuks idarinde kriis ja totaalne sõda. Pärast natsieliidi-sisest võimuvõitlust, kus Goebbels oli koaleerunud välisminister Ribbentropiga Rosenbergi vastu, allutati Hitleri korraldusega 15.8.1943 idapropaganda täielikult propagandaministeeriumile. Selleks loodi aasta lõpuks kindralkomissariaatides uue personaliga kohapealsed propagandaametid, mis ei allunud enam ei riigi- ega kindralkomissaridele.¹³⁵

2.1. Propagandaministeeriumi idatalitus/osakond ja Vineta

Vahetult enne idasõja algust moodustati idaalade propaganda jaoks propagandaministeeriumi juures vahetult ministeeriumi riigisekretärile alluv Idaruumi Peatalitus (Generalreferat Ostraum, al 1943 Osakond Ida (Abteilung Ost); edaspidi idatalitus), mida Goebbelsi korraldusel asus 15.7.1942 juhtima senine propagandaministeeriumi II (propaganda) osakonna antikommunismi referentuuri juht dr Eberhard Taubert, kes oli ühtlasi propagandaministeeriumi ühendusmees idaministeeriumi juures.¹³⁶

Idatalitusega oli kiirele võidule (nii nagu Poolas ja lääneriikides) panustanud Goebbelsil ambitsioonikad plaanid: viia talitus juba 1941 suvel koos idaministeeriumiga vallutatud Moskvasse, kust oleks hakatud juhtima tervet idapropagandat. Vallutatavat „idaruumi“ käsitleti idatalituse perspektiivist esialgu tervikuna ja osakonna struktuur oli

¹³⁴ O. Buchbender. Das tönende Erz, lk 33–58.

¹³⁵ Sealsamas, lk 201–203; A. A. Kallis. Nazi Propaganda and the Second World War, lk 59–62.

¹³⁶ Eberhard Taubert (1907–76) oli Heidelbergi ülikooli promoveeritud juuradoktor, 1931. aastast partei liige ning alates 1933 propagandaministeeriumi juhtivametnik. Temast sai režiimi üks põhilisi antikommunistlikke ja antisemitistlikke propagandiste, juhtis ka sellega tegelevat kirjastust Nibelungen. 1933 asutas organisatsiooni Antikomintern, 1939 Antisemitliku Aktsiooni, mis teenisid talle hüüdnime dr Anti. Muuhulgas oli ta NS-filmitoodangu tuntuima antisemitliku propagandafilmi „Igavene juut“ stsenarist. Goebbels nimetas teda „sümpaatseks fanaatikuks“. **Joseph Goebbels.** (Toimetaja Ralf Georg Reuth). Tagebücher 1924–1945. Vol 3, Bd 2. California, Piper, 1992, lk 894.

jagatud meediumide kaupa (aktiivpropaganda, ringhääling, press, film, kultuur, kirjastamine), mitte idaala endiste riikide ega rahvuste kaupa.¹³⁷

Suurim idatalituse allüksus oli selle aktiivpropaganda grupp. Aktiivpropaganda mõiste all peeti silmas nii vaenlase armee kui tsiviilelanikkonna seas tehtavat operatiivset propagandat. Grupp kujunes idapropaganda tähtsaimaks propagandamaterjalide tootmiskeskuseks (plakatid, müürilehed, brošüürid, lendlehed, heliplaadid, näitustegevuse materjalid jms). Talitusel olid selleks kasutada propagandaministeeriumi plakati-ateljeed, trükikojad, kirjastused, laod jne. Samuti hakkas grupp vastutama võõrkeelsete propagandistide koolituse eest ning alates 1942 korraldama koostöös idaministeeriumiga nn Saksamaareise (*Deutschlandfahrten*). Juhtmõtte all „suuline propaganda elanikkonna esindajate kaudu“ tutvustati propagandareisidel vallutatud alade (sh Eesti) propagandistidele ja ajakirjanikele natsionaalsotsialistliku režiimi ikoonilisi tööstusrajatisi, vaatamisväärsusi, külastati „tavalisi sakslasi“ jms, mida pidi hiljem kodumaal populariseerima tõendusena Saksa suuruselt ja heaolust. Alates 1943 vastutas idaosakond ka võõrtööliste (riigitööteenistuslastele), sõjavangidele ja sõjaväe abiteenistuslastele (*Hilfswillige*), samuti idaalade rahvussakslastele. Idatalituse pressigruppi, mis hoolitses idaaladele saadetavate artiklite ja juhtnööride eest, juhtis Wilhelm Stein, kes oli ühtlasi idaministeeriumi idapressi referent.¹³⁸

Paar nädalat enne idasõja algust moodustati idatalituse juurde salajane organisatsioon varjunimega Vineta.¹³⁹ Tegemist oli loodavate idapropaganda asutuste jaoks mõeldud tsentraalse tõlkestaabiga, mis koosnes kümnetest idarahvuste esindajatest. Enamasti olid need emigrandid, kes suleti endisesse Pärsia saatkonnahoonesse Berliinis, kus nad asusid tõlkima ja ette valmistama kaheksateistkümmes keeles tekste raadiotele, lendlehtedele ja plakatitele, mis Saksamaa rünnakuga idaruumi paisati, sh Eestisse ja eesti keeles.¹⁴⁰ Propagandaministeeriumi tekstidest koostatud ja Vineta poolt tõlgitud ning edastatud raadiosaated olid esimene Saksa propaganda, mis Saksamaa rünnakuga Eestisse jõudis ja ilmselt üks põhjus, miks nõukogude võim samal ajal elanikkonnalt raadioid ära korjama hakkas.

20.7.1942 tehti Vinetast ametlik mittetulundusühing nimega Vineta, Propagandadienst Ostraum e.V. (Vineta, Idaruumi propagandateenistus), mille ülesanneteks oli

¹³⁷ O. Buchbender. Das tönende Erz, lk 33–36; B. Quinkert. Propaganda und Terror in Weißrußland, lk 96.

Üksnes Kaukaasia ruumi jaoks oli eriesindaja.

¹³⁸ B. Quinkert. Propaganda und Terror in Weißrußland, lk 87–96.

¹³⁹ Vineta oli müütiline läänemere lõunaranniku linn, mis legendi järgi uppus tormis oma elanike pahede tõttu. Tauberti järgi pidi Vineta organisatsioon jääma sama tundmatuks kui too merealune linn. O. Buchbender. Das tönende Erz, lk 36.

¹⁴⁰ Sealsamas, lk 36–40.

propagandaministeeriumi idaosakonna tõlkealane toetamine, kellega koos valmistati brošüüre, aga ka perioodilisi juhtnööridena mõeldud propagandamaterjale okupeeritud idaalade ajakirjandusele, samuti tehti propagandat idatööliste.¹⁴¹ Eestikeelse propagandatoodanguga tegeles ametkonna III grupp (Tsoon 1 ehk endised Balti vabariigid), millele allusid aktiivpropaganda, raadioosakonnad ning Läti ja Leedu kõrval Eesti toimetused (Estnische Redaktion). Eestlastest Vineta kaastöölised on teada 1940-41 Saksamaale emigreerunud Eesti kunstiajaloolane ja -kriitik Rudolf Paris (1896–1973),¹⁴² kes oli töötanud 1930-ndatel Eesti Riiklikus Propagandatalituses kultuuri- ja üldosakonna kunstiliste küsimuste kaastöölise-nõunikuna ning emigreerunud koos baltisakslastest ümberasujatega Saksamaale. Samuti liitus Vinetaga 1943 kevadel eestlasest SS-sõjakirjasaatja raadioreporter Agu Kask, kes hakkas seal ette valmistama raadiosaateid eestlastest SS-üksuslastele.¹⁴³ Vineta struktuur ja tähtsus idatalituse alluvuses ajapikku paisus, mis, seoses sõjaolukorra halvenemisega, tähendas propaganda suuremat tähelepanu rahvuslikele eripäradele ja vastavale propagandale.

Vineta kõrval teiseks oluliseks „mittetulundusühinguks“ oli Tauberti juba 1933 loodud Antikomintern e.V., mis oli propagandaministeeriumi bolševismi-alase informatsiooni ja uurimise keskus (osakonnad idasõja alguses: Nõukogude Liit, Press, Välismaa, Juudivastane Aktsioon). Selle põhiülesandeks oli ideeline võitlus kommunismi vastu ning bolševismivastane selgitustöö Saksamaal ja välisriikides. Antikominterni liikmed olid ühtlasi idaosakonna referendid. Selle keskne allosakond Nõukogude Liit, oma võimsa raamatukogu, arhiivi (sisaldas nõukogude kirjandust, pressimaterjale, plakateid, fotosid, sõjasaagina saadud dokumente jms) ning vaenulike raadiote kuulamistalitusega, oli idaosakonnale ja Vinetale põhiline värske informatsiooni hankekeskus. Informatsiooni ja materjale kohapealt saadi nii vaatlusreiside, kui kohalike Saksa asutuste raportite (meeleoluraportid, ajakirjandusülevaated jne), aga ka perioodiliste väljaannetega.¹⁴⁴

Kokkuvõtvalt võib öelda, et propagandaministeeriumi idatalituse struktuur oli üles ehitatud kiirele ja võidukale sõjale, mis vaatles idaalasid ühe suure tervikuna, mis Saksamaa poolt allutatakse, ning mille juures pakutakse vaenlase sõduritele ja kohalikule elanikkonnale massiivselt antibolševistlikke ja antisemiitlike propagandamaterjale, ülistatakse Saksamaad ning kuulutatakse helgeid tulevikuvisiioone. Etnilistele detailidele ei pööratud esialgu

¹⁴¹ B. Quinkert. Propaganda und Terror in Weißrußland, lk 91.

¹⁴² Paris kohta vt ka **Elmar Tambek**. Tõus ja mõõn. Mälestusi kodumaalt. Teine raamat: kaks okupatsiooni. Tallinn, Olion, 1993, lk 217; J. Remmelgas. Kolm kuuske, lk 19; **Voldemar Kures**. Seitsme lukuga suletud raamat. III köide. Tartu, Ilmamaa, 2007, lk 203.

¹⁴³ ERA.R-81.1.286, l. 7-8.

¹⁴⁴ Nt Ostlandi pressi ülevaateid kajastav Stimmen aus der Ostland-Presse, väljaandjaks Ostlandi riigikomissari pressiülem (pressiosakonna juhataja). ERA.R-65.1.55, l. 114.

tähelepanu, üksnes tõlkeaspektist (Vineta). Idatalituse propaganda peegeldas seega paljus natsionaalsotsialistlikku koloniaalset ida-kontseptsiooni.

Berliini plakatid olid mõeldud esitsa eranditult ühe šablooniga järgi kõigile idaaladele, mis vahel võis viia kohalikes oludes absurdset kõlavate sõnumiteni. Nii hüüdis eestikeelne antisemiitlik plakat: „Kes piinas keldrites surnuks miljoneid Teie hulga? [...] Kes saatis miljoneid Teie hulga sunnitöölaagritesse?”¹⁴⁵ Alles kohalike SS-leegionite loomisega hakati eristama Baltimaad ja tootma vastavasisuliselt plakateid (vt ka lisa 3).¹⁴⁶

Paistab silma, et hoolimata rohketest antibolševistlikest ja antisemiitlikest propagandaasutustest puudusid Berliini idapropaganda süsteemis vastavad üksused lääneliitlaste (või „plutokraatide”) vastu. Seda ei peetud esialgses idapropaganda tervikpildis eriliseks väljakutseks, samal ajal kui niikuinii äärmiselt antibolševistlikult meelestatud Baltimaades osutusid Saksa propaganda komplikatsiooniks just sealsed *pro*-lääne meeleolud. Erinevad lääneliitlaste-vastased plakatid hakati tootma alles 1942/1943, ent endiselt regionaalselt, kolme Balti riigi jaoks korraga.

Propaganda põhisõnumid jagunesid üldiselt kaheks:

- 1) vabastamine – koos antibolševismi, antisemitismi ja anti-Stalini propaganda,
- 2) autoriteet – Hitleri isiku, Saksa armee võimsuse ning Saksamaa heaolu propaganda (nn *Deutschland*-propaganda), lisades mõned loosungid õnnelikkast tulevikust rõhuga mõistel „ülesehitus”.

Deutschland-propaganda seisnes võimsas itta paisatud propagandamassiivis, mis kõneles Saksamaa edusammudest ja heaolust natsionaalsotsialistliku süsteemi ja Hitleri isiku valitsemise all, samuti Saksamaa võitmatust ja aukartustäratavast sõjajõust, täiendatud rohke ja kvaliteetse fotomaterjaliga. Selle propagandakoosluse järgi vabastas Saksamaa idarahvad bolševismist, selle valelikust ja pimestavast propagandast ning avas nende silmad Saksamaa heaolule, mis nüüd ka nendeni oli jõudnud. Halb nõukogude sotsialism („juudibolševism”) asendus hea „Saksa sotsialismiga” (ka „tegude sotsialism”¹⁴⁷), Stalin – Hitleriga.

Säärase ilmutusliku vabastamis-propaganda funktsioon polnud väita, et idarahvad on nüüd vabad moel, nagu nad seda ise heaks arvavad. Vastupidi, propaganda vabastamis-sõnum oli rangelt distsiplineeriv ja kuulekusele keelitav (tähtsam kui vabadus oli *kes* „vabastas”: Saksa sõjajõu propaganda), nõudes tänutunnet (vabastamine „juudibolševismist”) ja kinnitades range uue korra kehtestumist uue valitseja all (Hitleri ikoon-plakatid). Kohalike

¹⁴⁵ K. Nurmis. „Ühises võitluses ühine võit”, lk 38.

¹⁴⁶ Vt sealsamas, lk 62.

¹⁴⁷ Litzmanni kõne Eesti vabaduspäeva puhul. Eesti Sõna, 25.2.1942.

eeldati uue korra aktsepteerimist. Vastutasuks lubati (poliitika aseainena) sotsiaalsed heaolu Reichi raames (*Deutschland*-propaganda).

Saksamaa esialgne ida-propaganda pidi elama kaasa kiirele ja võidukale sõjale ning lööma vaenlast jõu ja aukartusega, mitte võitma selle tsiviilelanikkonna sümpaatiat. Sellise triumfalistliku propagandaga juures ei hoitud tagasi oma ideoloogilisi projektsioone idaaladele, mis ilmnisid iseäranis pildipropagandas. Mitte ainult juute ei kujutatud natsionaalsotsialistlike stereotüüpide järgi, vaid ka venelasi (juhmi olekuga *Untermensch*, kaltsudes talupoeg)¹⁴⁸ või balti rahvaid (väikesed tüdrukud, vt lisa 3).¹⁴⁹ Idaaladele toodeti eranditult „kergeid” propagandamaterjale: ringhäälinguteated, plakatid, brošüürid, lendlehed jms. Mingit ideoloogilist või vähegi sisukamat vallutatud elanikkonna kaasamist polnud ette nähtud. Vastava suunitlusega struktuure ei eksisteerinud.

Propaganda oli üks vahend sõjalise ja ideoloogilise vägivalla kõrval. Koosmõjus pidid need lühima ajaga vaenlase, Nõukogude Liidu, sisemiselt destabiliseerima ja lammutama.¹⁵⁰ Sõjategevuse perspektiivist olid marginaalse Eesti iseärasused sellest vaatepunktist enam kui tähtsusetud. Voldemar Kures kirjeldab oma päevikus vestlust Vineta eestlasest kaastöölise Rudolf Parisega aastal 1951: „On levitatud teateid, et sakslased olevat eestlasisse ja Eestisse kuidagi eriliselt suhtunud. Paris väidab, et meie suhtes ei teinud sakslased mingit erandit. Meie olime nende programmis üks madalama kategooria rahvas. Küll olid sakslased hinnanud meid teistmoodi kui lätlast ja leedulast, sest et me olime nende arvates kuidagi stabiilsemad, korralikumad ja vahest ka usaldatavamad, järjekindlamad ja püüdlikumad. Ma lisasin vahele, et meid siiski võeti kuidagi teisiti, kuigi meile tulevikus eriõigusi ei tahetud anda.”¹⁵¹ Seega ei nähtud Berliinis Eestit ja eestlast kunagi põhimõtteliselt erinevana teistest Baltikumi või idarahvastest, samas küll nentides elanikkonna positiivsemat vastuvõtlikkust koostööks. Kohapeal võis Saksa asehaldurite suhtumine eestlastesse olla nüansseeritum kui Berliinis.

2.2. Wehrmachi propaganda. Propagandastaffel-Estland

Saksa relvajõudude propagandasüsteem kui iseseisev sõjajõudude propagandaharu oli sõjaajaloos esmakordne ning selle loomise (1.4.1939) ajendiks oli suuresti juba Hitleri mälestustes kanoniseeritud müüt, et Saksamaa kaotas Esimese maailmasõja mitte oma sõjalise

¹⁴⁸ O. Buchbender. Das tönende Erz, lk 50.

¹⁴⁹ K. Nurmis. „Ühises võitluses ühine võit”, lk 71.

¹⁵⁰ B. Quinkert. Propaganda und Terror in Weißrußland, lk 70.

¹⁵¹ V. Kures. Seitsme lukuga suletud raamat. III köide, lk 204.

jõu, vaid läbikukkunud propaganda tõttu.¹⁵² Goebbels nimetas sõjaväe propagandakompaniisid „sõjaväe noorimaks relvaks“¹⁵³ ja oma kõrghetkel, 1942. a keskel, teenis Wehrmachti propagandasüsteemis ligi 15 000 propagandasõdurit.¹⁵⁴

Vahetult relvajõudude ülemjuhatusel (ülemjuhataja kindral Alfred Jodl) alluvat Wehrmachti propagandaosakonda (Abteilung-Wehrmachtpropaganda) juhtis Hasso von Wedel. Kuigi Wedel oli professionaalne ohvitser, moodustasid enamus propagandistide kaadrist siiski munderdatud tsiviilisikud, enamasti propagandaministeeriumi kaudu palgatud spetsialistid (ajakirjanikud, fotograafid, filmi- ja raadiomehed jne). Üldplaanis oli Wehrmachti propaganda ülesanneteks 1) sõjaväe tegevuspiirkonnas uudistematerjali kogumine propagandaministeeriumi (sealtkaudu massimeedia) jaoks, 2) sõjaväetsensuur, 3) propaganda vaenlase armee vastu ja sõjavangidele, 4) propaganda hõivatud alade tsiviilelanikkonnale, 5) haridusliku ja vaba aja veetmise korraldamine Saksa sõduritele. Idapropaganda juhtnööride ja materjalide ettevalmistamisega tegeles (koostöös propagandaministeeriumi ja idaministeeriumiga) osakonna (IV) välispropaganda grupp.¹⁵⁵

Wehrmachti propagandaosakond juhatas propagandat sõjaväeliselt okupeeritud riikides (Prantsusmaa, Belgia jt), samuti sõjatsoonis, kus seda viisid ellu rinde- ja tagalapropaganda üksused: propagandakompaniid (*Propagandakompanien*) ja propagandaešelonid (*Propaganda-Staffeln*). Kompaniid liikusid üldjuhul koos rindeg, tegelesid sõjakorrespondentsi, armeeajalehtede väljaandmise, sõdurite meelelahutuse, vaenlase armee vastase (allaandmise ja ülejooksmise soosimine), aga ka esialgse kohalikule elanikkonnale suunatud aktiivpropagandaga (esimesed plakatid, valjuhääldipropaganda jne) ning massikommunikatsioonivahendite ülevõtmisega. Tagala kindlustamise ja sõjaväelise haldusvõimu sisseseadmisega anti viimased ülesanded edasi ešelonidele. Kompaniide ja ešelonide struktuur oli paindlik ja mehi vahetati.¹⁵⁶

Üldised idasõja propagandasuunised Saksa relvajõududele sõnastati juunis 1941 kindral Jodli korraldusel koostatud „Weisungen für die Handhabung der Propaganda im Fall „Barbarossa““(„Juhtnöörid propaganda läbiviimiseks „Barbarossa“ plaanis”), mis pidid abistama ühtsema propaganda korraldamiseks idas, nii sisult, organisatoorselt kui „psühhopoliitiliselt”. Propaganda pealiin pidi lähtuma põhipunktidest:

¹⁵² Vt sealsamas, lk 25–35.

¹⁵³ Eesti Sõna, 4.4.1942.

¹⁵⁴ Daniel Uziel. Wehrmacht Propaganda Troops and the Jews. – Yad Vashem Studies, Vol. 29, 2001, [WWW] http://www1.yadvashem.org/odot_pdf/microsoft%20word%20-%202021.pdf (29.11.2011).

¹⁵⁵ Sealsamas, lk 17–25.

¹⁵⁶ E. Stahf. Wie man Herzen erobern kann, lk 18.

- 1) Saksamaa vaenlased pole NSVL-i rahvad, vaid selle juudi-bolševistlik valitsus, partei ja funktsionäärid;
- 2) Saksamaa ei ole rahva vaenlane, vaid „nõukogude türannia” alt päästja;
- 3) iga vastupanu surutakse armutult maha;
- 4) tuleb vältida jutte NSVL-i lagunemisest väikeriikideks [!];
- 5) kolhooside laialiajamine pole esialgu plaanis.¹⁵⁷

Viimane otseselt Eestit ei puudutanud, küll aga tähendas juhtnõör, et natsionaliseeritud omandi tagastamise osas tuleb vaikida. Hoolimata Rosenbergi dekompositsioonipoliitikast oli idaministriga esialgu kokku lepitud, et taktikaliselt hoidutakse propagandasõnumi rajamisest NSVL-i lagundamisele ning keskendatakse kiilu löömisele nõukogude režiimi ja nõukogude rahva vahele. Seda põhjusel, et mitte antagoniseerida separatismijutuga (suur-)venelasi, kes moodustasid vaenlase armeest enamuse. Kohaliku natsionalismi soosimisele asuti 1941/42 talvel, kui edasitung peatus ning teadvustati sõja pikemaajalist kestvust.¹⁵⁸

Ametlik õppevahend propagandasõduritele oli uurimus „Sowjetunion. Staatsgebiet und Bevölkerung“ („Nõukogude Liit. Territoorium ja elanikkond”), mis kujutas endast populaarses stiilis ülevaadet Nõukogude alade ajaloost ja geograafiast, sh Balti riikidest. Kohapealse propaganda praktiliseks läbiviimiseks kirjeldati paari lausega iga rahvuse „iseloomu” natsionaalsotsialistliku ideoloogia ja propagandavajaduste projektsioonis. Balti rahvaste kohta kirjutati: „Eestlane on oma käitumiselt väga tagasihoidlik, kaalutlev, mõõdukas ja kannatlik. Oma temperamendilt on eestlane rahulikum ja kiretum kui lätlane ja eristub mitte nii põleva ja fanaatilise rahvustunde poolest. Ka religiooni suhtes on eestlane kaine. Lätlane on intelligentsem, kuid ei oma palju positiivseid omadusi. Ta on umbusklik ja kaval ja kergelt mässuline. Lätlane on üldiselt oportunist.“ Leedulased olevat Balti rahvastest kõige madalamal tasemel, meenutavad idarahvaid, valgevenelased olevat aga pika pärisorjuse tõttu täiesti tahtejõuetud, „ehtsad slaavlased“.¹⁵⁹

21.6.1941 idamarssi alustava seitsme armee koosseisus oli 11 propagandakompaniid kokku 2244 mehega, keda „katsid” Luftwaffe transpordilennukitega vaenlase territooriumile paisatud lendlehed ja idatalituse raadiojaamad. Eestit ületas 1941 suvel väegrupi Nord 18. armee koosseisus olnud 621. propagandakompanii, mis liikus edasi Leningradi rindetsooni.¹⁶⁰

¹⁵⁷ O. Buchbender. Das tönende Erz, lk 54.

¹⁵⁸ B. Quinkert. Propaganda und Terror in Weißrußland, lk 62–70.

¹⁵⁹ O. Buchbender. Das tönende Erz, lk 32.

¹⁶⁰ Sealsamas, lk 342.

Nõukogude rindetagala propaganda jaoks moodustati 1.8.1941 kolm territoriaalset osakonda: Valge-Ruteenia, Ukraina ja Ostland.¹⁶¹ Paltzowi juhitud Ostlandi osakonna (juhtimine, ajakirjandus, aktiivpropaganda, kultuur, kirjastamine, film, ringhääling) alluvuses Riias loodi augustis Propaganda-Staffel Estland, mis seejärel Eestisse saadeti.

Umbes tosinaliikmeline propagandaešelon, mida juhtis Tartus sündinud baltisakslasest sporditegelane dr Edgar Stahf (oli ühtlasi ešelon spordireferent), alustas augusti lõpust kogu Eesti massimeedia ja kultuuriasutuste (teatrid, kinod, raamatukogud, rahvamajad jne) varade ülevõtmist.¹⁶² Osa eeltööst oli tehtud juba propagandakompanii ja komandantuurivõimu poolt. Sisuliselt vastutas rühm kogu massimeedia ja kultuuritegevuse uue korra vaimus toimima hakkamise eest ülesannetega:

- aktiivpropaganda rahva seas (plakatid, brošüürid, lendlehed, fotod ja diapositiivid, valjuhääldipropaganda);
- propagandaaktsioonide läbiviimine koostöös pressi-, ringhäälingu ja filmigruppidega;
- piirkonna puhastamine nõukogude propagandamaterjalidest ja kirjandusest (vt ptk 3.2.);
- propagandaaktsioonide ettevalmistamine ja läbiviimine, poliitiliste ja sõjaliste sündmuste propagandistlik kasutamine;
- rahva meeleolude uurimine ja jooksev tegevuse jälgimine koostöös teiste abiorganisatsioonidega;¹⁶³
- Propaganda ja meelelahutus Saksa sõduritele, sh suguhaiguste vastane propaganda.¹⁶⁴
- saksasõbralike ühiskonnagruppide oskuslik mõjutamine, keda tuleb „mittesilmatorkavalt” (*unauffällig*) eelmainitud valdkondi või organisatsioone asutama ergutada.¹⁶⁵

Poliitiline lojaalsus seega Propaganda-Staffeli personalipoliitika ülesannetes rolli ei mänginud. Oluline oli lihtsalt kõige saksasõbralikemate ja koostööaltimate inimeste leidmine. Arvestades sakslaste positiivset vastuvõttu Eestis, oli loomulik, et nendeks kaastöölisteks said enamasti vabariigiaegsed meedia- ja kultuuriinimesed. Olles nõukogude võimu suhtes negatiivselt meelestatud (või selle tõttu põlu all), kõlbasid nad hästi „saksasõbralike” kategooria alla. Just nemad ilmusid Punaarmee taandudes tagasi oma vara ja ametikohtade juurde (sh ajakirjanikud, raadiotöötajad, trükikodade omanikud jne) ja võtsid sageli ise

¹⁶¹ Propaganda mõttes moodustasid endised iseseisvad Balti vabariigid Valgevenest seega eri-regiooni.

¹⁶² Sealsamas, lk 51.

¹⁶³ Sealsamas, lk 53.

¹⁶⁴ O. Angelus. Tuhande valitseja maa, lk 72.

¹⁶⁵ O. Buchbender. Das tönende Erz, lk 53.

sakslastega ühendust. Propaganda-Staffelile oli see iseenesest ideaalne lahendus, kuna need isikud valdasid ka oma ala ekspertiisi.

Edaspidi töötas Propaganda-Staffel tihedas koostöös Eesti Omavalitsusega. Massimeedia suhtes oli ešeloni ülesandeks juhtida tsensuuri (loata ja tsenseerimata lehtede levitamine oli keelatud). Kultuurielu tuli mõjutada ja suunata vastavalt „Saksamaa huvidele”. Ešeloni koosseisu kohta on vähe andmeid, erinevad allikad nimetavad lisaks Stahfile selliseid nimesid nagu: ajakirjanduse ja kultuurireferent Karl Behrend, dr. Mühlenhoff (tegeles ajakirjandusega Tartus), O. Münder, sidemees Noel Enwald, teatrite ala (parun) Maydell, Ströhm, Hecht, von Holst).¹⁶⁶ Umbes pooled neist olid baltisakslased.¹⁶⁷ Tehnilise tööjõu osas palgati eestlasi. Silmapaistvaim neist oli Pätsi-aegse riikliku propagandatalituse endine juhtivametnik Ilmar Raudma, kes töötas Propaganda-Staffeli juures tõlgina, hiljem ešeloni ühendusmehena ajaleht Eesti Sõna juures.¹⁶⁸

Stahfi ešeloni tegevus Eestis tundub esmapilgul vastuoluline. Oskar Angelus pühendab sellele oma mälestustes terve peatüki, kirjeldades ešeloni tegevust igati positiivselt: „Propagandarühm näitaks, kuidas terve okupatsioonivõim oleks pidanud tegutsema.” Angelus tõstab esile, kuidas erinevaid asutusi üle võttev Propaganda-Staffel püüdis takistada varade riisumist teiste Saksa asutuste poolt. Eestlastega käituti äärmiselt viisakalt ja vastutulelikult, andes neile laia tegevusvabaduse iseseisvusaegsete kultuuriasutuste taastamiseks. Angelus märgib: „kõlab imelikuna, kuid propagandarühm tegeles Eestis kõige muuga kui propagandaga.”¹⁶⁹ Ka raadiotöötaja Helga Viira mäletab propagandarühma tööd positiivselt, eeskätt võrreldes tsiviilvalitsuse võimuga.¹⁷⁰

Innustunud Angeluse kiitusest püüab ka Stahf oma mälestusartiklis põhistada müüti oma ainulaadsest propagandapoliitikast. Stahfi järgi olevat Saksamaa kaotanud Teise maailmasõja mitte niivõrd maastiku- ja varustusprobleemide, kauguste, jõuvarude ja vale strateegilise kontseptsiooni tõttu, vaid Saksamaa vale „psühholoogilise hoiaku” pärast. Nii osutab ta „kardinaalsetele vigadele propagandaühtsuses”, mida propagandistid kohe märkasid, ent mille suhtes oldi võimetud nende „jämedate hoopide leevendamiseks” mingeid

¹⁶⁶ Eesti Sõna, 7.2.1942; J. Kokla. Eesti ajakirjandus ja Saksa okupatsioon, lk 157; Teataja, 5.11.1941; O. Angelus. Tuhande valitseja maa, lk 69; E. Stahf. Wie man Herzen erobern kann, lk 18.

¹⁶⁷ E. Stahf. Wie man Herzen erobern kann, lk 20.

¹⁶⁸ ERA.R-112.1.89, l. 5.

¹⁶⁹ O. Angelus. Tuhande valitseja maa, lk 69–74.

¹⁷⁰ **Helga Viira.** Põgusaid mälestusi Tallinna ringhäälingust Saksa okupatsiooni ajal septembrist 1941– kevadeni 1944. – Kultuur Eesti sõja-aastail, 1941–1944. Toimetajad Kaalu Kirme, Maris Kirme. Tallinn, Tallinna Pedagoogikaülikool, 1998, lk 85–86. Viira mälestused: Raadio, mäleta ennast IV. (raadiosaade) Autor ja usutleja Hubert Veldermann. Tallinn, Eesti Raadio, 12.3.1989. [WWW] <http://arhiiv.err.ee/vaata/raadio-maleta-ennast-iv> (8.12.2011).

kursimuutusi läbi viima. Selmet „proklameerida „vabastamist ja võrdsust““, märgib Stahf, „esinesime kui „härrasrahvas“.“¹⁷¹

Nii olevat Stahfi järgi rühma kogu jõud ja aeg raisatud erinevate ekspluataatorlike ja šovinistlike tendentside leevendamiseks ning rumalate käskudega võitlemiseks. Propagandarühm püüdis takistada sõjaväe alustatud „ebamõistlikku“ tänavate ümbernimetamist¹⁷² ning säästa propaganda jaoks vajalikku paberit, filmiaparaate jms Saksamaale viimise eest.¹⁷³

Enda arvates õnnestus Stahfil saavutada Saksa propagandale Eestis parem tulemus üksnes tänu oma isikuomadustele. Ta tundnud baltlase ja kaasmaalasena kohaliku „rahva hinge“, mida aga mõni teine, „isegi heade kavatsustega *Wehrmachtspropagandist*“, kunagi päris tabada ei suutnud. Samuti aidanud kohalike olude tundmine tal teha kiiduväärt propagandat noorte Saksa sõdurite seas, kui avas nende silmad Tartu arhitektuuris peegelduvale Saksa ajaloo suurusele.¹⁷⁴

Neid seisukohti tuleb võtta siiski kriitikaga. Stahfi artikkel on kirjutatud 1950ndate kommunismi-vastase võitluse kontekstis (suunatuna Saksa Demokraatliku vabariigi propaganda vastu), mille juures Stahf üritab distantseerida Wehrmachi sõdureid natsionaalsotsialismist ja selle koloniaalpoliitikast, samuti Wehrmachi propagandasõdureid propagandaministeeriumist. Samuti soovib Stahf enda sõnul tõestada, et Saksa sõdur natsionaalsotsialismi all polnud üksnes hingetu käsutäitja ega parteiline funktsionäär, vaid võis olla ka loov ja paindlik,¹⁷⁵ panemata küll tähele siin peituvat irooniat.

Kuigi Stahfi ekspertiisi (kohalike olude tundmist) ei tasu alahinnata, tegutses ta täielikult oma ülesannete raames. Samuti ei tasu unustada (mida Stahf tahtlikult teeb) tingimusi ja rahva meeleolusid, mille konteksti ta sattus. Kui mujal idaaladel oli Wehrmachi propaganda esmaülesandeks hoida ära elanikkonna liitumine partisanivõitlusega ning ennetada sabotaažiakte,¹⁷⁶ polnud need aspektid Eestis aktuaalsed. Väiksearvuline ešelon võis

¹⁷¹ E. Stahf. *Wie man Herzen erobern kann*, lk 16–17.

¹⁷² Tänavate ja väljakute ümbernimetamine peatati küll Hitleri soovil 4.11.1942. ERA.R-65.1.57, l. 11.

¹⁷³ E. Stahf. *Wie man Herzen erobern kann*, lk 17.

¹⁷⁴ Sealsamas, lk 21.

¹⁷⁵ Stahf vihjab ka kuidas ta püüdis Riias leevendada juutide olukorda „äärmiselt antisemiitlikult meelestatud“ lätlaste suhtes. Juudid olevat talle poetanud selle eest koguni tänukirja tema ukse alla. E. Stahf. *Wie man Herzen erobern kann*, lk 16–22. Siin jätkab Stahf siiski juba sõja ajal kasutatud natsionaalsotsialistlikku propagandanarratiivi, mille järgi „juudibolševismist vabanenud“ idaalade elanikud alustasid juutide vastaseid protsesse spontaanselt ning Saksamaa roll oli esineda üksnes abistaja ja (filmikaameraga) pealtvaatajana. Saksa võimude poolne suunamine ei tohtinud välja paista. Vt selle kohta: **Meelis Maripuu**. Eesti juutide holokaust ja eestlased. 2001. [WWW] <http://eja.pri.ee/history/Holocaust/Maripuu.pdf> (9.12.2011); **Andrew Ezergailis**. *Nazi/Soviet Disinformation about the Holocaust in Nazi-occupied Latvia*. Daugavas Vanagi: Who are They – Revisited. Rīga, Latvijas 50 gadu okupācijas muzeja fonds, 2005.

¹⁷⁶ O. Buchbender. *Das tönende Erz*, lk 54.

võtta rahulikult üle massikommunikatsioonikanalid, delegeerida nende juhtimine heausksetele Eesti kaastöölistele, puhastada avalik ruum „ebasobivast” kirjandusest ja propagandamaterjalidest (vt ptk 3.2.) ning levitada ametlikke propagandamaterjale, mida polnud Eesti tingimustes vaja iseäranis forsseerida.¹⁷⁷

Propaganda-Staffel täitis oma funktsiooni igati sellistes sihtides ja raamides, nagu Berliini poliitika seda kiire sõja tingimustes soovis: pragmaatiliselt ja distsiplineerivalt; olles siinjuures pigem loominguine. Stahfi sõnul olevat tema edu taganud korralik käitumine kohaliku elanikkonnaga. Ta otsinud pidevalt võimalusi, kuidas eestlasi sakslastega lähendada, seda ka väljaspool konventsionaalseid meediume. Näiteks korraldas ta enamlaste ohvrite matusetseremooniast osa võtma ühe Wehrmachti delegatsiooni. Stahf meenutab: „Seda kaastundeavaldust hinnati kõrgelt. Sellega demonstreeriti ühtset võitlusrinnet rohkem kui propagandavaateakende ja plakatitega.”¹⁷⁸

Tollased ajakirjandustekstid, plakatid või kõned ei erine sisu poolest samas kuidagi propagandast, mida tehti mujal „vaenlase tsiviilelanikkonna seas”. Eesti Sõnas 2.11.1941 avaldatud Stahfi kõne sobitub stiilipuhtalt tollase Saksa propaganda homogeensesse ja tuleviku suhtes vähekonkreetsesse peavoolu: „Sageli on minult küsitud, mis teeb Suur-Saksamaa juht Adolf Hitler eesti rahvaga. Sellele ei tea ma otseselt vastata, kuid tean, et Juhi parooliks on töö [...] ja sellest lähtudes võidab eesti rahvas ka tulevikus endale selle koha, mida ta väärrib oma tööga.”¹⁷⁹ Erinevus teiste idaaladega seisnes üksnes propaganda korralduslikus osas, mille tingis eestlaste positiivne alghoiak.

Esialgne Saksa propagandategevus sattus Eestis nii organisatsiooniliselt kui oma sisult üpris mugavale pinnasele, kus polnud rakse täita ettekirjutatud ülesandeid. Väiksearvulisel propagandistide salgal oli kerge delegeerida propagandameediumide haldamine saksasõbralikele ja kompetentsetele eestlastele. Viimased jätkasid hea meelega oma tööd iseseisvusaegsetes struktuurides. Propaganda sisu pool keskendus eeskätt pealiskaudsetele aktiivpropaganda materjalidele, mille ülesanded polnud aga Eestis aktuaalsed. Kuna Eestis võetigi sakslasi vastu nõukogude korrast vabastajatena, kommunistid ja juudid „puhastati” kiiresti (osaliselt kohalike partisanide abil; seda pealegi enne kui tõeline kohapealne massimeedia- ja propagandasüsteem üleüldse tööle jõudis hakata),¹⁸⁰ siis Saksa sõjapropaganda perspektiivist polnudki vaja esialgu Eestis midagi iseäranis „tagant tõugata”.

¹⁷⁷ Ka Angelus kinnitab: „[...] Stahf tundis väga hästi meeolelu ja olukorda Eestis ja teadis, et eestlaste seas pole vaja teha kihutustööd näiteks bolševismi vastu võitlemiseks.” O. Angelus. Tuhande valitseja maa, lk 70.

¹⁷⁸ E. Stahf. Wie man Herzen erobern kann, lk 21.

¹⁷⁹ Eesti Sõna, 2.11.1941.

¹⁸⁰ A. Kasekamp. The Ideological Roots of Estonian Collaboration, lk 91.

Tuli vaid kindlustada Saksa ülemvõimu karm ainuautoriteet (Saksa ülemvõimu propaganda, vt lisad 1 ja 2) ning säilitada tagalarahu.

Kui tsiviilvalitsuse varajase sisseseadmisega mujal Ostlandis kaasnes rohkearvulise ja triumfaalselt meelestatud Saksa propagandabürokraatia saabumine, juhtisid Eesti propagandat kuni 1941. a lõpuni vaevalt tosinkond sõjaväelist juhtivametnikku. See jättis EO organisatsioonile üpris suure tegevusvabaduse. Pole kahtlust, et selline algseis mõjutas ka ettenägematu sõjatalve tingimustes ametisse astuva kindralkomissari propagandapoliitikat.

2.3. Kindralkomissari propagandaosakond ja Propagandaamt Estland

Ligi pooleteisekuuse üleminekuajaga võttis tsiviilvalitsus 14.1.1942 propagandategevuse sõjaväelt lõplikult üle. Selleks oli moodustatud Riigikomissari propagandaosakonna juhtnõõride järgi (23.10.1941) novembri lõpuks kindralkomissari II peaosakonnale (Poliitika) alluv propagandaosakond (Hauptabteilung II (Politik) – Abteilung Propaganda).¹⁸¹ Uus propagandaosakond astus ametisse juba uute Rosenbergi juhtnõõride järgi, mis nägid ette suurema kohaliku omaalgatuse ja omavastutuse propageerimist ühiskonnas, samuti apelleerimist kohalikule rahvuslusele.¹⁸²

Riigikomissari propagandaosakonna kaudu allus Eestimaa kindralkomissari propagandaosakond idaministeeriumi Pressi ja Rahvakasvatuse (Presse und Aufklärung) osakonnale, mida juhatasid üksteise järel Carl Cranz ja Job Zimmermann,¹⁸³ mõlemad endised NSDAP-i häälekandja Völkischer Beobachteri juhtfiguurid. Ministeeriumi poliitikaosakonnale alluv propagandaosakond tegeles, vastavalt režiimi koloniaalsele üldhoiakule propagandaga nii sakslaste kui kohalike elanike seas. Osakond vahendas koostöös propagandaministeeriumiga idaaladele pressijuhtnõõre (sh regulaarsed salajased juhtnõõrid ajakirjandusele (vt ptk 3.2.2.), tsensuuri juhtnõõrid), propagandaartikleid, samuti juhendeid erinevate aktsioonide läbiviimiseks. „Omamaisele” pressile vahendas juhtnõõre osakonna idapressireferent Wilhelm Stein, kes oli ühtlasi propagandaministeeriumi idatalituse pressireferent. Propaganda tegelik juhtimine toimus siiski kohapeal. Seda enam, et

¹⁸¹ ERA.R-81.1.44, l. 115–115p.

¹⁸² B. Quinkert. Propaganda und Terror in Weißrußland, lk 205–208.

¹⁸³ Zimmermann tegutses Cranzi kohustetäitjana juba 1941 juuli algusest ja võttis propagandatüksuse juhtimise lõplikult üle 1943. Sealsamas, lk 84–85.

idaministeeriumil oli vähe kaasa rääkida idaaladel tegutsevate majandus- ja SS-võimkondade üle.¹⁸⁴

Eestimaa kindralkomissari propagandaosakonna struktuur (vt lisa 7) pidi peegeldama Ostlandi riigikomissari propaganda peaosakonna skeemi. Riigikomissari propagandaosakonna koosseis oli üpris arvukas. Lisaks peaosakonna juhile teenisid seal aktiivpropaganda peareferent (allreferentuurid: pildid; turism; majandusreklaam, messide ja näituste ala; sõjaväelaste meelelahutus), kultuuri peareferent (allreferentuurid: kirjandus, teater, muusika, kujutav kunst) ning ajakirjanduse peareferent (ajakirjanduspropaganda referentuur, lektoraat), kellele lisandusid tehnilised töötajad ning auametitena filmi ja ringhäälingu referendid, kes allusid propagandaministeeriumile.¹⁸⁵

Sellisel arvul referenture ei loodud Eestimaa kindralpiirkonnas kunagi. Seda nii Eesti väiksuse kui Litzmanni poliitiliste valikute tõttu, mis olid ilmselt mõjutatud varasemast Propaganda-Staffeli poliitikast ning Eesti eripärastest tingimustest. Igal juhul puudutas Litzmann otsus valitseda territooriumi võimalikult väiksearvulise Saksa personaliga ka propagandastruktuure. Kindralkomissari propagandaosakonna esimesse koosseisu (vt lisa 7) kuulusid kuus referenti. Neli neist olid tegelikult kindralkomissari alluvuses (aktiivpropaganda, messi- ja näitusetgevus, majanduspropaganda, pressiala, kultuuripropaganda), kaks nimelises alluvuses (ringhääling ja film). Neile lisandus kindralkomissari III peaosakonna all tegutsev põllumajandusliku pressi ja propaganda osakond. Aktiivpropaganda referent oli kuni 1942. a lõpuni ühtlasi propagandaosakonna juhataja. Viimaseni tegutsesid kuni propagandaameti loomiseni (dets 1943) neli meest: Paul Schloimann, Fritz Mundt, Georg Leibert ja D. Bade (viimane neist kõige pikemalt: 1942. a lõpust kuni 1943. a lõpuni, misjärel liitus propagandaametiga).

Hoolimata Riia survest vähendati koosseisu ajapikku veelgi. Juba 2.4.1942 palus kindralkomissari poliitikaosakond oma kirjas propagandaosakonna juhile Schloimannile Riia peaosakonnale „viimaks selgeks teha”, et Eesti propagandaosakond ei vaja „mitte mingil juhul” (*keinesfalls*) rohkem referente ja kaastöölisi, sest eestlased tulevad väga edukalt toime oma jõududega.¹⁸⁶ 1942 sügisel kui aktiivpropaganda juht ja osakonna juhataja Mundt oli puhkusel (kt Leibert), koosnes propagandaosakond koguni vaid kahest ametnikust:

¹⁸⁴ Sealsamas, lk 84–85.

¹⁸⁵ ERA.R-65.1.2182, l. 2.

¹⁸⁶ ERA.R-65.1.20, l. 9.

pressireferent Lebertist ja kultuurireferent Kriegerist. Aasta lõpus asendati Mundt Badega ning aktiivpropagandat tuli Berliinist juhtima Eesti juurtega Edmund Ois (Õis, vt ptk 4.2.).¹⁸⁷

Piirkondlikku rakusüsteemi kindralkomissari propagandaosakond ei loonudki. Maakondlike vajaduste puhul pöörduti kas otse piirkonnakomissaride poole või kasutati EO maakondlikke propagandabüroosid, selle agendivõrku ja/või kohalikke omavalitsusi ning politseistruktuure.

Riia juhtimisest rakendas propagandaosakond end pea täielikult lahti. Juba 1942. a märtsis raporteeris majanduspropaganda referent, et Riia propagandamaterjal on Eesti jaoks enamuses täiesti kasutuskõlbmatu ning tulevikus võiks võtta Riist vastu üksnes väga üldisi juhtnööre, muus osas vaid kindralkomissari omi.¹⁸⁸ Teises dokumendis kurdeti, et liiga palju aega läheb raisku asjatu kirjavahetuse peale Riia. Kuna olud Eestis olevat hoopis teised kui Lätis, siis on kasulikum (ka inimkapitali kokkuhoiu mõttes!), kui propagandastrateegia otsustatakse kohapeal ja vastavalt eestlaste mentaliteedile: „mida vähem tegeleb Riia detailidega, seda paremini toimib töö siin, sest asjaosalised säästavad oma aega ja närve.“¹⁸⁹

Kindralkomissariaadi seisukohast nähti Eesti olukorda seega erakordsena, leiti, et siin tuleb kasutada „rahvakasvatuse ja propaganda erilisi vahendeid“.¹⁹⁰ Sellise hoiaku põlistas esimeste suuraktsioonide edukas käik. Mõlemad suurkampaaniad, talveriiete kogumine ja metallikogumine, viidi läbi peaaegselt kohaliku EO-poolse organisatsiooniga ning, võrreldes teiste okupeeritud aladega, leidsid need just Eestis kõige positiivsema vastukaja. Eriti tõsteti esile metallikogumise „hiilgavat tulemust“ (*glänzendes Ergebnis*), mille puhul Eesti pressis ei avaldatud „ridagi Saksa propagandat, sest riigikomissari üleskutse ei jõudnud õigel ajal kohale.“ Vastupidise näitena toodi Riigitööteenistuse (*Reichsarbeitsdienst*) värbamiskampaania, mis tehti üksnes Saksa propaganda põhjal ning tulemus oli väga kesine.¹⁹¹ Tahtlikult või tahtmatult unustati raporteerimast, et need aktsioonid toimusid eestlaste veel positiivsete meeleolude tuules. Valitseva okupatsioonipoliitika reaalsuse tõttu oli meeleolu aga drastiliselt langenud. Need esimesed kampaaniad said kõikide edasiste aktsioonide ja kampaaniate mõõdupuuks. Neid loodeti õige organiseerimise ja eestlaste vaimulaadile mängimisega korrata.

Propagandaosakond hakkas tundma järjekindlalt huvi eestlaste meeleolude ja „rahvuskarakteri“ vastu ning uurima, kuidas seda, vastavalt valitsevatele poliitilistele

¹⁸⁷ ERA.R-65.1.28, l. 84; ERA. R-65.1.1927, l. 44.

¹⁸⁸ ERA.R-65.1.4, l. 67.

¹⁸⁹ ERA.R-65.1.2190, l. 30.

¹⁹⁰ ERA.R-65.1.28, l. 20.

¹⁹¹ ERA.R-65.1.2190, l. 30.

raamtingimustele, propagandas rakendada. Analüüsiks kasutati regulaarseid julgeolekupolitsei meeleoluraporteid, telliti ülevaateid Eesti lähiajaloost, jälgiti ajalehtede juhtkirju ja originaalartikleid. Informatsiooni ja raporteid saadi ka EO propagandaaparaadi kaudu.¹⁹²

Paljukäsitletud probleemiks kujunes irooniliselt eestlaste halb vastuvõtlikkus propagandale. Üks propagandaraport teatas: „Eestlane on liiga külm ja kaine, iga asja suhtes liiga kriitikalembene [*kritiklustig*], et end läbi propaganda, mille eesmärk on äratuntav, sinna suunata laseb, kuhu ta omaenda mõistusega end paremini veenda oskab.“¹⁹³ Samuti nenditi, et nõukogude propaganda tõttu olevat eestlane igasuguse propaganda suhtes veelgi skeptilisemaks muutunud. Seetõttu saab ainuke toimiv propaganda eestlaste jaoks olla mitte hüüdlause, vaid „põhjendatud seletus”.¹⁹⁴ Julgeolekupolitsei raport 1942. a kohta tõdes, et rahva seas valitseb pärast nõukogude aastat üldine propagandaväsimus ning vastuseis igasugusele „välisele efektile rõhuva propaganda suhtes”. Erilise kriitika osaliseks said eestlaste silmis plakatid. Näiteks olevat plakati „Hitler päästja” puhul olnud „päästja” üks „äärmiselt õnnetu sõna”, mis oma messianistlike tähendusvarjunditega meenutanud eestlastele liigselt alles äsja jõutud Stalini-kultust (vt lisa 2).¹⁹⁵

Kindralkomissari poliitikaosakonna hinnangul pidi kogu tsiviilvalitsuse aparaati juhtima arusaam, et tarvilik on ära kasutada eestlaste uhkust ja entusiasmi ning „anda ruumi” nende loomulikule (siirale) omaalgatusele (*natürliche Initiative*), mis muidu võis leida oma väljundi „mujal”. „Iga aktsiooniga, mille juures me lubame eestlastele suhtelist omaalgatust, ühendame nad oma rindegale; [...] millest me aga nad välja jätame, tõukab nad loomupäraselt nende, meile mitteteretunud natsionalismi [*für uns unwillkommener Nationalismus*].“¹⁹⁶

„Mitteteretunud natsionalismi” all mõeldi ennekõike eestlaste sümpaatiat lääneliitlaste, aga ka Soome suhtes. Eesti rahvuslus ja patriotism polnud Saksa propagandale iseenesest probleem ning, vastavalt Rosenbergi juhtnööridele, oli kasulik seda emotiivset potentsiaali Saksamaa toetuseks aproprieerida (sõja võiduka lõpu järgset lokaalset vastupanu polnuks hiljem raske likvideerida). Küll aga oli reaalne oht selle rahvosluse vastuvõtlikkus lääneliitlaste propagandale ja poliitilistele žestidele.

1942. a suvel peeti Saksa-vaenuliste hoiakute tõusu põhjuseks majandusliku olukorra ränka halvenemist (raporteeriti: „tõsiasi, et osa elanikkonnast reeglipäraselt nälgib, külmetab ja omab ebasobivaid riideid. Selle vastu ei aita mingi sõnapropaganda, vaid tegu”) ja eestlaste

¹⁹² Nt ERA.R-81.2.241, l. 36.

¹⁹³ ERA.R-65.1.28, l. 138.

¹⁹⁴ ERA.R-66.1.305, l. 25.

¹⁹⁵ Eesti Julgeolekupolitsei aruanded, lk 28.

¹⁹⁶ ERA.R-65.1.28, l. 20–21.

kohtlemist „teise järgu rahvana”. Just need aspektid tegevat eestlase avatuks lääne propagandale ning võõrandavat eestlasi sakslastest. Eriti suur Saksa-viha võrsuvat intelligentsi seas.¹⁹⁷

Varjatud sundmobiliseerimisega 1943. a alguses kerkis tõsise probleemina üles noormeeste pagemine Soome (nn *Finnlandflucht*), mida ajakirjanduses massiivselt rünnati (koos üldise propagandaga „kolmanda tee“, pms Atlandi harta, pooldajate vastu). Põhiliseks Saksa ja EO propagandanarratiiviks kujunes teema, kuidas Lääne „anglosaksid” ja „plutokraadid” väikseid rahvaid Stalinile „maha sahkerdavad”. See oli üldine Saksa propagandanarratiiv kõikidele Baltimaadele ja selliseid plakateid saadeti ka propagandaministeeriumist (vt lisa 3).¹⁹⁸

Kohaliku organisatsiooni soosimise kõrval nägi propagandaosakond olulise teemana kindralkomissari isiku lähendamist eesti rahvale ja EO-le: „Vaid tema kaudu loodud usalduse läbi sõltub veel olemasolev eestlaste valmisolek tööks”.¹⁹⁹ Kindralkomissar pidi olema Saksa ülemvõimu sõbralik ja hooliv nägu, kes lubab eestlastel ajada omi asju (vt ka ptk 4.2.).

Delegeerides suurema osa tööst EO asutustele, tegeles kindralkomissari propagandaosakond peamiselt propagandamaterjalide vahendamise ning Eesti propagandaasutuste juhtimise ja kontrollimisega. Iseseisvaid propagandaüritusi korraldati harva.

Aktiivpropaganda referendi ülesanne oli avalikku ruumi mõeldud kindralkomissari teadaannete ja propagandamaterjalide, samuti Berliinist ja Riist saadetud plakatite, brošüüride jms vahendamine EO propagandaosakonnale avalikult ülespanemiseks. Seda peamiselt seoses suuraktsioonide, kampaaniate ja tähtpäevadega, aga ka nt õhukaitse jm ohutuselaga. Ühtlasi hoolitseti informatsiooni vahendamisest Riiga ja Berliini. Majanduspropaganda kompetentsist võeti varakult üle näitustegevuse korraldamine. 1942. a suve jooksul koguti EO propagandaaparaadi abil materjale Riias toimunud suurnäituse „Euroopa saatusvõitlus idas” („Europas Schicksalskampf im Osten”) jaoks. Näitus oli täiendatud väljapanekuga ka nõukogude aastast Eestis.²⁰⁰ Hiljem ärgitati EO propagandat korraldama sarnaseid näitusi.²⁰¹

¹⁹⁷ ERA. R-65.1.28, l. 139–140.

¹⁹⁸ Nii kinnitasid 9.11.1943 salajased juhtnõõrid ajakirjandusele „tuleb välja tõsta, et igasugune lootus inglise ja ameerika abile on juba ette hullumeelsus, et inglased ja ameeriklased ka möödunud 20 aasta jooksul ei ole kunagi mõelnud sellele, et välja astuda Balti riikide olemasolu eest”. ERA.4416.1.34, l. 89.

¹⁹⁹ ERA.R-65.1.28, l. 138.

²⁰⁰ ERA.R-65.2.38, l. 4.

²⁰¹ Rahvakasvatuse Peavalitsuse korraldatud näitus „Eesti rahva eluvõitlus” toimus 1943. a detsembris Kunstihoones. Vt Eesti Sõna, 12.12.1943.

Samuti kontrolliti aktiivpropaganda läbiviimist. Näiteks kui Hitleri sünnipäeva puhul kästi ehtida kogu maa poeaknad uhkete Hitleri-kompositsioonidega, saatis propagandaosakond kõigile piirkonnakomissaridele korralduse vaateaknad vahetult enne 20. aprilli üle inspekteerida. Selleks, et jõuaks eemaldada kõik „maitsetu ja poliitiliselt kitsilik”.²⁰²

Majandus- ja põllumajanduspropaganda referendid tegelesid peamiselt oma valdkonna propagandatöö koordineerimisega. Need tegelesid nii Saksa majanduspropaganda materjalide levitamise, Saksa majanduse ja põllumajandusautustele vajaliku propaganda üldjuhtimise ja kontrolli, igasuguse materjali kokkuhoiu propaganda, tooraine kogumis- ja varustamisaktsioonide üldise juhtimisega. Seda tehti koostöös nii Saksa kui EO aktiivpropaganda ja pressiosakondadega, kelle vastutusalas olid materjali avalikud levitusmehhanismid. Samuti vahendas osakond EO propagandastruktuuridele ja ajakirjandusele Riigitööteenistusse värbamisega seotud propagandamaterjale.²⁰³

Pressireferentuuri ülesandeks oli kogu kohaliku ajakirjanduse üldjuhtimine, igapäevaselt aga tsensuuri korraldamine. Pressireferent oli Eestimaa kindralkomissariaadi peatsensor. Kohalike lehtede tsensuuri viisid läbi reeglina piirkonnakomissarid või nende assistendid.²⁰⁴ Kohaliku sõjategevusega seotud materjalid kuulusid tagalaülema tsensuuriohvitseri kompetentsi.²⁰⁵ Pressireferendi kaudu vahendati Eesti ajakirjandusele (tõlgitud või tõlkimata) Saksa asutuste propagandamaterjale,²⁰⁶ samuti Berliinist ja Riias saadetud salajasi juhtnöore ajakirjandusele, valmisartikleid ja abimaterjale. Sügisel 1942 tõlgiti näiteks brošüürid „Adolf Hitler – vabastaja” ning „Adolf Hitler ja lapsed”, mis trükiti aga Riias.²⁰⁷

Tallinnas oli endisesse Eesti Telegraafi Agentuuri majja kolinud Saksa keskse uudisteagentuuri DNB (*Deutsches Nachrichtenbüro*) filiaal, mis vahendas kindralkomissariaadi ajakirjandusele värskeid välisuudiseid. Ametlikult küll eraettevõtte, allus DNB *de facto* propagandaministeeriumile.²⁰⁸

Kultuurpropaganda alla kuulusid erinevad kultuurialad (kirjandus, teater, muusika, kujutav kunst). Tegevusalaks oli peamiselt vastavate kohalike asutuste järelevalve, mõnede Saksa kunstinäituste ja kultuuripäevade korraldamine, samuti hoolitsemine saksa ametnike ja

²⁰² ERA.R-65.2.38, l. 6.

²⁰³ ERA.R-81.1.271, l. 73.

²⁰⁴ J. Kokla. Eesti ajakirjandus ja Saksa okupatsioon, lk 164–166.

²⁰⁵ ERA.R-65.1.2188, l. 24.

²⁰⁶ ERA.4416.1.478, l. 44.

²⁰⁷ ERA.R-65.1.28, l. 83.

²⁰⁸ J. Kokla. Eesti ajakirjandus ja Saksa okupatsioon, lk 165; B. Sösemann. Propaganda und Öffentlichkeit in der „Volksgemeinschaft”, lk 133.

sõdurite meelelahutuse eest, eriti teatri ja kontsertide alal. Kultuuritegevuse rakendamine propagandistlikel eesmärkidel ei lähtunud niivõrd plakatlike propagandasõnumite edastamisest kultuuri kaudu ega kultuuri totalitaarsest ideologiseerimisest, kui kultuuri ühiskondliku ja rahvusliku funktsiooni ekspluateerimisest. Idaministeeriumi ideede järgi tuli kultuuritegevust nii kaua kui see on poliitiliselt aktsepteeritav igati soosida. Idaministeeriumi poliitikaosakonna ülema Georg Leibbrandti järgi pidid järeleandmised kultuuri alal kompenseerima puudusi majandusolukorras.²⁰⁹

Kultuuritegevust piirati ja suunati peamiselt tsensuuriga, s.t pigem *re*-aktiivse kui *pro*-aktiivse poliitikaga. Juba Saksa sõjaväe komandantuurvõim oli alustanud nõukogude propagandamaterjalide ja kirjanduse likvideerimist.²¹⁰ Ajapikku korjati nii raamatukogudest kui erakasutusest kokku kõik „ebasobiv kirjandus” (vt 3. ptk), mille omamine oli edaspidi rangelt karistatav.

1942. a Saksa propagandareportis nenditi, et eestlaste vastu üles näidatud arusaamine nende kultuurilise omapära suhtes on edendanud tulemusriikast koostööd eestlaste ja sakslaste vahel. Lisati, et: „Eesti teatri ja muusikasaavutuste tunnustamine saksa külastajate poolt on rahuldanud eestlaste rahvuslikku edevust ja äratanud neis soovi omaenda parema äratundmise järgi seda Saksa eeskujul kõrgemaks vormida.”²¹¹ Kuigi lühiajaliselt täitis kultuur rahvusliku eneseväljenduse rahuldamise ja meelelahutuse funktsiooni, siis pikemas perspektiivis huvitas Saksa võime Eesti kultuurielu valmisolek assimileerumaks Saksa kultuuri „kõrgemasse vormi”. Tsensuuri üldist liberaalsust/ükskõiksust väljendab näiteks 21.12.1943 Eesti Sõnas avaldatud artikkel modernistist Karl Pärsimäest, „ühest väljendusrikkaimast kujust meie moodsas maalikunstis”.²¹² Pärsimägi oli juba 1942. a areteeritud Pariisis (küll kõigile teadmata) ja surnud samal aastal 40-aastasena Auschwitzis koonduslaagris.

Propagandaosakonna ametkondade funktsioon oli niisiis ühelt poolt Saksa asutuste propagandavajaduste rahuldamine (Berliini ja Riia ametliku propaganda kohalik vahendamine ja filtreerimine, kindralkomissari isiku avalik esindamine (edastati tema juhtnööre, korraldati esinemisi, tõlgiti kõnesid jne) ja teistele Saksa asutustele vajaliku propaganda keskujuhtimine). Teiselt poolt selle propaganda reaalsete läbiviijate, EO propagandaasutuste ning massimeedia üldine juhtimine ja kontrollimine. Samuti analüüsiti propaganda toimet ja kohalikke meeoleolusi eestlaste seas.

²⁰⁹ B. Quinkert. Propaganda und Terror in Weißrußland, lk 207.

²¹⁰ Postimees, 21.8.1941.

²¹¹ ERA.R-65.1.28, l. 141.

²¹² Eesti Sõna, 21.12.1943.

Kindralkomissariaadis propagandaühtsuse loomiseks korraldati nii Saksa kui Eesti asutustele propagandateemalisi istungeid ja nõupidamisi ning vähemalt üks suurem Eesti propagandistide koolitus (aprillis 1942), mis valmistati ette koostöös EO haridusdirektooriumi rahvakasvatustalitusega. Seal sõnastas kindralkomissari propagandaosakonna juht Schloimann Eesti propagandistide kaadri ideoloogilised ülesanded:

[Meie, saksa propagandistid] tahame teile anda teadmisi uuest Saksamaast, meie tahame teile teha selgeks, mille ümber käib praegune võitlus, ja kui meie sealjuures ammutame lisa rahvussotsialistliku võitlusaja kogemustesalvest, siis võime olla kindlad tulemusrikkas töös. [...] Kui te nüüd välja lähete ja oma rahvusaaslastele kõnelete, siis mõelge kõigepealt ühele: ei tohi inimeste ette minna ilusate sõnadega, neile tuleb öelda alati tõtt, ka siis kui see tõde on väga kibe. Õelge neile, et me teame kõiki nende hädasid, et meie teame, et väljajagatavate elamistarvetega pikema aja jooksul ei saa välja tulla, et ka väljajagamise ja ratsionaliseerimise juures tehakse vigu, sest me kõik oleme ju ainult inimesed, et nüüd tuleb Euroopa suur vastupanuproov ja et me võime seda ainult siis ületada, kui meie kõik oma väikesed igapäevased mured asetame tagaplaanile ja mõtleme ainult suurele tervikule. Kõigepealt tuleb võit kätte võidelda, siis lahenevad kõik küsimused juba iseenesest. [...] Püüdke omi kuulajaid haarata nende autundest. Näidake neile, et on kaunim isana või emana tarbe korral nälgida, et sellega lastele ja lastelastele tõsiselt õnnelikku elu valmistada, kui et mõelda ainult enesele, mingu seejuures või kõik muu hukka. Kui teie oma ülesannet nii haarate ja käsitate, siis ma olen veendunud, et meie töö kannab vilja ja et ka meie lisame oma väikese osa lõppvõidule juurde.²¹³

Põhimõtteliselt oli tegemist tüüpilise distsiplineeriva ja Berliini sanktsioneeritud propagandanõuetega teemadel: *Deutschland*-propaganda, Saksa sõjapanus, ohvrimeelsus, helge, kuid abstraktse tuleviku lubamine. Samal ajal oli kindralkomissari ametkond aga hakanud tundma üha enam huvi Eesti erilise situatsiooni kohta ning otsima viise, kuidas adapteeruda kohalike propagandavajadustega.

Saksa ametiasutuste tegevuse koordineerimiseks Eestimaa kindralkomissariaadis, hakkas Litzmann alates juulist 1942 korraldama regulaarseid propagandaistungeid (*Propaganda-Sitzungen*). Neis arutati aktuaalseid teemasid ja järgneva kahe nädala propaganda vajadusi. Lisaks kindralkomissari ametnikele, võtsid neist osa Saksa julgeolekupolitsei ja SD esindaja ning väljaspool kindralkomissariaati tegutsevate Saksa ametiasutuste esindajad; puhuti mõni EO saadik. Kohtumiste eesmärgi taga oli Litzmanni idee koordineerida erinevate Saksa ametiasutuste poliitiline käitumine nii, et need võtaksid oma tegevuses arvesse ka propagandavajadusi ning et erinevad institutsioonid ei häiriks ebasoovitava käitumisega teiste tööd. Lisaks sellele nimetas Litzmann (kooskõlastades selle

²¹³ P. Schloimann. Propagandast, lk 19–20.

NSDAP piirkonna juhataja Engeriga) ametisse oma erivoliniku, kelle ülesandeks sai järgneva kolme kuu jooksul selgitada kohalikele Saksa esindajatele kindralkomissari üldist poliitilist liini, selle praktilisi nõudmisi ja vajadusi, et ennetada teadmatusel põhjustatud kohmakusi ja poliitilisi vigu.²¹⁴ Kuigi on raske hinnata kui edukalt see poliitilis-propagandistlik sünkroniseerimine õnnestus, kinnitab see vähemasti veel kord Litzmanni propagandateadlikkust ja soovi ennetada ja piirata oma valdusalas poliitiliselt ebakasulikke šovinistlikke inertse.²¹⁵

Eesti propagandistidele ja ajalehtede peatoimetajatele korraldati eraldi kokkusaamisi (*Propagandabesprechungen*) ning pressi- või propagandakonverentse (*Pressekonferenzen*, *Propagandakonferenzen*). Nende eesmärk oli arutada propagandistide ja peatoimetajatega aktuaalseid propagandavajadusi ning nende praktilist elluviimist, sh massimeedia toetust. Esialgu olid need ebaregulaarsed ja puudutasid eelkõige suuremaid kampaaniaid, mille jaoks oli vajalik mobiliseerida erinevad propagandasfäärid. Alates 9.3.1943 hakkasid pressikonverentsid toimuma iganädalaselt, esialgu Kadriorus, hiljem Toompeal. Viimane säärane pressikonverents toimus paar nädalat enne Tallinna loovutamist.²¹⁶

Säärastel kokkusaamistel tutvustas propagandat vajava Saksa asutuse esindaja propaganda konkreetseid eesmärke ja ülesandeid (aktsioon, värbamiskampaania, tähtpäevade tähistamine, põllumajanduslik või tööstuslik „tootmislahing“, põllumajandussaaduste kogumine vms). Seejärel arutleti alustatava propagandakampaania sobivate meetodite ja võimalike kitsaskohtade üle. Viimastes kuulati ka EO propagandistide ja ajakirjanduse esindajate arvamust, misjärel otsustati edasised suunised. Propagandat vajav asutus võis nõuda avaldatavatele materjalidele eeltsenseerimise õigust. Kokkusaamistel võidi arutleda aktuaalsete sündmuste üle, nagu näiteks Vene sõjapõgenike Eestisse ümberpaigutamise kajastamine, või üldisemaid küsimusi, näiteks eestlaste hoiakute mõjutamine seoses tõusva pessimismiga Saksa sõjapanuse suhtes. Samuti kritiseeriti vajadusel Eesti asutusi ja anti nõuandeid, kuidas üksikuid teemasid sobivamalt kajastada. Selliste kokkusaamistega oli EO

²¹⁴ ERA.R-65.1.28, l. 22.

²¹⁵ Sakslaste käitumist eestlastega püüti suunata ka SS liinist, nagu nentis oma raportis „Väikesed tõed eestlaste ja sakslaste kohta” Julgeolekupolitsei ja SD juht Eestis Martin Sandberger: „Sakslane peab iseenesest mõistetavaks, et olla 100-miljoniline rahvas on suurem au kui olla 1-miljoniline rahvas ja väikerahva iga liige tahaks suurrahvaga ühineda – niipea kui ta on ainult suurrahva keele ära õppinud. Kahe silma vahele jäetakse, et mõned aastad tagasi üks 200-miljoniline rahvas esindas siin maal sedasama arvamust. [...] Õige on vastupidine: eestlane on uhke selle üle, et ta on aastatuhandeid väikerahvana püsima jäänud ja ta on veendunud, et kuulub võimeka rahva hulka, kes ennast alandada ei lase. Sellel maal siin on ideaalkujuks visa vastupanu kehastav mees ja mitte vallutaja.” Eesti Julgeolekupolitsei aruanded, lk 89.

²¹⁶ J. Kokla. Eesti ajakirjandus ja Saksa okupatsioon, lk 165.

propagandategevus Saksa-poolse täieliku kontrolli all, kuid propaganda parema toimimise nimel kuulati ära ka eestlaste arvamused.

Tuleb esile tõsta, et kuigi 1942. a jooksul EO asutuste propagandaosakonna poolne suunamine mõneti vähenes (kohaliku initsiatiivi soosimine), siis totaalse sõja väljakuulutamisega kaasnenud üldise propaganda intensiivistumisega sakslaste osatähtsus taas kasvas. Teadmata arv propagandaotsuseid tehti protokollimata ja suusõnaliselt. Näiteks 1.6.1943 soovitas Eesti Kutsekogude Saksa poolne juht K. Ebeling korraldada kutsekogude kaudu propagandistliku „tööpäevade“ üritustekampaania. Ta soovitas kutsuda kokku Tallinna ja selle ümbruse töölised, kusjuures kindralkomissar võiks külastada neid üritusi ja mainida Eestimaa kindlustatud seisundit. Aktiivpropaganda referendi Oisi sõnul idee sobiv, aga „mitte kirjalikuks toimetamiseks.“²¹⁷ Samal ajal otsis Ois salajasi kontakte Eesti arvamusiidritega, et neid propaganda teenistusse rakendada. Selle kohta on samuti vähe allikaid (vt ptk 4.2.).

1943. a lõpus viidi propagandategevus idaaladel lõplikult propagandaministeeriumi idatalituse alla. Nii loodi kindralkomissariaadi juurde 17.12.1943 Eesti Propagandaamet (Propagandaamt Estland, vt lisa 8), mida asus juhtima endine Ülem-Doonau *Reichsgau*²¹⁸ propagandajuht Rudolf Irkowsky. Kuigi riigi- ja kindralkomissaridel oli nüüdsest keelatud omada isiklikku propagandaaparaati, säilitas Litzmann ometi enda juures kuni märtsini 1944 pressi ja kultuuri valdkonnad. Seejärel liitusid mõlemad referendid, Leibert ja Krieger, propagandaametiga.²¹⁹ Ameti koosseisus jätkas ka Bade.

Propagandaameti loomisega kasvas märkimisväärselt Saksa propagandapersonali arv ning Saksa propagandaaparaat laienes jõuliselt. Samuti loodi uue allüksusena piirkonnakomissaride juures piirkonnapropagandistide ametikohad, mida varem ei olnud. Seega tuleb arvestada, et olukorras, kus ajakirjanduses kõneldi üha suurematest ja Eesti-kesksematest tulevikulubadustest (1943 lõpp ja 1944. aasta) ning tsiviilvalitsus hoidis end avalikkusest enim tagaplaanil, kasvas Saksa propagandistide mõjujõud märgatavalt.

Propagandat Eestis hakkasid üha enam juhtima ja kontrollima Saksa asutused, keda tõukas tagant ka rinde lähenemine. Propagandaameti istungitest hakkasid osa võtma kõik vähegi avaliku kommunikatsiooniga kokkupuutuvad ametnikud, lisaks propagandistidele DNB filiaali juhataja, ringhäälingu sakslastest juhid, natsionaalsotsialistliku partei kohalik esindaja jne. Osavõtjate arv ligikaudu kolmekordistus ning eestlasi oli seal võrreldes

²¹⁷ ERA.R-65.1.2188, l. 30p.

²¹⁸ Ülem-Doonau *Reichsgau* – osast Põhja-Austriast ja Lõuna-Böömist moodustatud Suur-Saksamaa haldusüksus. Kandis aunimetust „Juhi kodugau“ (*Heimatgau des Führers*).

²¹⁹ ERA.R-81.1.283, l. 89.

varasemaga marginaalselt, eeskätt usaldusväärseimad tegelased (Rahvakasvatuse Peavalitsuse juht Boris Meret, Eesti Sõna peatoimetaja August Oinas, pressiameti juht Karl Päril). Avalikkuse ees pidi see jääma varjatuks. Käimasoleva sõja kujutamine oli nihkunud Saksa propagandadiskursuses Saksamaa võitlusest „rahvaste vabaduse eest” (1941) üle „Euroopa saatusevõitluse” (1943) nüüd „Eesti rahva saatusevõitluseks” (1944). „Saatusevõitlus” polnud siinjuures pelgalt loosung. Selles „mitteosalemisega” võisid kaasneda reaalsed sanktsioonid. 1944, kui alustati osalise reprivatiseerimisega parimatele normitajatele põllumajanduses, ähvardas Leibert: „Kuna on tegemist Eesti rahva saatusevõitlusega, siis kohustuste mittetäitjatel pole mingit õigust omandile.”²²⁰

Propagandaameti tegevuse kohta 1944. aastal on vaid üksikuid allikaid. 20.1.1944 toimunud propagandaistungil, kui Punaarmee oli äsja jõudnud Narva jõeni, juhatas Bade propagandakonverentsi sisse lausega:

Propaganda peaasi on selle mõju, mitte äratuntavus. Parim propaganda on see, mis suurima mõju juures end kõige vähem tähelepanavaks teeb. Just sõja lõpul võib propaganda osutada määravaks, just praegusel silmapilgul on see eriliselt vajalik.²²¹

Kümmekond päeva hiljem kuulutati Eestis välja üldmobilisatsioon.

2.4. Kino ja ringhääling

Kino ja ringhäälingu valdkonnad allutati peagi, pärast võimu üleandmist tsiviilvalitsusele, otse propagandaministeeriumile. Kuigi mõlema meediakanali kohalikud juhatajad olid nimeliselt kindralkomissari referendid, polnud ei tsiviilvalitsusel, rääkimata *Landeseigene Verwaltung*’ist, otsest kontrolli nende tegevuse üle, mõistagi tehti aga koostööd.

Wehrmachi propagandakompanii võttis Estonia teatris asuva Tallinna ringhäälingukeskuse enda kontrolli alla Tallinna hõivamise pärastlõunal (28.8.1941). Hiljem võttis vastutuse üle Propaganda-Staffel Estland. Alates 14.1.1942 allutati ringhääling Idaala Saatjategrupi (Sendergruppe Ostland) kaudu Riias Saksa Riikliku Ringhäälinguühingu (Reichs-Rundfunkgesellschaft) Ida Saatejaamale (Sendeleiter Ost). Viimase juht Julius Jacobi oli ühtlasi propagandaministeeriumi idatalituse Ringhäälingugrupi juht.²²²

²²⁰ ERA.R-65.1.2188, l. 26.

²²¹ ERA.R-65.1.2191, l. 19.

²²² O. Buchbender. Das tönende Erz, lk 35.

Vallutatud alade ringhäälingusüsteemi omastamine oli osa Saksa imperiaalvõimu enesekehtestamise poliitikast. Seega sai Tallinna ringhäälingu ametlikuks nimetuseks üksnes saksakeelne *Landessender Reval*.²²³ Seda juhtis terve okupatsiooni vältel Günther Meyer-Goldenstädt, kes oli ühtlasi kindralkomissari ringhäälingureferent. Enamus Eesti-poolsest personalist värvati endiste ringhäälingutöötajate seast. Kuna Saksa ametnike osakaal oli ringhäälingus märksa suurem kui kindralkomissari valdusallas, oli seal eestlaste ja sakslaste vahelisi hõõrumisi märksa rohkem.²²⁴

1944. aastast hakati propagandavajadustest tingituna osutatama järjepidevusele vabariigiaegse ringhäälingusüsteemiga, nagu kirjutas Meyer-Goldenstädt: „18. detsembril 1926 asutatud eesti ringhäälingu traditsiooni, mis bolševike sissemarsiga katkestati, jätkatakse nüüd uuesti, kuigi muutunud olukorras.”²²⁵ Eestist evakueerumise järel taasasutati ringhääling Berliinis, nüüd juba eestikeelse nimega Tallinna Ringhääling (sks k Landesdienst Estland).²²⁶

Nõukogude hävituspataljonide eduka tegevuse tõttu 1941 suvel ei saavutanud ringhääling meediakanalina kunagi oma täit propagandapotentsiaali. Taganev nõukogude võim oli tõsiselt kahjustanud ringhäälingu infrastruktuuri (Türi saatejaama õhkimine, osa tehnika ja reportaažiauto äraviimine), samuti korjanud kokku enamuse tsiviilelanikkonna raadioaparaatidest, mida alates suvest „poliitiliselt usaldusväärsetele” inimestele tagastama hakati (juudid jäeti kohe tagasisaajate hulgast välja).²²⁷ Sõjaeelset raadiolevi taset lõpuni taastada ei suudetudki. Probleemiks jäi signaali nõrkus, patareipuudus, samuti tagalaülevaade käsud sõjalistel põhjustel raadiolevi piiramiseks õhtuti.²²⁸ Viimasele püüdis Meyer-Goldenstädt küll vastu võidelda, kuna raadiote varajane väljalülitamine jättis lünga propagandapidevusse; inimesed kuulasid Soome ja Rootsi jaamu.²²⁹ Eriti probleemne oli ringhäälingu jõudmine maa-auditooriumini (halb levi, patareipuudus).²³⁰

²²³ Igal õhtul lõpetati saatekava baltisaksa lauluga „Lied des Revaler Postillions” (Brunold Schneider, Walther Heuer). H. Viira. Põgusaid mälestusi, lk 86.

²²⁴ Ringhäälingu tõlk Helga Viira mäletab. „[...] saabus Zivilverwaltung ning sellega uus ringhäälingu juhtkond, mis enam ei koosnenud kolmest, vaid vähemalt paarist tosinast inimesest. [...] Nad olid tüüpilised nahahoidjad-tagalarotid, kelle palk oli muidugi märgatavalt suurem meie omast [...] Ja iga kolmas neist nimetas ennast doktoriks./ Nüüd oli ülemusi jalaga segada, iga osakond sai uue pea.” Sealsamas, lk 86.

²²⁵ Ringhäälingu almanahh, lk 3–4.

²²⁶ Eesti Sõna, 11.11.1944.

²²⁷ „Ringhäälingukuulajate uhkuse”, moodsa Türi saatejaama õhkimisest bolševike poolt, samuti „hõbehallist reportaažautost”, millega juudid olevat ära põgenenud, kujundati täiesti iseseisev nukrameelne „juudibolševistlik” propagandanarratiiv. Eesti ringhäälingu almanahh, lk 3–8. Ka raadiote tagastamist kajastati ulatuslikult piltidega ajakirjanduses tõendamaks Saksamaa üleschitustööd. Vt nt Eesti Sõna, 11.1.1942. Raadiote tagastamise keeld juutidele vt Postimees, 2.8.1941.

²²⁸ Saatjate väljalülitamine õhtuti raskendas vaenlase lennukite orienteerumist.

²²⁹ ERA.R-65.1.28, l. 180.

²³⁰ Eesti Julgeolekupolitsei aruanded, lk 28, 206.

Lisaks oli uus süsteem väga kulukas. Minskist toodud 20 kilovatine uus saatejaam nõudis 40 liitrit diisliõli päevas, mis oli kümnendik Tallinna voolutarbest. Kuigi hiljem seati saatejaamad üles ka Tartus ja Türil, ²³¹ kahjustati ringhäälingusüsteemi veelgi märtsipommitamisel 1944 (Estonia hävimine).

Raadiosaateid edastati võrdsel määral nii saksa kui eesti keeles ja olid seega mõeldud ka (või isegi esmajärjekorras) saksa sõduritele. Kuigi raadios kajastati uudiseid, olulisi kõnesid, intervjuusid jt propagandaga seotud saateid (nt iganädalane pooletunnine EO esindajate saade „Mõni sõna rahvale”), ei käsitletud raadiot režiimi keskse propagandavahendina. Pealegi kulutati 60–65% eetriajast muusikale, lisaks teised kultuurisaated. ²³² Raadio esmane funktsioon oli meelelahutus. Programmi osas polnud Berliinist olulisi ettekirjutusi, seega koostati see kohapeal.

Ringhääling allus rangele tsensuurile. Kõik eestikeelsed raadiotekstid tõlgiti saksa keelde ja eeltsenseeriti. Samuti allusid eeltsensuurile eranditult kõik kõned, sh EO direktorite jt juhtivametnike omad. ²³³

Idaalade kinosüsteem ja filmilevi allus Berliinis asuvale Zentralfilmgesellschaft Ostile (Keskfilmiselts Ida), mida juhtis propagandaministeeriumi idatalituse filmireferent. Kohapeal täitsid idafilmiseltsi ülesandeid selle tütareltsid Ukraine-Film GmbH ja Ostland-Film GmbH. Viimase peakorter asus Riias, harukontoritega Tallinnas, Kaunases, Vilniuses ja Minskis. Kontorid tegelesid mängu-, dokumentaal-, õppe- ja propaganda-filmide tõlkimise ja levitamisega, aga ka filmide tootmisega. Idaalade jaoks valmistati spetsiaalset ida-ringvaadet (Ost-Wochenschau) ja propaganda-filme. ²³⁴ Eesti harukontorit juhtis Koch.

Okupatsiooni jooksul valmisid vaid üksikud Eestit puudutavad idaringvaated ²³⁵ ja vaid üks eestikeelne film pealkirjaga „Punane udu”, ²³⁶ mis linastus mais 1944 ning käsitles nõukogude aastast Eestis. Selle režissöör oli lätlane Konstantin Tumil-Tumilovitš, Eesti-poolseteks kaastöolisteks Ostland-Filmi Eesti esindaja sündmuskroonika alal Johannes Kuslap, teksti luges Felix Moor. 1942. a oli Tumil-Tumilovitš teinud samanimelise filmi ka

²³¹ Teataja, 4.10.1942.

²³² Ringhääling. Eesti Ringhäälingu almanahh 1944. Välja andnud Kindralkomissari Propagandaameti Ringhäälingu-referent Günther Meyer-Goldenstädt. Tallinn, Eesti Kirjastus, 1944, lk 22.

²³³ Vt H. Meret. Teremi jutustus, lk 179. Laupäevase EO juhtide saate „Mõni sõna rahvale” jaoks pidi direktor saatma oma kõne juba eelnevas neljapäevaks ringhäälingu tsensuuri. O. Angelus. Tuhande valitseja maa, lk 212.

²³⁴ O. Buchbender. Das tönende Erz, lk 36.

²³⁵ Vt **Merike Jürjo**. Saksa kinokroonika Eesti filmiarhiivis. – Teater. Muusika. Kino., juuli 2001, [WWW] http://www.temuki.ee/arhiiv/arhiiv_vana/Kino/01juuli_k1.html (29.11.2011).

²³⁶ Punane udu. Propagandafilm. Režissöör Konstantin Tumil-Tumilovitš. Riga, Ostland-Film, 1944. Teksti luges Felix Moor. Eesti Sõna, 23.5.1944.

Lätis (läti keeles „Sarkanā migla”) sealsest materjalist. Neid filme tuleb vaadelda üldises propagandaministeeriumi idatalituse tellitud nõukogude-aasta-propaganda kontekstis (propagandanäitused, raamat „Eesti rahva kannatuste aasta” jt).

1944. a mais tegutses Eestis 34 kino, neist 17 näitasid filme iga päev, 17 üksikutel päevadel nädalas.²³⁷ Kuna Saksamaa okupeeris enamust Euroopat, valitses filmilintide defitsiit (filmilinte pidi realselt tootma ja transportima), olid Eestis näidatud mängufilmid sageli vananenud ega olnud (erinevalt Saksamaast) vastavuses aktuaalsete propagandavajadustega. 1944 muretseti näiteks, et vanad Pola Negri filmid lähevad vastuollu „kaasaja poliitilise mõtlemisega”.²³⁸ Saabuvad filmid, ringvaated ja propagandistlikud diapositiivid tsenseeriti esmalt Berliinis, siis Riias ning lõpuks Kochi poolt.²³⁹

2.5. SS ja propaganda

SS-kompleksi seos propagandaga Eestis on keeruline ja mitmekülgne probleem, mis nõuaks eraldi uurimust. Propagandaga puututi kokku nii ühiskonna poliitilise järelevalve, vägivallapoliitika kui hiljem ka kohaliku elanikkonna sõjaväelistesse SS-üksustesse värbamise küsimustes.

Ka SS-i vägivallapoliitika (s.t vaenlasgruppide (juudid, mustlased, kommunistid jt) hävitamine) iseloomu Eestis määras suuresti Eesti eripärane situatsioon. SS-i eriüksused jõudsid Eestisse alles siis, kui oli juba alanud kohalik nõukogude-vastane ülestõus. Kohalikud partisanid, kelle hulgas oli ka endist Eesti politsei kaadrit, võeti kohe Wehrmachi ja SS-i kontrolli alla. SS-i eriüksuste baasil moodustati hiljem Eesti alade poliitilise politsei ja vastuluure tööd teostav Julgeolekupolitsei ja SD Eestis, mida asus juhtima endine SS-eriüksuse liider Martin Sandberger. Kui Lätis ja Leedus tegelesid SS-üksused aktiivselt antisemitismi õhutamise, siis Eestis avalikke vägivallaakte ei korraldatud. Sandbergeri sõjajärgsete ülestunnistuste järgi hoidis ta teadlikult Eestis juudipogromme provotseerimast, kuna varasemad Läti ja Leedu näited olid tõendanud, et liigne avalik vägivald pigem kahjustab Saksa võimude ja kohalike elanike suhteid. Ilmselt oli see seotud ka SS-i võimetusega Eestis pogromme provotseerida, kuna selleks puudusid eeldused: juudikogukond oli väike, ajalooliselt polnud Eestis pogromme toimunud, antisemiitlike meeleolude asemel

²³⁷ ERA.R-65.1.2185, l. 60.

²³⁸ ERA.R-65.1.2191, l. 25–26. 1935–38 oli Negri mänginud kuues Natsi-Saksamaa mängufilmis, kuid tegutses nüüd superstaari staatuses Hollywoodis. Lisaks sellele oli ta päritolult poolatar ning saanud Saksamaal kuulsaks Weimari kino klassiku, juudi päritolu Ernst Lubitschi käe all.

²³⁹ ERA.R-65.1.2191, l. 26.

domineeris selgelt Vene-vastasus.²⁴⁰ Vaenlasgruppide arreteerimine ja tapmine korraldati avalikkuse eest varjatult ning massimeedias selliseid vägivallaakte ei kajastatud. Samas oli 1941. a detsembriks hukatud Eestis ligi 5000 kohalikku elanikku.²⁴¹

Ühiskondliku järelevalve ja vastuluure organina oli SS-il oluline roll propagandategevuse kujundamisel. Julgeolekujõududel oli kõige operatiivsem ülevaade ühiskonnas toimuvast, elanikkonna meeleoludest ning avaliku elu tegelastest. Kuna propaganda üks olulisemaid funktsioone oli Saksa ülemvõimu kehtestamine, jälgisid julgeolekuasutused pingsalt ühiskonnas valitsevaid meeleolusid Saksa võimude suhtes ning andsid tsiviilvõimu kandjatele soovitusi poliitiliste otsuste ja propaganda läbiviimiseks.

Ühiskondliku elu uurimiseks kasutati eestlastest kaastöölisi. Viimased koondati 1942. aastaks Eesti alade julgeolekupolitsei komandöri Sandbergeri all vormiliselt iseseisvaks paralleelüksuseks nime all Eesti Julgeolekupolitsei ja SD (grupp B). Kuigi formaalselt allus organisatsioon EO sisedirektorile, juhiti seda julgeolekupolitsei Saksa tiiva (A) poolt. Eestlastest koosneva grupi all moodustati enamjaolt tsivilistidest koosnev III osakond, mis nõudis oma ülemaaliste büroode kaudu regulaarselt andmeid elanikkonna üldiste meeleolude, Saksa tsiviilvalitsuse ja EO propagandategevuse, kultuuriürituste mõju, usuelu, hariduselu ja teadusküsimuste, rahvatervise (sh eestlaste rassiteadlikkuse edendamise), majanduslike olude, töö- ja sotsiaalküsimuste kohta. Samuti uuriti vastupropaganda tegevust.²⁴² Kogutud andmed esitati julgeolekupolitsei Saksa tiivale, kus konkreetseid nõuandeid propaganda asjus esitas selle III „elualade” (*Lebensgebiete*) osakond, mida juhtis samuti Sandberger. Kultuuri, ühiskonna ja rahvusküsimuste referentuuri (III A/C) juhtis baltisakslane Herbert Burmeister.²⁴³

Julgeolekupolitsei jälgis innukalt ajakirjandust (regulaarsed ülevaated) olles seega sisuliselt üks järeeltsensuuri instants, aga ka kohtumõistja. Poliitiliselt ebausaldusväärseid ajakirjanikke ähvardati ja arreteeriti. Samuti nõuti vahel sobivaid artikleid ja juhtkirju (vt edaspidi). EO propagandasüsteemi personali jälgiti alul sealse Rahvakasvatustalituse koosseisus tegutseva II osakonna (personaliküsimused) kaudu (juhataja August Klasmann). Hiljem läksid need ülesanded üle otse Eesti julgeolekupolitsei (B) alluvusse.²⁴⁴

²⁴⁰ **Meelis Maripuu.** Eesti juutide holokaust ja eestlased. 2001. [WWW] <http://eja.pri.ee/history/Holocaust/Maripuu.pdf> (9.12.2011).

²⁴¹ M. Maripuu. German Civilian Administration, lk 535.

²⁴² Vt lähemalt **Argo Kuusik.** Security Police and SD in Estonia in 1941–1944. – Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Toimetajad Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle. Tallinn, Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006, lk 587.

²⁴³ Vt sealsamas, lk 580.

²⁴⁴ ERA.R-81.1.283, l. 31.

Juba 1941. a osales julgeolekupolitsei ka otseses propagandategevuses, korraldades Tallinna Kunstihoones näituse „Aasta bolševistlikku võimu Eestis”.²⁴⁵ Eriti aktiivseks muutus julgeolekupolitsei aga 1942 välja kuulutatud SS-leegioni värbamispropagandas, eriti aga alates 1943. a alguse leegionikampaaniast. Viimase puhul saatis just Burmeisteri osakond nii Saksa kui EO pressiametitele konkreetseid juhtnööre värbamispropaganda korraldamise asjus nii eesti- ja saksakeelses ajakirjanduses, sh propaganda läbiviimise etapid, loosungid, rõhuasetused ja vaidlusargumendid vaenlase propaganda vastu.²⁴⁶

Kuigi leegioni ülemaalsed värbamisbürood (*Meldestellen*) allusid julgeolekupolitseist iseseisvale Waffen-SS hierarhiale, oli nende tegevus tihedalt seotud julgeolekupolitseiga, ka personali osas. Näiteks sai julgeolekupolitsei personaliosakonna juhust Johannes Undist Tartu värbamisbüroo juht, hiljem Eesti Leegioni Sõprade Seltsi Tallinna osakonna esimees (vt allpool). Leegionikampaaniaga seoses nimetas just Sandberger ametisse nn Eesti üliõpilaskonna juhi, kelleks sai EO propagandist Boris Mereti äraütlemise järel magister Theodor Reinhold. Samuti suhtles Sandberger sageli isiklikult EO juhtivpropagandistidega.²⁴⁷ Propagandategevusse kaasati esindusisikuna ka julgeolekupolitsei Eesti tiiva juht Ain Mere, kes pidas avalikke kõnesid,²⁴⁸ samuti haarati värbamispropagandasse juba võitlevad leegionärid.

Kohaliku elanikkonna ja rinde sidemete tugevdamiseks hakati värbama eestlastest SS-sõjakorrespondente (SS-sõjakirjasaatjad, SS-Kriegsbericht). Mehed õpetati välja Berliinis ja saadeti seejärel rindele. Valminud tekstid toimetati ja tsenseeriti Berliinis (nii sõjaväe kui propagandaministeeriumi poolt) ning saadeti seejärel Eestisse. Eestlastest reporterid mingit rahvuslikku üksust ei moodustanud, ega olnud ka leegioni liikmed,²⁴⁹ samuti oli neil, erinevalt „germaani” kolleegidest keelatud kanda oma rahvuslikku sümboolikat. Samas osalesid korrespondendid entusiastlikult leegionipropagandas. Raadioreporter Agu Kask otsis aktiivselt võimalusi, kuidas vahendada ringhäälingusaateid rinde ja kodumaa vahel ning liitus hiljem Vineta organisatsiooniga.²⁵⁰ Reporter Jüri Rimmelgase mälestuste järgi tegid just eestlastest sõjakirjasaatjates seltskond ettepaneku populaarsetest avaliku elu tegelastest koosneva leegionit toetava organisatsiooni Eesti Leegioni Sõprade Seltsi loomiseks. (vt 4.

²⁴⁵ ERA.R-81.1.46, l. 49.

²⁴⁶ ERA.R-81.1.286, l. 85–87.

²⁴⁷ H. Meret. Teremi jutustus, lk 177.

²⁴⁸ Vt nt Postimees, 1.2.1943.

²⁴⁹ J. Rimmelgas. Kolm kuuske, lk 16, 63.

²⁵⁰ ERA.R-81.1.286, l. 7–8. Landessender Revalis eetrisse lastud rindetervitused ei jõudnud kunagi Eesti piiridest väljas võitlevate eestlastest sõduriteni. Ilmselt oli nende eesmärk lihtsalt kohaliku elanikkonna psühholoogiline mõjutamine.

ptk).²⁵¹ Igal juhul olid noored reporterid veendunud, et leegion on „Eesti asi” ja näitasid propagandategevuses üles erakordset initsiatiivi.

SS-i propagandategevuse juures oleks tarvilik kindlasti analüüsida ka kõrgema tasandi (*Reichsführer* Himmleri) poliitilisi erihuvisid ja ambitsioone Eestis, kuid siin ei võimalda uurimisseis veel kindlaid järeldusi teha. Kuna Himmleri ülemvõim idaalade valitsemise juures Rosenbergi idaministeeriumi arvelt ainult kasvas, kasvas ka SS-i roll poliitilisel ja propaganda tasandil. Olgu selleks kas või eestlaste värbamise nimel tühjad poliitiliste lubaduste andmine Mäele 1943. a lõpus. SS-i struktuur Eestis oli okupatsioonivõimu enim ideologiseeritud, radikaalsem, aga ka lojaalsem osa. Julgeolekupolitsei ametkonnale ette valmistatud propagandamaterjalid paistavad silma oma natsionaalsotsialistliku dogmaatikaga (rõhuasetusega natsionaalsotsialistlikul revolutsionismil).²⁵² Juba 1941. a novembris oli SS-le allutatud Eesti poliitilise politsei ametniku Ervin Viksi poolt koostatud raportid Eesti ajakirjanike erakordselt „inglisesõbralikust” minevikust,²⁵³ kuid neid otsustati ilmselt poliitilistel põhjustel esialgu tagasi hoida. Pikemas perspektiivis pidi aga Eestis välja arendatud SS-süsteemist kujunema arvatavasti Saksa ülemvõimu avangard Eesti ühiskonna lõplikuks puhastamiseks, germaniseerimiseks ja natsifitseerimiseks.

²⁵¹ J. Remmelgas. Kolm kuuske, lk 28–31.

²⁵² Eesti Julgeolekupolitsei väljaõppe ja kasvatusala õppematerjal, 1943–44.

²⁵³ ERA.R-64.1.200, l. 2–18.

3. EESTI OMAVALITSUSE PROPAGANDASÜSTEEM

3.1. Eesti Omavalitsuse „rahvakasvatuse” aparaat

Kohalike administratiivasutuste sisseseadmisega Tallinnas augusti lõpus 1941 hakkas okupatsioonivõim delegeerima oma propagandavajadusi järk-järgult Hjalmar Mäe büroole, mis alustas selleks omamaise ajakirjanduse ja propagandaaparaadi sisseseadmisega. Mäe algatusel EO koosseisus loodud keskne propagandaosakond tegutses okupatsiooni jooksul kolme nime all:

- 1) Rahvakasvatuse Osakond (29.9.1941–1942 algus);
- 2) Rahvakasvatustalitus (1942 algus–1.12.1942);
- 3) Rahvakasvatuse Peavalitsus (1.12.1942–17.9.1944, RKP).

Kõik kolm allusid Mäe üldjuhtimisele. Esimesed kaks allusid temale kui haridusdirektorile, RKP (mis tõsteti haridusdirektooriumi alt välja iseseisvaks peavalitsuseks) aga Mäele kui Eesti Omavalitsuse juhile. Propaganda ja ajakirjandusala tegeliku korraldamise usaldas Mäe suuresti oma isikliku abi ja kõnekirjutaja²⁵⁴ Juhan Libe ning propagandaosakondade juhtide hoolde. Oma tegevuses allus EO propagandaaparaat paralleelselt Saksa propagandasüsteemile ning allus nende (nagu ka julgeolekujõudude) suunamisele ja järelevalvele. Selles peatükis annan ülevaate nende asutuste evolutsioonist, organisatsioonist, funktsioonidest ning alluvusvahekordadest Saksa asutustega. Lisaks käsitlen ajakirjanduse ja tsensuuri korralduslikku poolt propagandategevuse perspektiivist. Viimasena analüüsin režiimi personalipoliitikat: propagandistide, ajalehtede peatoimetajate ning juhtivate ajakirjanike tausta ja motivatsioone.

3.1.1. Rahvakasvatuse Osakond ja Rahvakasvatustalitus

Vastavalt oma rahvusliku leppimise poliitikale kutsus Mäe 29.9.1941 haridus- ja kohtudirektooriumi all loodava esimese propagandaosakonna juhatajaks iseseisvusaegse Riikliku Propaganda Talituse endise abijuhi ning suvesõja-aegse partisan Kaul-Andrus Kadaku (s. 1903). Ametlikult moodustati osakond haridusdirektori käskkirjaga 6.10.1941.

²⁵⁴ O. Angelus. Tuhande valitseja maa, lk 82.

Vormiliselt oli Kadak Pätsi propagandatalituse viimane kõrgeim ametikandja Eestis.²⁵⁵ Seda põhjusel, et varasemad juhid Ants Oidermaa, Edgar Kigaste ja Hugo Kukke olid arreteeritud nõukogude julgeolekuorganite poolt ning hukati nõukogude tagalas ajavahemikul 1941–42. Johannes Varese valitsuse ametisse nimetamisega 1940 oli (tollal juba Informatsiooni Keskuseks ümbernimetatud) propagandaasutuse juht Oidermaa asendatud uue režiimi välisministri, ajaloolase Hans Kruusiga. Temast sai Saksamaa rünnaku järel, eriti aga nõukogude tagalas ENSV (eksiili)propaganda põhiline organisator ja ideoloog.²⁵⁶

Libele kui Mäe abile eraldati tema enda kujundatav ja osakonna juhatajast sisuliselt sõltumatu „rahvusteaduste” valdkond. Ülejäänud osas lubati Kadakul moodustada oma meeskond, kuhu ta kutsus kunagisi kolleege nii propagandatalitusest kui sellega seotud kultuurialaste keskorganisatsioonide staapidest. Osakonna (vt lisa 9) ülesanneteks olid ette nähtud massiahtsioonide organiseerimine ja sõjapidamiseks kasulike korjanduste korraldamine, kuid Kadaku all kaks kuud eksisteerinud mõneliikmeline osakond tegelikult tööle ei hakanudki. Oma mälestuste järgi ei soovinud Kadak pärast Mäe Pätsi-kriitilist raadiokõnet enam erilist initsiatiivi näidata. Samuti ei paelunud teda esineja roll: „kõneleda ja kirjutada ma ei tahtnud, ega tulnud mul seda ka kordagi teha.“ Avalikkuse silmis jäigi ta tundmatuks. Mäe ei jäänud Kadaku tegevusetuse ja algatuspuudusega rahule ning vabastas ta detsembris ametist. Kadak oli seejärel veidi aega kohtudirektooriumi nõunik ning talle pakuti kohta venekeelse päevalehe Russkoje Slovo petoimetajana. Kadak keeldus ja vallandati järgmisel päeval EO koosseisust.²⁵⁷ Mäe diskrediteerib Kadakat oma mälestustes kui „orjameelset hinge“, kes ainult nõudis juhtnööre ega saanud oma tööga hakkama. Mäe järeldab: „nägin, et autoritaarsel ajajärgul olid vaid need targad ja suured, kes sakste ees oskasid kummardada, komplimente ütelda ning alandlikult kuulata nende käskusid.“²⁵⁸ Mäe ilmselt liialdab, kuid ometi on tõsi, et Kadak ei soovinud ega suutnud talle antud ülesandeid täita. Hiljem sai temast Eesti välisteenistuse üks kohapealseid informante.²⁵⁹ Augustis 1943 põgenes ta Soome.

Osakonna uueks juhiks kutsuti 20.12.1941 kolonelleitnant Mart Kaerma (Haber) (1897–1948), senine Petseri Omakaitse, seejärel Tallinna-Nõmme Omakaitse juht. Kaerma oli

²⁵⁵ **Laura Vaan.** Propagandatalitus Eesti Vabariigis autoritaarsel ajajärgul. Magistritöö. Tartu, Tartu Ülikool, Eesti ajaloo õppetool, 2005, lk 32.

²⁵⁶ 1940 sovetiseeritud Informatsiooni Keskus likvideeriti 1941. 1944 septembris taastati Eesti Vabariigi järjepidevuse põhimõttel Informatsiooni Keskus Tallinnas Otto Tiefi valitsuse koosseisus. Seda juhtis ministri ja juhatajana endine riikliku propagandatalituse ametnik, Eesti Telegraafiagentuuri esimees (1936–37) ja poliitik Juhan Kaarlimäe.

²⁵⁷ Kaul-Andrus Kadak. Mitme taeva all. Stockholm, EMP, 1974, lk 139–143.

²⁵⁸ H. Mäe. Kuidas kõik teostus, lk 211.

²⁵⁹ Vt raamatus „Töötan ustavaks jääda...” mitmed raportid.

Vabadussõja veteran ning olnud samuti seotud riikliku propagandatalitusega.²⁶⁰ Osakond paisus ja nimetati 1942. a kevadel ümber Rahvakasvatustalituseks (ka Rahvakasvatuse Talitus), mille nime all tegutses kuni 1942. a lõpuni (vt lisa 9).

Kaerma tegelik positsioon jääb ebaselgeks, kuna ükski allikas ei sisalda andmeid tema tegevuse kohta. Formaalselt said temale alluvad osakonnad korraldusi pigem Saksa asutustelt otse, või juhtis neid kitsas Mäe-Libe-Klasmanni ring, kelle tegelik mõjukus oli kahtlemata suurem Kaerma omast (vt edaspidi). Ka esimesed suuraktsioonid (talveriiete kogumine, metallikogumine 1942. a alguses) korraldati Mäe detailsete juhtnööride järgi,²⁶¹ Seetõttu võib arvata, et Kaerma oli lihtsalt osakonna nominaalne juht või tegeles vähetähtsate küsimustega.

Rahvakasvatustalituse ülesandeks oli Libe väheütlevas sõnastuses „selgitustöö tegemine rahva seas, kontakti pidamine rahvaga kui ka rahva kontakt juhtkonnaga.“²⁶² Sellegipoolest tundus selle kompetents esmapilgul üpris laiahaardeline, hõlmates pea terve avaliku kommunikatsiooni- ja kultuurisfääri (v.a kino, ringhääling, rahvamajade võrk), mis allusid osakondadele: (I) press ja informatsioon, (II) personal, (III) noorsugu ja sport, (IV) rahvusteadused ja kirjastused (sh kirjandus, raamatukogud), (V) rahvaharidus ja aktsioonid ning hiljem loodud (VI) noorsoo osakond (vt lisa 10).

Eriliseks üksuseks talituse koosseisus oli II osakond (personaliküsimused). Pärast lühidat Edmund Aadli juhtimist (september – detsember), võttis osakonna üle Libe kolleeg vabadussõjalaste ajalehe Võitlus juurest, peatoimetaja, Vabadussõja veteran ning endine vabadussõjalaste keskjuhtimise liige August Klasmann (1897–1947). Klasmanni osakond oli kogu EO süsteemi sisese personali kontrollorgan, mis tegutses koostöös julgeolekujõududega. Kuigi osakond oli nominaalselt rahvakasvatusosakonna juures, allus see tegelikult otse haridusdirektor Mäele. Alates 10.2.1942 viidi personaliosakond sisedirektori juhtimise alla,²⁶³ 3.11.1942 anti selle operatiivülesanded lõplikult üle julgeolekupolitseile.²⁶⁴ Osakond uuris EO teenistusse võetavate isikute tausta. Mäe korralduse järgi pidi iga kandidaat täitma ankeetlehe, kuhu tuli märkida oma nimi, hüüdnimed, rahvus, kuulumus üliõpilaskorporatsioonidesse, parteidesse (ka endistesse), noorteorganisatsioonidesse, samuti endine kuulumus loožidesse või loožitaolistesse organisatsioonidesse ning teenistus Omakaitstes. Enese tausta „hoolsa

²⁶⁰ Kaerma oli kuulunud vabariigi ajal Eesti Lipu toimkonda, mis oli riikliku propagandatalituse mitteametlik allüksus, samuti oli ta toimkonna koostatud propagandateose „Võidupüha” üks autoritest ja tegelema noorsoo sõjalise kasvatusena. **Ülle Kraft**. Eesti piirikaitserügementide ohvitserkond 1944. aastal. – 1941. aasta Eestis. Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi Aastaraamat 6/2006. Tallinn, Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri Muuseum, 2007, lk 201–202.

²⁶¹ Vt Mäe ringkiri ERA.R-81.1.44, l. 18–21.

²⁶² ERA.R-81.1.269, l. 1.

²⁶³ ERA.R-81.1.46, l. 28.

²⁶⁴ ERA.R-81.1.283, l. 31.

järeleuurimise” järel pidi kandidaat kinnitama, et tema ega tema abikaasa ei pärine juudi soost vanemaist ega vanavanemaist.²⁶⁵ Kandidaadi poliitiline meelsus pidi olema kinnitatud politsei poolt.²⁶⁶

Ühtlasi tegeles Klasmanni osakond propaganda-alase värbamisüksusena. Alates kevadest 1942 hakkas osakond, mis vahepeal nimetati ümber (II) Propaganda ja Informatsiooni Osakonnaks, organiseerima üle Eesti loodavatele kohalike rahvakasvatusbüroode võrku ning otsima selle jaoks maakonna tasemel ametnikke ja valla tasemel kaastöölisi-agente.²⁶⁷ 1942. a sügiseks tegutses kohalike büroode alluvuses 135 ametnikku ja kaastöölist.²⁶⁸

Maakondlike rahvakasvatusbüroode (hilisemate rahvakasvatusametite) ja nende kaastööliste võrgustiku ülesanneteks olid: kohapealsete propagandaürituste korraldamine, erinevate rahvaaktsioonide läbiviimine ja propagandistlik põhjendamine, suulise propaganda levitamine, raha kogumine Eesti Rahva Ühisabile,²⁶⁹ propagandamaterjalide levitamine (plakatite ülespanemine, lendlehtede jagamine ja postitamine),²⁷⁰ samuti informatsiooni kogumine rahva meeleolude kohta.²⁷¹ Rahvakasvatusametniku puudumisel vastutasid kohaliku propagandategevuse korraldamise eest maavanemad. Vahel kasutati ka kooli- ja politseivõrku.²⁷² Mitteametlikult tegutsesid rahvakasvatusbürood ka Mäe usaldusväärsete esindajatena maakondades, kuna paljudel juhtudel olid kohalikud omavalitsused seatud ametisse enne Eesti Omavalitsuse loomist, polnud tingimata Mäe-sõbralikud ning allusid niikuinii esmajärjekorras Saksa piirkonnakomissaridele. Ühtlasi pakkusid bürood Mäele informatsiooni kohalikest meeleoludest. See seletab miks Mäe püüdis hoida Klasmanni osakonda Eesti Omavalitsuse alluvuses, samas kui Sandbergeri kontrollitud julgeolekupolitsei soovis osakonda likvideerida ja allutada selle ülesanded endale. Et seda edasi lükata, suutis Mäe lükata osakonna alluvuse 1942. a veebruarist novembrini Angeluse sisedirektooriumi alla.²⁷³

(I) Pressi ja informatsiooni osakond, mida juhtis katkematult terve okupatsiooniaja endine noor diplomaat Karl Päril (1911–99), hakkas tegelema ajakirjandusele ametlike propagandamaterjalide edastamisega. Pressiosakond (hilisem pressiamet) oli Eesti

²⁶⁵ ERA.R-81.2.2, l. 1–2.

²⁶⁶ ERA.R-81.2.30, l. 24.

²⁶⁷ ERA.R-81.2.239, l. 3–6.

²⁶⁸ ERA.R-81.1.46, l. 89.

²⁶⁹ Eesti Julgeolekupolitsei aruanded, lk 30.

²⁷⁰ Propagandapiltide jaoks saadeti valdadesse ka vastavad tahvlid. TLA.188.197, (leht nummerdamata).

²⁷¹ ERA.R-65.1.28, l. 138–139.

²⁷² TLA.188.197, (nummerdamata).

²⁷³ O. Angelus. Tuhande valitseja maa, lk 112, 143.

ajakirjandusele mõeldud propagandamaterjalide viimane instants enne toimetustesse jõudmist, sisuliselt EO ametlik uudisteagentuur ning Saksa propaganda käepikendus kohalikus meedias.²⁷⁴ Pärli osakonnale saatsid materjale kindralkomissari propagandaosakond, vahel teised Saksa asutused otse, samuti EO direktorid ja allasutused,²⁷⁵ organisatsioonid ning ettevõtted (artiklid, kõned, teadaanded, korraldused, juhtnöörid jne). Tegemist oli informatsiooni vahendava, materjale valiva ja tsenseeriva, vahel ajakirjandusele nõuandva osakonnaga, mis siiski iseseisvalt propagandat ei kujundanud.²⁷⁶ Kohaliku saksakeelse ajakirjanduse sisseseadmiseni tegeles pressiosakond ka ülevaadete koostamisega Eesti ajakirjanduse avaldatud juhtkirjadest ja kirjutistest ja sõnumitest Saksa ametiasutustele.²⁷⁷

Kaugelt kõige mõjukam üksus rahvakasvatustalituses oli aga Libe organiseeritud ja juhitud (IV) rahvusteaduste ja kirjastuste osakond (hiljem kirjastusamet). Rahvusteaduste alla liigitas Libe „distsipliinid, mis on seotud a) eesti rahvuse ja selle veresugulastega, b) eesti rahva ruumalaga seostatud loodus- ja rakendusteadused” (nende hulgas: „Eesti ajalugu (maa ja rahva), keeleteadus, kirjandusteadus, arheoloogia, etnograafia, rahvaluule, kunstiajalugu, psühholoogia, geograafia ja teised loodusteadused”). Oma osakonna ülesandena nägi Libe neil aladel uurimisülesannete õhutamist, pidades seejuures silmas „tänapäeva aktuaalsete ülesannete ja selgitustöö vajadusi”. Selleks jõudis ta kujundada koos Tartu ülikooliga senise Psühholoogia instituudi ümber Psühholoogia ja Psühhotehnika instituudiks, mis pidi näiteks uurima sündimuse psühholoogilisi tegureid, põllu- ja kodumajanduse tööde ratsionaliseerimise psühholoogilisi probleeme, laste, kooli ja noorsoo kirjanduse šrifti, paberi ja kompositsioonilisi tegureid.²⁷⁸

Samuti algatas Libe „uurimus-aktsiooni” teemal „eestlaste algkodu ja algupära küsimusi”. Tegemist oli Mäe (võib-olla Libe enda) projektiga, mis pidi tõendama eestlaste „ürg-germaani” päritolu²⁷⁹ ning tõukama tagant Saksa rassiuurijate ideid eestlaste „kõrgemast” rassilisest kvaliteedist, mis levis sünkroonis kuulujuttudega mingist Suur-Eesti loomisest Venemaa arvelt (ilmselt *Generalplan Ost*’i raames). Selleks tellis Libe kaastööd ka tuntud Eesti antropoloogilt ja eugeenikult Juhan Aulilt eestlaste antropoloogia kohta.²⁸⁰ Ometi jäi „uurimus” soiku, ning pärast Libe vallandamist 1944 eemaldas kirjastusametnik ja õigusajaloolane Ilmar Arens haridusdirektori abi Juhan Vasara kõhkleva nõusolekul ja Mäe

²⁷⁴ J. Kokla. Eesti ajakirjandus ja Saksa okupatsioon, lk 164–165.

²⁷⁵ Kõik EO allasutustes ettevalmistatud ajakirjandusele mõeldud materjalid pidid läbima pressiosakonda ERA.R-81.1.44, l. 107.

²⁷⁶ ERA.R-66.1.305, l. 25.

²⁷⁷ ERA.R-81.1.46, l. 50.

²⁷⁸ ERA.R-81.2.239, l. 3–7.

²⁷⁹ Ilmar Arens. Tõe palge ees. Mälestuskilde. – Tulimuld, nr 2, Lund, 1967, lk 108.

²⁸⁰ ERA.R-81.1.283, l. 125.

teadmata ebateadusliku üllitise arhiivist.²⁸¹ Hoolimata neist ulatuslikest (ja üpris programmilistest) „rahvusteaduslikest” ambitsioonidest ei jõudnud Libe oma algatustega eriti kaugele. Seda nii personalipuuduse (Libel tuli kümne juhtivametniku asemel leppida vaid viiega) kui isiklike põhjuste (peamiselt alkoholi) tõttu (vt edaspidi).²⁸²

Mäe ja Libe kõige edukamaks (kuigi kaugeltki mitte täiuslikuks) projektiks kujunes 1942 alguses Libe osakonna juurde loodud Aktuaalse Ajaloo Arhiiv ning sellega seotud Aktuaalse Ajaloo Instituut.²⁸³ Arhiivi eesmärk oli koguda dokumente, mälestusi, fotosid, intervjuusid jms materjale nõukogude aasta kohta. Augustis 1943 Aktuaalse Ajaloo Komiteeks muudetud instituudi ülesandeks oli materjale uurida ja koostada teos.²⁸⁴ Materjalide kogumiseks kaasati ajalehtede peatoimetajad ning 1942. a veebruaris kuulutati ajalehtedes, et rahvakasvatuse osakond on asunud album-koguteose „Õuduste aasta” koostamisele. Loosungiga „Jäädvustagem hoiatuseks tulevastele põlvedele õuduste aasta elamused“ kutsuti lugejaid üles saatma ajalehtedele materjale, mälestusi ja kaastöid.²⁸⁵ Kuigi Mäe väidab, et idee tuli temalt,²⁸⁶ oli tegemist Saksa propaganda üldise „nõukogude paradiisi” paljastava propagandakampaaniaga.²⁸⁷ Ka Lätis ilmus 1942 esimeses pooles raamat „Baigais gads: attēlu un dokumentu krājums par boļševiku laiku Latvijā no 17.VI. 1940 līdz 1.VII. 1941” („Õudne aasta: piltide ja dokumentide kogumik bolševike aja Lätist 17.VI.1940 kuni 1.VII.1941”).²⁸⁸ Samuti väärrib märkimist, et aprillis 1942 loodi nõukogude tagalas aktuaalse ajaloo arhiiviga analoogne *contra*-organisatsioon nimega Suure Isamaasõja Ajaloo Eesti Vabariiklik Komisjon. Selle ülesandeks sai „organiseerida süstemaatilist materjalide kogumist saksa fašistlike vallutajate vastu peetava Isamaasõja sündmuste kohta Eesti NSV

²⁸¹ I. Arens. Tõe palge ees, lk 108.

²⁸² Angelus mäletab: „Juba 1941 palus ta [Mäe] ajakirjanikku ja põlist üliõpilast, kadunud Juhan Libet uurida, kas eestlased siiski põlvnevad sakslastest, või on nende hõimurahvas ning kuidas seda tõestada. Härra Libe tegi kõik, mis ta võis: ta uuris küsimust napsi abil. Lootus, et eestlased heidavad eestlastena magama ja ärkavad sakslastena, kadus alkoholi.” O. Angelus. Tuhande valitseja maa, lk 251.

²⁸³ ERA.R-81.2.239, l. 5.

²⁸⁴ Eesti Sõna, 15.9.1943.

²⁸⁵ Eesti Sõna, 17.2.1942.

²⁸⁶ „Üks minu esimesi samme Tallinna jõudes oli asutada Aktuaalse Ajaloo Arhiiv. Oli vaja ju kohe veel värske mälu, tunnistajate ja dokumentidega kogu venelaste ajajärku tuleviku ajaloolaste jaoks, et mitte ei juhtuks jälle nõnda, nagu Vabadussõja ajaloo kirjutamisega – seda alustati peaaegu 20 aastat hiljem, kus väga suur hulk olulisi isikuid oli juba surnud, paljudel väga palju ununenud ja nii said õieti koostajad ja neile lähedased kirjutatud ajaloo eriti esiletõstetud.” H. Mäe. Kuidas kõik teostus, lk 249. Tõsi on see, et Aktuaalse Ajaloo Komitee nime juures võeti eeskujuks ilmselt Vabadussõja Ajaloo Komitee. Niisamuti oli Eesti Rahva Muuseum alustanud nõukogude aasta materjalide ja mälestuste kogumisega juba 1941. suvel.

²⁸⁷ Selle raames korraldati näitusi. Saksa propagandakompaniide fotosid kasutati hiljem Saksamaal suurnäituse „Nõukogude paradiis” („Der Sowjet-Paradies”) koostamiseks.

²⁸⁸ Baigais gads: attēlu un dokumentu krājums par boļševiku laiku Latvijā no 17.VI. 1940 līdz 1.VII. 1941. Rīga, Zelta ābele, 1942. Sama teos ilmus 1943 ka saksa keeles, pealkirja all „Schreckensjahre”.

territooriumil ja selle sõja kroonika koostamine”. Materjali kogujate ja uurijate brigaadi juhtis Hans Kruus.²⁸⁹

Erinevalt Lätist jäi Eesti teose koostamine venima. Raamatu esimene köide, nüüd juba vähem sensatsioonistliku nime all „Eesti rahva kannatuste aasta”, ilmus alles 1943. a juunis, teine detsembris, kolmas jäigi trükkimata. Samal ajal oli hakatud koguma materjale ka „seoses eesti vabatahtlike üksuste tekkimisega”.²⁹⁰ Septembris 1943 laiendati oluliselt projekti tegevusvälja ja komitee juurde loodi erialased toimkonnad ning üle maa kohalike toimkondade võrgustik. Teos ei jäänud arhiivi ainsaks algatuseks. Aprillis 1944 tegi Heino Tarm TÜ rektorile Edgar Kantile kokku üle 15 000 riigimarga suuruse ülekande koguteose „Eesti ja Vene” koostamise toetuseks,²⁹¹ mis pidi avaldatama Tartu Ülikooli Riigi- ja Rahvusvahelise Õiguse Instituudi²⁹² egiidi all, kuid ei ilmunud kunagi.

Libe osakonna teine suur haldusala oli kirjastamine, mis hõlmas trükiteoste ja ajakirjanduse üldjuhtimist ja kirjastamist. Samuti allusid osakonnale kirjastused, trükikojad ning raamatukogud. Trükiteoste alal oli osakond eestikeelse kirjanduse esmane tsensuuriinstants.²⁹³ 1942 viis Libe läbi vaenulikuks tembeldatud kirjavara puhastamise avalikust ruumist, mistõttu koostati 1941/42 talvel koostöös Propaganda-Staffeliga „mittesoovitava” (s.t keelatud) kirjanduse nimestik, mis olid määratud kõrvaldamiseks nii raamatukogudest kui raamatukauplustest. Nimekirja kategooriateks olid:

- 1) Nõukogude-Vene kirjandus ajavahemikul 1917–1941 (v.a vene klassikud ja puhtteaduslikud tööd ilma kommunistlike sissejuhatuste või kommentaarideta),
- 2) kommunistlik kirjandus igas keeles,
- 3) inglise ja prantsuse kirjandus alates 1933. a algkeeles ja tõlkeis (v.a inglise ja prantsuse klassikute uusväljaanded),
- 4) Eestis kommunistide valitsemisajal 1940/41 väljaantud kirjandus (v.a puhtteaduslikud teosed),

²⁸⁹ 13.4.1942 moodustati Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee büroo otsusega nõukogude tagalas Suure Isamaasõja Ajaloo Eesti Vabariiklik Komisjon koosseisus: esimees Nikolai Karotamm, asetäitja Hans Kruus, liikmed August Jakobson, Paul Keerdo ja Joosep Saat. Enamus komisjoni kogutud materjalidest jäänud hiljem kadunuks. Vt Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945. 1. köide, Eesti rahvas võitluses Nõukogudemaa vabaduse ja sõltumatuse eest aastail 1941–1943. Peatoimetaja Leonid Lentsman. Tallinn, EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut, 1975, lk 13; Võit jääb meile. Koguteos. Leningrad, Eesti NSV Riiklik Kirjastus, 1943, lk 53.

²⁹⁰ Eesti Sõna, 15.9.1943.

²⁹¹ ERA.R-81.1.287, l. 30.

²⁹² Eesti Sõna, 5.11.1943.

²⁹³ Alul tuli käsikirjaettepanek kontrollida üle kirjastusametis, see kas läbi lubada, tagasi lükata või lasta parandada. Seejärel toimetati käsikiri kindralkomissari kirjastusametisse, alates 1942. a lõpust aga Riiga Ostlandi kirjastusametisse. **Janika Tomingas.** (Sissejuhatus). – Eesti raamat, 1941–1944. Tallinn, Eesti Rahvusraamatukogu, 1997, lk 9.

- 5) juudi kirjandus igas keeles,
- 6) Saksamaalt 1933. aastast alates emigreerunud mittejuutide teosed,
- 7) Saksa-vaenulike tendentsidega kirjandus igas keeles.²⁹⁴

Kava olid koostanud sakslased ja kirjastusameti ülesanne oli leida üles konkreetsed raamatud ning need kõrvaldada. Viimasega tegelesid ka julgeolekuorganid. Kindralkomissari lisa-korraldusega (25.3.1942) konfiskeeriti kogu vastav kirjandus ja propagandamaterjalid ka tsiviilelanikkonnalt (tuli viia ise kohalikku prefektuuri). Nende omamise eest oli karistuseks ette nähtud rahaträhv 5000 riigimarka või kuni aasta vangistust.²⁹⁵

Tuleb märkida, et tekkinud ideoloogilist vaakumit ei kavatsenudki täita natsionaalsotsialistliku programmilise kirjanduse, veel vähem tõlgetega. See ei sobinud ei Saksa ülemvõimu ideoloogilise hoiakuga allutatud rahvaste suhtes ega ka üldise Saksa propagandakontseptsiooniga, mis keskendus operatiivsetele meediumidele: aktiiv-propaganda, ajakirjandus ja ringhääling. Kui 1942. a sügisel soovis Libe hakata tõlkima Hitleri „Mein Kampf“, millega ka Tartus alustati, teatati okupatsioonivõimude poolt peagi, et raamatut ei tohi eesti keeles avaldada.²⁹⁶

See viis mõneti iseäraliku olukorrani. Erinevalt nõukogude aastast, mil hakati tõlkima, tootma ja turule paiskama massiliselt poliitilis-ideoloogilist kirjandust, mida hakati makulatuurina hävitama elanikkonna poolt juba enne sakslaste konfiskeerimisnõudmisi, kerkis Saksa okupatsiooni tingimustes esile hoopis vastupidine tendents. EO ametiasutused ja elanikkond hakkasid nõudma rohkem Saksa (ja natsionaalsotsialistlikku) kirjandust, eriti meelelahutuslikku ja poliitilist kirjandust, kas või saksakeelset.²⁹⁷ Kindralkomissari ametiasutused olid nõudlusega kursis, kuid reageerisid huvitult. Saksa kirjanduse nappuse üle kurdeti veel 1943. a detsembris.²⁹⁸

Kirjastusamet keskendus seega peamiselt instrumentaalsete materjalide (õpikud, juhised, eeskirjad, määrused jne) ja kohaliku ilukirjanduse väljaandmisele. Seda tehti tööjõu- ja paberipuuduse ning aeglase ja range tsensuuriprotsessi tõttu äärmiselt piiratult. Okupatsiooni jooksul ilmus vaid 14 proosateose esmatrükki ja 4 uut luulekogu.²⁹⁹ Libe

²⁹⁴ Trükitsensuur Eestis. [WWW] <http://www.okupatsioon.ee/et/eesti-1940-1991/16-truekitsensuur> (8.12.2011).

²⁹⁵ Amtsblatt des Generalkommissars, 25.3.1942.

²⁹⁶ **Daniel Palgi.** Murduvas maailmas. I–III. Tallinn, Eesti Päevaleht, Akadeemia, 2010, lk 257–258.

²⁹⁷ Tegemist polnud tingimata mingi ideoloogilise huviga natsionaalsotsialismi finesside vastu, vaid puhtakujulise infonäljaga. Loosungid ja pealiskaudsed ajaleheartiklid ei suutnud veenvalt seletada ähmaseid mõisteid nagu „uus Euroopa“, „suurmajandusruum“ jms.

²⁹⁸ ERA.R-65.1.2191, l. 15-16.

²⁹⁹ J. Tomingas. Eesti raamat, lk 10.

alluvuses tegutsesid monopoolse raamatukirjastusena Eesti Kirjastus ja selle filiaal Tartu Eesti Kirjastus.³⁰⁰ Hiljem loodi ametiasutuste juurde teisigi väikekirjastusi.

Pressi alal oli tööjaotus Pärli ja Libe osakondade vahel jagatud nii, et pressiosakond tegeles ajakirjandusega konkreetsetel juhtudel, s.t igapäevaste propagandamaterjalide ja korralduste vahendamisega ajakirjandusele. Samal ajal kui „poliitilise mentaliteedi“ küsimused, „kõik millega on aega“ ja majanduslik juhtimine jäid kirjastusameti kompetentsi.³⁰¹ Eesti „pressišeffiks“ nimetati Libe, mitte Pärli.

Libe hoolitses ajakirjanduse juhtivtegelaste valimise ja instrueerimise eest. Viimase osas korraldas ta 1942. a suvel ülemaalse peatoimetajate kokkutuleku. Samuti oli kirjastusameti ülesandeks hoolitseda ajakirjanike järelkasvu eest (vt ka ptk 3.2.).³⁰² Ühtegi ajakirja 1942. a jooksul ei ilmunud. Üksikud alustatud ajakirjad jäid paberipuudusel trükikotta seisma. Hiljem ilmusid vaid mõned vähetähtsad ajakirjad. Ajalehti andis välja esialgu Haridusdirektoorium, alates 1943 monopoolne kirjastus Eesti Ajaleht, mille omanik oli Hjalmar Mäe.

(III) Spordiosakond tegeles spordi valdkonna juhtimise ja spordiürituste korraldamisega, samuti noorsoo kehalise kasvatuses. Kindralkomissari korraldusega moodustati 20.7.1942 noorteorganisatsioon Eesti Noored, mille jaoks eraldati noorsoola III osakonnast ja moodustati eraldi (VI) Noorsoo-osakond, mis oli ühtlasi Eesti Noored peastaap, juhiks Gustav Kalkun.³⁰³ Kalkun oli endine sportlane ja vabariigiaegne Eesti Spordi Keskliidu noortejuht. 1.10.1942 viidi osakond üle EO juhi otsealluvusse.³⁰⁴

Eesti Noored, mille kasvatusülesannete hulka kuulus muuhulgas „avada noorte silmi arusaadavale koostööle tulevase Euroopa ülesehitamise võitluse tugevdamiseks Adolf Hitleri juhtimisel,“³⁰⁵ oli Hitler-Jugendi eeskujul loodud skautlik noorteorganisatsioon, mida käsitleti võimude silmis elanikkonna saksastamist ettevalmistava protsessina.³⁰⁶ Organisatsiooni kõrgem juht oli kindralkomissari noorteosakonna juhataja Knoll.³⁰⁷ 1944 kasutati organisatsiooni vastavalt Rosenbergi, Himmleri, Göringi ja Saksmaa noortejuhi *Reichsjugendführer* Artur Axmanni kokkuleppele noorte värbamiseks sõjateenistusse.³⁰⁸

³⁰⁰ ERA.R-81.1.269, l. 11.

³⁰¹ Sealsamas, l. 3.

³⁰² Sealsamas, l. 5.

³⁰³ ERA.R-81.1.2, l. 132.

³⁰⁴ ERA.R-81.1.46, l. 89.

³⁰⁵ TLA.157.1.50, l. 35.

³⁰⁶ S. Myllyniemi. Die Neuordnung der Baltischer Länder, lk 188.

³⁰⁷ ERA.R-81.1.2, l. 132.

³⁰⁸ **Arvi Tinitis.** Välgumärgi kasvandikud. Toronto, Eesti Lennuväeposte Klubi Torontos, 1982, lk 7–15.

Rahvahariduse ja aktsioonide osakonna ülesandeks sai ülemaaliste propagandakampaaniate korraldamine ning aktiivpropaganda levitamine. 1941. a viidi läbi mitmeid aktsioone: „Ema ja Laps”, „Maa kingib linnale kütet”, „Linn kingib maale vaimuvara”, „Võitlusse hävinguga”. 1942 lisandusid ulatuslikud talveriiete kogumise ja metallikogumise kampaaniad. 1941. a detsembris abistas osakond Saksa julgeolekupolitseid näituse „Aasta bolševistlikku võimu Eestis” korraldamises. Osakond aitas siin koguda materjale ja andmeid ning korraldas giidiga näitusekülastusi. Aktsioonide initsiaatoriks ja üldjuhiks oli esialgu Mäe ise, operatiivset juhtimist teostas rahvakasvatuse osakonna juhataja (Kaerma), organisatsiooni tasandil II osakond (Klasmann).³⁰⁹ Alates 1942. a märtsist asus aktsioone juhtima juhtima endine juhtiv vabadussõjalane Paul Laamann.³¹⁰ Enne kohalike propagandabüroode loomist viisid ülemaalisi aktsioone läbi ERÜ kohapealsed toimkonna.³¹¹ Aktsioonide juures abistamiseks ning propagandamaterjalide levitamiseks kasutati ühtlasi ka koolivõrku (eeskätt kooliõpilasi) ja kohalikke politseiametnikke.

10.11.1941 viidi arhiivinduse referent Artur Loorits haridusosakonna alla. 1.12.1941 tehti sama muinsuskaitse alaga (Evald Uustalu).³¹² Samas võttis Rahvakasvatusosakond 6.2.1942 haridusdirektooriumilt üle rahvaraamatukogunduse korraldamise.³¹³

3.1.2 Põllutöödirektooriumi propagandaosakond ja Majandusdirektooriumi propagandaosakond

Rahvakasvatustalituse komplekteerimisele ning osalisele juhtimisele allusid esialgu ka mõned teiste EO asutuste propagandaosakonnad, eeskätt põllutöödirektooriumi propagandaosakond ja sellest ümberkujundatud majandusdirektooriumi propagandaosakond (vt lisa 10).

Kuna Saksa okupatsioonivõimude esialgne peamine majanduslik huvi Eestis oli põllumajandus, loodi 1942. aasta jaanuari alguses Põllutöödirektooriumi alla eraldi Põllutöö Direktooriumi Propaganda Osakond (PPO). Selle juhiks kutsus Mäe oma kunagise vanglakaaslase, endise vapsi ja Narva linna Omakaitse juhi Boris (Hans) Mereti (Madissoni; 1908–89), keda seejärel juhendas Libe.³¹⁴ Sisuliselt allus PPO rahvakasvatustalitusele ja Mereti ametisse astumisel oli enamus tema koosseisust juba komplekteeritud. 25.2.1942 oli

³⁰⁹ ERA.R-81.1.44, l. 18–19.

³¹⁰ V. Rõuk, J. Ruus. Vabadussõjalaste pärand, lk 46.

³¹¹ ERA.R-81.1.46, l. 49.

³¹² ERA.R-81.1.46, l. 29.

³¹³ ERA.R-81.1.46, l. 28.

³¹⁴ H. Meret. Teremi jutustus, lk 164.

osakonna ametlikus koosseisus 12 töötajat, neist viis juhtivtöötajat ja ülejäänud tehniline abi (suuruselt võrreldav rahvakasvatustalituse osakonnaga).³¹⁵

Kuna direktoriumis töötas mitmeid vabariigi-aegseid põllumajandusministeeriumi inimesi (põllumajandusministeerium oli üks asutustest, mida *interregnum*'i ajal üritati taastada, ent likvideeriti Saksa võimu poolt; endine personal siiski suuresti säilitati), valitsesid ametnikkonnas pinged uute ülemuste suhtes. Et kunagi varem polnud põllumajandusministeeriumis propagandaosakonda olnud, polevat Meret tundnud end seal kuigi teretulnuna. Õieti peeti teda uue režiimi „politrukiks”. Endine põllumajandusministri abi ja nüüdne põllutöödirektori Hans Saare (endine vabadussõjalane ja piimanduskooli õpetaja) abi Enn Terasmäe oli öelnud Meretile otse, et varem al ajal polevat talupidajad vajanud mingit „propagandaali”.³¹⁶ Algupärastesse režiimi loodud asutustesse suhtuti seega skeptiliselt.

Kõik põllutöödirektoriumi haldusalas ettevalmistatud ja pressile mõeldud materjalid pidid läbima enne avaldamist PPO-d. Seal tehti vajalikud korrektuurid ning valmistati Saksa asutustele saksakeelsed tõlked. Seejärel edastati avaldamiseks mõeldud materjalid Pärli pressiosakonnale, kelle kaudu jõudsid tekstid ajakirjandusse. Ajakirjanikega suhtlemisel pidid direktoriumi töötajad edastama oma vastused kirjalikult PPO kaudu. Korraldusi osakonnale võis anda ka kindralkomissari propagandaosakond otse.³¹⁷

Siiski polnud Mereti osakond päris oma meediaväljunditeta. Keskse maaelanikkonnale mõeldud ajalehe Maa Sõna loomisega (vt ptk 3.2.1.) sai Meret selle peatoimetajaks ja avaldas seal juhtkirju. Samuti üritati kasutada iseseisva propagandameediumina valla põllumajandusjuhte, kes koos norminõudmiste ja tehniliste nõuannetega pidid edastama põllumeestele ka „ideoloogilist” selgitustööd sõjavajadustest.³¹⁸

Põllutöödirektoriumi haldusala viimisega Alfred Wendti juhitud majandusdirektoriumi alluvusse (1.6.1942) moodustati seal senise PPO koosseisuga Majanduspropaganda Büroo, seejärel Majandusdirektoriumi Uurimuste ja Propaganda osakond (MUPO). Mereti lahkumisega Rahvakasvatustalituse juhatajaks 1942 lõpus, nimetati MUPO juhiks iseseisvusaegse Eesti Telegraafiagentuuri juhataja Karl Ferdinand Kornel (1882–1953).³¹⁹ 1943. aastaks neelati majandus ja põllumajanduspropaganda valdkonnad

³¹⁵ ERA.R-101.2.19, l. 42.

³¹⁶ H. Meret. Teremi jutustus, lk 165.

³¹⁷ ERA.R-101.1.44, l. 13.

³¹⁸ ERA.R-101.2.19, l. 19; ERA.R-101.1.44, l. 13.

³¹⁹ ERA.R-66.1.305, l. 7, 17.

loodava Rahvakasvatuse Peavalitsuse koosseisu. Kornel jätkas rahandusdirektooriumi informatsiooniosakonna referendina.³²⁰

1942. a septembriks oli kindralkomissari propagandaosakond Libe-Klasmani domineeritud rahvakasvatustalituse tegevuses pettunud. Propagandaosakonna juhataja kt Georg Leibert raporteeris: „Eesti ametlik propagandasüsteem ei haara vabatahtlike kaastööliste vähesuse tõttu laiemaid masse üldse. See piirab end üksnes informatsiooni hankimisega. Selle koostöö kindralkomissari propagandaosakonnaga koosneb 90% ebasoodsast kriitikast, ülejäänu osas mitte elluviidud lubadustest. Nii Saksa kui Eesti propagandakoosseisus on algatatud personalimuudatused.”³²¹

1942. a suveks ei olnud Saksa ülemvõimu heaks tegutseva propagandaagendi auamet (s.t mittetasustatud) enam kuigi nõutud. Klasmani püüd värvata ülemaalisi abijõude endiste vapside seast võõristas võimalikke kaastöölisi ilmselt veelgi. Täitmata lubadused olid ilmselt Libe suured seisma jäänud projektid (aktuaalse ajaloo arhiiv, rahvusteadused). Rahvakasvatustalituse töötajad kritiseerisid küll Saksa propagandamaterjale, eeskätt Berliini ja Riia plakateid, mida ei peetud eestlase mentaliteedile sobivaks,³²² kuid ei suutnud asendada seda ka piisava kohaliku aktiivpropagandaga.

1942. a oktoobris andiski Mäe Saksa propagandaministeeriumi *Deutschlandreise*’lt tagasijõudnud Meretile ülesandeks moodustada uus ja iseseisev EO propagandakeskus. Kaerma lahkus Tallinna politsei prefektiks.³²³

3.1.3. Rahvakasvatuse Peavalitsus

1.12.1942 moodustati Mäe otsusega „Eesti rahva poliitilise kasvatustöö teostamiseks ning vastava selgitustöö ja propaganda läbiviimiseks” Rahvakasvatuse Peavalitsus (RKP), mis eraldati haridusdirektooriumi koosseisust ja tõsteti peavalitsuse staatusesse otsealluvusega EO juhile, kes määras „Peavalitsuse tegevuse põhialused ja suunad”. RKP juhataja Meret sai õiguse hakata osa võtma ka EO direktorite koosolekuist. Palgaastmelt seisis RKP juhataja sammu võrra madalamal kui EO direktor.³²⁴

³²⁰ Eesti Sõna, 9.3.1943.

³²¹ ERA.R-65.1.28, l. 138–139.

³²² Vt Sealsamas, l. 138; H. Meret. Teremi jutustus, lk 176.

³²³ H. Meret. Teremi jutustus, lk 174.

³²⁴ ERA.R-81.1.3, l. 83. Direktori töötasu vastas kindralkomissari osakonnajuhataja palganormile.

RKP ideoloogilised ülesanded olid Mäe korralduse järgi (tähtsuse järjekorras?): „Eesti rahva poliitiline kasvatamine arusaamiseks rahva praegustest ülesannetest, ühisest koostööst ja saatusühtsusest saksa rahvaga, käimasoleva sõja tähtsusest ning eesti rahva tuleviku ülesannetest pärast sõjaaegse uue Euroopa rahvaste koostöö raamides, samuti eesti rahva liitmine rahvastervikuks.” Funktsionaalsed ülesanded olid: „nimetatud kasvatustöö ning selleks vajaliku selgitustöö ja propaganda põhimõtete väljatöötamine, Eesti Omavalitsuse Juhile kinnitamiseks esitamine ja kinnitatud põhimõtete järgi kasvatustöö ja selgitustöö ning propaganda teostamine sõna, kirja ja pildiga.”³²⁵

Struktuurilt nimetati senised RKT osakonnad ümber ametiteks (vt lisa 11). Klasmanni osakonna operatiivülesanded läksid 3.11.1942 julgeolekupolitsei Eesti tiiva kompetentsi ning osakond likvideeriti lõplikult 1.2.1943.³²⁶

Arvatavasti senise aktiivpropaganda defitsiidi tõttu struktureeriti senine aktsioonide osakond ümber teistest osakondadest kõrgemal seisvaks Propaganda Peaosakonnaks, mida juhtisid järjestikku: Paul Laamann (märtsini 1943) ja Juhan Kohjus. Peaosakonna juht oli ühtlasi RKP juhataja vanemnõunik. Maakondlike rahvakasvatusametite (rahvakasvatusbüroode uus nimetus) valdusala võttis üle peaosakonna Üldpropaganda referentuur, mis jätkas kaastöölise võrgu kujundamist ja instrueerimist propaganda läbiviimiseks. „Vabaharidustöö” referentuur tegeles propagandale olulise infrastruktuuri: rahvamajade ja avalike raamatukogude tegevuse korraldamise, samuti „laulukultuuri edendamise” ning „rahvaülikoolidega”. Referentuurile allutatud Lauljate Liit pidi valmistama ette Mäe (ebaõnnestunud) kava korraldada 1943. a suur „tänu-üldlaulupidu”. Edaspidi kasutati organisatsiooni erinevates kampaaniate läbiviimiseks, nt sõdurilaulude hankimise aktsioon, algupärase kantaatide võistlus „Kalevipoja” teemadel,³²⁷ eesti muusikaajalugu käsitlevate kirjandite võistlus.³²⁸

Nn rahvaülikoolid olid Mereti enda kavandatud ülemaalsed propagandistlikud kõneüritused. Esimesel sellisel esines ta 31.1.1943 Estonia kontserdisaalis, kahekesi koos Eesti Julgeolekupolitsei juhi Ain Merega. Teema oli „Eestlase koht uues Euroopas”,³²⁹ mis pidi toetama uut leegioni-mobilisatsiooni. Erinevalt iseseisvusaegsetest rahvaülikoolidest, polnud Mereti ülikoolid ei õppeasutused ega vabahariduslikud kursused ning need polnud ka selliselt registreeritud. Mereti selgituste järgi: „need on vaid meie selgitustöö ja propaganda

³²⁵ ERA.R-81. 1.283, l. 49.

³²⁶ ERA.R-81.1.283, l. 49p.

³²⁷ Eesti Pressikorrespondents, nr 2, 1944; Eesti Sõna, 16.11.1943.

³²⁸ ERA.4416.1.478, l. 4.

³²⁹ Postimees, 1.2.1943.

teostamise välised vormid. Maakondlik rahvaülikool on vaid väline silt, mille nimetuse all kohalik RKA [rahvakasvatuseamet] korraldab mitmesuguseid loenguid. Rahvaülikool ei moodusta sellekohaselt mingit organisatsiooni, vaid on paljas nimi.”³³⁰

RKP Propaganda Peaosakond tegeles ka propagandaaktsioonide, põllumajandus ja majanduspropagandaga ning vastavate aktsioonide läbiviimisega, samuti vaenlasideoloogia ja propaganda uurimisega. Libe kirjastusameti juurest viidi 1943. a jooksul peaosakonda üle aktuaalse ajaloo arhiiv. Kirjastuse-, pressi- ja spordiametite ülesanded jäid samaks, mis rahvakasvatustalituses. Pressiameti roll propaganda kujundamisel (võrreldes senise vahendava funktsiooniga) mõneti siiski kasvas, kui Pärli osakond võttis hiljemalt detsembriks 1942 Libelt üle „Eesti rahva kannatuste aasta” toimetamise.³³¹ RKP tegevust propaganda läbiviimisel vaatlen lähemalt 4. peatükis.

Kuigi Libe oli Mereti „kunagine kaasvõitleja”, kellega ta oli enda sõnul „ühesuguste mõtete kandjad” vabadussõjalaste liikumises,³³² polnud Meret Libe tööga RKP koosseisus rahul. Meret mäletab: „Kirjastuse büroo Juhan Libe juhtimisel tekitas Teremile [*Meretile* – *K.N.*] teatavaid raskusi; Juhan Libe polnud kunagi harjunud normaalsete töötundidega ja teda polnud kohal, kui tekkis tarvidus temaga ühendust võtta. Libe oli juba Tartu päevist alates boheemlaslike tavade ja harjumustega, mis kuidagi ei sobinud ühe asutuse juhtivale tegelasele [...] Libe oli öö-inimene, kes harjunud töötama hilisõhtuil ja öösel; tavalise inimese tööaegadel oli teda vaevalt võimalik kätte saada.”³³³ Libe probleeme alkoholiga kinnitavad mitmed mälestused,³³⁴ ka julgeolekupolitsei Sandbergeri isikus olevat soovitanud Libe vabastada.³³⁵ Ajendatud Libe varasemast suutmatusest hakata andma välja Rindelehte, otsustas Meret Libe lõpuks ametist vabastada.³³⁶

Kuigi Mäe esialgu ei reageerinud, otsustas ta kevadeks 1944 RKP-d põhjalikult reformida. Oma korraldusega 30.3.1944 viis Mäe RKP koosseisust minema selle kirjastuse ja spordiametid, aktuaalse ajaloo arhiiv ja vabaharidustöö alad (rahvaülikoolid, rahvamajad, raamatukogud), samuti Eesti Lauljate Liidu koos nende koosseisudega, mis allutati haridusdirektooriumile (mida juhtis direktori abi prof Juhan Vasar).³³⁷ Üleviidud allüksuste näol oli tegemist propaganda sõlm-ametkondadega, mis piiras tõsiselt Mereti kompetentsi.

³³⁰ ERA.R-81.2.241, l. 25–26.

³³¹ J. Kokla. Eesti ajakirjandus ja Saksa okupatsioon, lk 165; ERA.R-113.1.8, l. 45.

³³² H. Meret. Teremi jutustus. Teremi jutustus, lk 164.

³³³ Sealsamas, lk 189.

³³⁴ O. Angelus. Tuhande valitseja maa, lk 251; J. Kokla. Eesti ajakirjandus ja Saksa okupatsioon, lk 157. **Einar Sanden.** An Estonian Saga. Cardiff, Boreas Publishing House, 1996, lk 284.

³³⁵ J. Pert. Mälestusi, l. 20.

³³⁶ H. Meret. Teremi jutustus, lk 89.

³³⁷ ERA.R-81.2.2, l. 10.

Kuigi Meretile jäi pressiosakond, oli ta ilma pressi üldjuhtimisest kirjastusameti kaudu. Samal ajal plaanis Mäe Pärli ametkonna asendada üldse uue (vabariigi-aegse nimega) Eesti Telegraafiagentuuriga. Kuigi selleks tehti ettevalmistusi, agentuuri kunagi ellu ei kutsutud.³³⁸ On raske öelda, kas ümberkorraldusega püüdis Mäe piirata Mereti võimu propaganda üle või „puhastada” need allüksused üha ebapopulaarsema „lambakasvatustalituse” halvast mainest. Umbusku süvendas ilmselt veelgi üleüldine EO allüksuste paralleelalluvus Saksa asutustele – Mäe ei omanud kunagi täit kontrolli oma alluvate üle. Igal juhul kerkis pinnale taas Juhan Libe, kes asus nüüd uuesti kirjutama Eesti Sõnas peatoimetaja August Oinase juhtkirju täiendavaid kolumneid.

Meret süüdistas oma propaganda puudujääkides Mäe ja EO vähest autoriteeti. Pettunud Mäe ümberkorraldustes, pöördus ta juulis 1944 koos Paul Laamanni ja oma vastse nõuniku Paul Mutiga Propagandaamti juhi Irkowsky poole. Tema kaudu tehti Litzmannile ettepanek tagandada Mäe ametist ja asendada ta (aprillis Soomest saabunud) kindral Johan Pitkaga.³³⁹ Kindralkomissarilt positiivset vastukaja ei tulnud, ent reaktsioonina vabastas Mäe Mereti ametist ja nimetas 1.7.1944 tema kohale noore Paul Muti (s 1917), kelle tiitliks sai „Rahvakasvatuse Peavalitsuse Juhataja ja Eesti Propagandajuht.”³⁴⁰ Propagandajuhi tiitlit oli 1935–39 kandnud ka iseseisvusaegse riikliku propagandatalituse juhataja. Seega jätkati üldist propagandamängu iseseisvusaaja märkidega (vt ka ptk 4.2.).

Samal ajal vähendati aga RKP juhi kompetentsi veelgi 10.8.1944 liitis Mäe maakondlikud rahvakasvatusametid (uue nime all rahvakasvatusosakonnad), maakonnavalitsuste ja maakonnavabade linnade linnavalitsustega. Senised rahvakasvatusameti teenistujad olid nüüdsest kohalike omavalitsuste ametnikud, kuigi said endiselt korraldusi ja juhtnõure ka RKP juhatajalt ja Eesti Propagandajuhilt. Samuti pidid nad jätkuvalt töötama tihedas koostöös kohalike piirkonnakomissaride propagandaosakondadega.³⁴¹ Pooleteise kuu pärast lõppes RKP tegevus koos Saksamaa evakueerumisega Eestist.

Ametist tagandatud Mereti propagandategevus lõppes siiski alles Berliinis. Kuigi Mäe oli lasknud Mereti mobiliseerida Narva alla, õnnestus viimasel pääseda oma sõbra staabiülema Ain Mere kaitse alla ning evakueeruda lõpuks SS-ohvitserina Saksamaale. Režiimi *post mortem* faasis Berliinis, moodustasid eestlastest SS-ohvitserid Meret, Mere ja Harald Riipalu seal viimase eestlaste mobilisatsiooni toetuseks SS-

³³⁸ J. Kokla. Eesti ajakirjandus ja Saksa okupatsioon, lk 165.

³³⁹ H. Meret. Teremi jutustus, lk 198.

³⁴⁰ Eesti Sõna, 9.7.1944.

³⁴¹ ERA.R-81.2.2. 1. 32.

kollaboratsiooniorganisatsiooni nimega Eesti Vabadusliit/SS-Ühisabi, kus Meret vastutas „selgituse ja propaganda” eest. SS värbamisasutuste juhtimisel ja Himmleri patronaazi all tegutsev Vabadusliit kuulutas oma ülesannetena: „Eesti vabastamiseks ja iseseisva Eesti taasloomiseks soovi avaldanud ja tingimusteta rakendunud eestlaste liitmine, eesti rahvustunde ja kultuuri säilitamine ning arendamine rahvusliku tervikluse ja rahvusliku sotsialismi vaimus ning nende ideede alusel, mida eneses sisaldab SS-mõte, ja kõigi rindel ja kodumaal võitlusesse ning töösse rakendunud eestlaste hoolekanne ja igakülgne toetamine.”³⁴² Liitu tervitasid veel viimased Põhjamaa marionetid: Quisling Norrast ja Berliinis viibiva Soome SS-kollaboratsiooniüksuse Vaba Soome juht öde Ruth Munck.³⁴³ Tegemist oli veidra kvaasiputšiga Mäe vastu, mida ta kodumaal oli kartnud, kuid sellel polnud enam mingisugust tähtsust. Eesti aktivistide vastutegevuse tõttu, suutis mobilisatsioon kaasata vaid tosinkond eestlast, ³⁴⁴ paari kuu pärast langes Berliin.

3.2. Ajakirjandus ja propaganda

Kui ringhäälingut piirasid tehnilised puudused ning plakati- ja pildipropagandat hinnati täiesti mõjutuks,³⁴⁵ pidas kindralkomissari propagandaosakond olulisimaks propagandameediumiks Eestis ajalehte, sest eestlane olevat oma olemuses „ajalehevagur” (*zeitungsfromm*).³⁴⁶ Sellise järelduseni jõuti siiski alles 1942. a lõpuks. Kohaliku ajakirjanduse sisseseadmine toimus aeglaselt ja rajanes eestlaste endi initsiatiivil.

Sõja alguses oli Rosenbergi ministeeriumi idaalade üldjuhendis (nn *Braune Mappe*) ette nähtud kohalike „rahvasajalehtede [*Volkstumszeitungen*] lubamine” tingimusel, et leidub poliitiliselt puhtaid kirjastajaid ja toimetajaid.³⁴⁷ Esimeste konkreetsemate juhtnööride järgi tuli lubada üksnes nii palju ajalehti kui hädapärast vaja, et täita uudistevaakum, mille tekkimine senise kogemuse järgi oli osutunud poliitiliselt ebakasulikuks. Üldiselt pidi toime tulema aga võimalikult väikese ajalehtede arvuga.³⁴⁸ Seega polnud Rosenbergi järgi esialgu mingite „uue ajastu” ajalehtede loomine tingimata ette nähtud. Tegemist oli tähtsusetu valdkonnaga ajal, mil Saksamaa pidi saavutama kiire võidu sõjajõu, vägivalla ja

³⁴² Eesti Sõna, 17.2.1945.

³⁴³ Uus Soome oli keeldunud tunnustamast Soome-NSVL-i rahulepingut. Eesti Sõna, 3.3.1945.

³⁴⁴ E. Tambek. Tõus ja mõõn. Teine raamat, lk 217–218.

³⁴⁵ ERA. R-65.1.128, l. 138. Eesti Julgeolekupolitsei aruanded, lk 28.

³⁴⁶ ERA. R-65.1.128, l. 140.

³⁴⁷ Die Zivilverwaltung in den besetzten Ostgebieten (*Braune Mappe*), lk 35. [WWW] <http://www.justice.gov.il/mojheb/Eichman/t296.pdf> (9.12.2011).

³⁴⁸ H. Handrack. Das Reichskommissariat Ostland, lk 198.

aktiivpropagandaga. Sellest pidi harimatule idamassile täiesti piisama. Tõelise „maakeelse” kollaboratsioonileheni jõuti alles detsembris.

3.2.1. Ajalehed

a) Saksa ajalehed

Sama oluline kui sõjalipu heiskamine Pika Hermannini torni oli märgistada vallutatud ala Saksa ajalehtedega. Okupatsioonivõimude ametliku häälekandjana hakati 5.8.1941 andma Riias välja ajalehte *Deutsche Zeitung im Ostland*, seitse päeva nädalas ilmuvat mahukat (12–18 lk) modernses Berliini-formaadis lehte.³⁴⁹ Tegemist oli ühega üle-euroopalisest Saksa okupatsiooniajalehtede võrgustikust, mis kuulus kirjastuskontserni Europa-Verlag (NSDAP-i keskse kirjastuse Franz-Eher-Verlag tütar kirjastus).³⁵⁰

8.1.1942 alustas Tallinnas ilmumist saksakeelne ajaleht *Revaler Zeitung*, mis pidi algselt olema lihtsalt kohaliku lehepäisega *Deutsche Zeitung im Ostlandi* väljaanne, kuid kujunes tehnilistel põhjustel (liiklustingimused) iseseisvaks leheks.³⁵¹ Selle peatoimetajaks sai Tallinna päritolu baltisakslane Herbert Petersen, kes oli enne *Umsiedlung*’it olnud ajakirjanik lehtede *Revalsche Zeitung* ja *Ostsee Zeitung* juures.³⁵² Ühtlasi oli Petersen kindralkomissari poliitikaosakonna juhataja (vt ptk 1.4.).

Revaler Zeitung kujutas endast üht Saksa ülemvõimu atribuuti ja prestiižiküsimust. Selle toimetus asus Pätsi režiimi juhtiva ajalehe Uus Eesti toimetuseruumides, ning oli eestikeelsete lehtedega võrreldes silmapaistvas eelisseisus: ilmus püsivalt kaheksaleheküljelisena (eestikeelsete lehtede 2–6 lk vastu), rohkemate ja kvaliteetsemate piltidega, parema kujundusega ning ebaoproportsionaalselt suure tiraažiga.³⁵³ Kui 1942 jaanuaris taotleti Riist lehekülgede arvu vähendamist nädalapäevadel kuuele leheküljele, võideldi sellele toimetuse poolelt ägedalt vastu, argumenteerides, et kohalikud võtavad seda kui: „sakslased ei suuda hoida seda, mida on alustanud.”³⁵⁴

³⁴⁹ H. Handrack. Das Reichskommissariat Ostland, lk 194–196.

³⁵⁰ G. Hirschfeld. Nazi Propaganda in Occupied Western Europe, lk 149–150.

³⁵¹ Kuulus kohapeal loodud kirjastuse *Revaler Verlags- und Druckerei GmbH* kaudu samuti Europa-Verlagi alla.

³⁵² J. Kokla. Eesti ajakirjandus ja Saksa okupatsioon, lk 163.

³⁵³ Sealsamas, lk 164.

³⁵⁴ ERA.R-65.1.55, l. 37.

Revaler Zeitungil oli eksklusiivne juurdepääs kindralkomissari tegemistele ning alles 1942. a lõpust hakati Litzmanni vastuvõttude, külastuste ja ringsõitude juurde lubama ka Eesti Sõna reportereid ja fotograafe. Sedagi põhjusel, et eestikeelsetes lehtedes olid kindralkomissari puudutavad uudised ilmunud ajalise nihkega (kindralkomissari propagandaosakonna kaudu). EO-st kurdeti, et see jätab mulje, nagu oleks Eesti Sõna lihtsalt Revaler Zeitungi allüksus.³⁵⁵ Lehe sihtgrupina ei arvestatud üksnes saksa publikut, vaid ka eestlasi, eriti intelligentsi.³⁵⁶

b) Postimehe taastamine

17.7.1941 von Roques'i korraldusega ei tohtinud ilma Saksa võimude loa ega tsensuurita ilmuda idaaladel ükski ajaleht. Samas võrsus Eestis sellele eelnenud *interregnum*'i tingimustes, nii nagu teisteski valdkondades, kohalik initsiatiiv taastada nõukogude-eelseid väljaandeid. Nende sallimine või keelamine sõltus kohaliku Saksa komandantuuri suvast.

Iseloomulik on Postimehe juhtum. Tartu lahingu ajal juulis 1941 palus Eesti partisanide üldjuht ning linnakomandandi ülesandeid täitev major Friedrich Kurg Saksa sõjaväe esindajatelt luba kohaliku ajalehe taastamiseks. Nii nagu Saksa komandantuur oli nõustunud kohaliku omavalitsuse taastamisega, otsustati anda luba ka kohaliku lehe ilmuniseks. Ilmselt ei nähtud põhjust kohalike liitlastega vahekordade halvendamiseks. Kurg kutsus seejärel enda juurde Postimehe viimase peatoimetaja Jaan Kitzbergi ning andis talle ülesandeks taasmoodustada toimetus. Kitzbergist sai lehe peatoimetaja. Linnapea Robert Sinka algatusel nimetati lehekirjastuse (mis jäi natsionaliseerituks, nii nagu teisedki ettevõtted) hooldajaks professor Edgar Kant, kellest sai ühtlasi Tartu ülikooli rektor. Kant kutsus Postimehe tegevtoimetajaks oma isikliku sõbra ja kunagise kolleegi ajaleht Vaba Sõna (vt edaspidi) juurest August Oinase. Seega toimus Postimehe loomine täiesti sõltumatult Mäe büroost ning Postimehe teatav mitteformaalne sõltumatus Eesti Omavalitsusest säilis hiljemgi, peamiselt Kanti headele suhete tõttu Saksa ametiasutustega.³⁵⁷ Sarnasel viisil taastati ka Otepää Teataja, mis jäi seejärel ainsaks mittemaakondlikuks kohalikuks leheks.

Nimetamisväärt on seegi, et veel lahingutegevuse ajal³⁵⁸ välja antud Postimehe esinumber (13.7.1941) jõudis ilmuda tsenseerimata, ning alles järgmise lehenumbri kohta

³⁵⁵ ERA.R-65.1.28, l. 143.

³⁵⁶ ERA.R-81.1.286, l. 6.

³⁵⁷ J. Kokla. Eesti ajakirjandus ja Saksa okupatsioon, lk 147.

³⁵⁸ Linn võeti kontrolli alla alles 10 päeva hiljem. Vahetult enne esimese lehe väljaandmist hukkus üks reporter, laduja sai haavata. Sealsamas, lk 145–146.

nõudis kohalik komandatuur selle kontrollimist, mis polnud samas kuigi problemaatiline, sest positiivselt meelestatud toimetusel polnud kavatsustki kirjutada midagi Saksa-vastast. Sõjaväevõimude ebakindlust ja valitsevat segadust sellises olukorras iseloomustab 25.7.1941 tulnud armee ülemjuhataja reaktsioon, mille järgi keelati (juba ilmuda lubatud) ajalehtedes kõik originaalartiklid ning avaldada võis üksnes ametlikke teadaandeid ja tõlkeid Saksa rindelehest Die Front. See kestis küll vaid kümmekond päeva, misjärel jätkus komandantuuri eeltsensuur.³⁵⁹

Kuna peatoimetaja Oinase ja tema naise peale kaevati peagi nende nõukogude aasta tegevuse kohta, jäi varju kogu toimetuse ja Oinas lahkus Tallinnasse. Novembrist nimetati Kanti ettepanekul (Saksa linnakomandandi loal ning nüüd lõpuks ka Mäe nõusolekul) Kitzbergi asemel uueks peatoimetajaks poliitilise minevikuta Tartu ülikooli majandusteadlane Martin Kuldkapp.³⁶⁰

c) Eesti Sõna

Tallinna langemise järel üritasid sealseid ajakirjanikke taastada nõukogude-eelset Päevalehte. Ent kuna luba taotleti vaid Eesti-poolselt kohalikult korrakaitse ülemalt, jõudis see ilmuda kõigest ühe numbriga (29.8.1941), misjärel komandant selle keelustas. Alles 6. septembriks jõudis Mäe luua linnakomandandi nõusolekul sealsamas Päevalehe toimetuses ajutise ajalehe Linna Teataja, kusjuures komandant polevat eestikeelse ajalehe sisseseadmisest esialgu üldse huvitatudki olnud. Lehe peatoimetajaks nimetas Mäe neutraalse teatritegelase ja endise Päevalehe kultuurikriitiku Woldemar Mettuse, kellele andis ühese tegevusjuhise: „ei mingit poliitikat!”³⁶¹

Esimese kuu Linna Teataja oli sisuliselt teateleht. Selles edastati peamiselt režiimi ametlike teadaandeid ning kuulutusi. Esimene juhtkiri ilmus ligi kuu aega hiljem (4.10.1941) ning leht vastas igati Rosenbergi miinimumkavale. Tekstid esitati kõrvuti saksa ja eesti keeles ning leht pidi vahendama hädapärast infot ka Saksa sõjaväelastele.³⁶²

Kuna kuus korda nädalas ilmuvat Linna Teatajat polnud valitsevates liiklusoludes võimalik igapäevaselt maapiirkondadesse transportida, loodi 27.9.1941 selle kõrvale alul üks,

³⁵⁹ Sealsamas, lk 147.

³⁶⁰ Sealsamas, lk 147.

³⁶¹ W. Mettus. Mask ja nägu, lk 138.

³⁶² J. Kokla. Eesti ajakirjandus ja Saksa okupatsioon, lk 156.

siis kaks korda nädalas ilmuv maaelanikkonnale mõeldud ajaleht Teataja. Edasise eestikeelse ajakirjanduse korraldamise usaldas Mäe Libele, kes „tundis lehemehi”.³⁶³

3.12.1941 lükati Linna Teataja asemel käima, nüüd juba Eesti Omavalitsuse ametliku häälekandjana, ajaleht Eesti Sõna. Teataja asemele asutati 1.5.1942 leht Maa Sõna, mis hakkas ilmuma kolm korda nädalas ja mille esimese numbri koostas tandem Juhan Libe ja PPO juhataja Boris Meret (sai ka selle peatoimetajaks). Leht ilmus kolm korda nädalas.³⁶⁴

Eesti Sõna, Maa Sõna ja Postimeest käsitleti režiimi silmis kui „suundaandvaid ajalehti” (*richtunggebenden Zeitungen*),³⁶⁵ mille kõrval ilmus kaksteist provintsilehte (vt lisa 15), reeglina maakonnatasandil, enamuse neist iseseisvusaegsete nimedega, mõned uutega. Eesti Sõna ilmus kuus korda nädalas ja oli kohalikest lehtedest suurima tiraažiga (1942 nov. 100 000 eks), järgnes Postimees, mis ilmus vahelduvalt neli kuni kuus korda nädalas tiraažiga (1942 nov) 25 000 eks, seejärel Maa Sõna kaks kuni kolm korda nädalas tiraažiga (1942. nov) 19 000, provintsilehed ilmusid reeglina kolm korda nädalas.³⁶⁶ Kuigi Postimeest loeti vahel provintsilehtede hulka, oli tal Eesti teise suurima keskuse väljaandena ometi teatav eristaatus, samutiunduvalt suurem tiraaž ja alates 1942. a algusest kontor Tallinnas. Kõiki ajalehti andis välja alul haridusdirektoorium, seejärel Mäe loodud monopoolne kirjastus Eesti Ajaleht, mille omanikuks ta ise oli, ning mis samal ajal allus kirjastusena RKP kirjastusametile ning sealtkaudu RKP juhile.

Iseseisvusajaga võrreldes oli eestikeelsete lehtede kogutiraaž 1942 pea kaks korda väiksem (*resp.* 420 000 ja 219 000), lisaks sellele umbes poole väiksem lehekülgede arv.³⁶⁷ Samal ajal hinnati lugejaskonna kaotuseks nõukogude aasta ja sõja tõttu 30%. Saksa okupatsiooni aegsed ajalehed täitsid oktoobris 1942 Libe hinnangul vaid 60% lugejate vajaduse.³⁶⁸

Üldise ajakirjandushierarhia tipus seisis siiski Revaler Zeitung, mis sai oma trükkimiseks veel 1942. a kevadel sama suure paberitonnaaži kui Eesti Sõna ja Maa Sõna kokku.³⁶⁹ Alles septembris 1942 tõsteti Eesti Sõna Revaler Zeitungi kõrval kindralkomissariaadi ametliku ajalehe staatusesse.³⁷⁰

Eesti Sõna pidi toimima etalonina kõigile teistele eestikeelsetele lehtedele, samuti pidi väljaandest saama Libe idee järgi Eesti ajakirjanike järelkasvu koolituskeskus (Libe sõnutsi

³⁶³ H. Mäe. Kuidas kõik teostus, lk 206.

³⁶⁴ H. Meret. Teremi jutustus, lk 170.

³⁶⁵ ERA.R-166.1.7, l. 226.

³⁶⁶ ERA.R-166.1.7, l. 213.

³⁶⁷ ERA.R-166.1.7, l. 225.

³⁶⁸ ERA.R-166.1.7, l. 217.

³⁶⁹ ERA.R-166.1.7, l. 250.

³⁷⁰ ERA.R-166.1.7, l. 230.

„uute inimeste „väljatöötamine”“). Eesti Sõnas loodi praktikakohad, mille läbinud saadeti seejärel maakonnalehtedesse.³⁷¹

Eesti Sõna peatoimetajaks nimetas Mäe tuntud kirjaniku, vabadussõja veterani ja suvesõjaaegse Viljandi partisani Albert Kivika, kes oli varem olnud Pätsi režiimi poolametliku häälekandja Uus Eesti kultuuriosakonna juhataja. Kivikas oli Mäe isiklik valik,³⁷² mis vastas tema rahvusliku leppimise poliitikale. Tegevtoimetajaks, hiljem teiseks peatoimetajaks (ning lõpuks ainupeatoimetajaks), nimetas Libe Tartust Tallinna siirdunud vahepealse Postimehe peatoimetaja August Oinase, oma isikliku tuttava ajast, mil töötati koos kirjastuse Looduse välja antud Eesti ajaloo üldkäsitluse „Eesti rahva ajalugu” juures (vt ptk 3.3.). Kuigi Oina naine Marta Oinas vahistati süüdistatuna koostöös kommunistidega,³⁷³ ning samas kaevati Tartus ka Oinase peale, ei osutunud see mehe tõusule takistuseks. Mäe ja Libe sõnadest piisas tema kaitseks, mis ei takistanud küll patriootliku vastupanu tegelasi ristimast Oinast „Punaseks Martaks”.³⁷⁴

Eesti Sõna loomise eeskujuks võeti iseseisvusaegne ajaleht Vaba Sõna, mille peatoimetaja oli olnud Kant ja tegevtoimetaja Oinas.³⁷⁵ Tegemist oli 1933–34 ilmunud parteitu, kuid rahvuslik-parempoolse ja antiliberaalse Tartu päevalehega.³⁷⁶ See kritiseeris nii Pätsi valitsust kui vabadussõjalaste liikumist, ent väljendas ka sümpaatiat viimase suhtes. Leht suleti siseministri otsusega pärast Pätsi riigipööret.

Selline „neutraalne” taust oli hea baas, millele luua uus leht, mis ületaks vastuolu iseseisvusaja ning tuleviku vahel Reichi raames. Eesti Sõna esiknumber kuulutas August Oina sõnadega, et: „Eesti Sõna – see olgu võitlustahtelise rahva sõna [...] see olgu uuendus- ja uuenemistahtelise rahva sõna. Ei kildkondliku parteipoliitika eritaotlused, ei ajakirjanduse alale investeeritud finantskapitali teenimishuvid pääse nüüd enam Eesti avalikku sõna mõjutama.”³⁷⁷ See kõlas väga sarnaselt (kuigi üpris irooniliselt) Vaba Sõna enesekirjeldusega, samuti Oina poolt: „Vaba Sõna tuleb tõesti vabana ja iseseisvana ning ei tarvitse tunda mõne kitsa huviringkonna survet. See on üks rahva tahteavalduse võidu tagajärgesid ja Vaba Sõnal, asudes teele, on küllalt põhjust sellest eriliselt rõõmustada, kuna sõnavabaduseta vaevalt Vaba

³⁷¹ ERA.R-81.1.269, l. 5.

³⁷² J. Pert. Mälestusi, l. 19.

³⁷³ ERA.R-64.1.200, l. 16.

³⁷⁴ Töotan ustavaks jääda, lk 1308.

³⁷⁵ H. Mäe. Kuidas kõik teostus, lk 207.

³⁷⁶ Püüdis konkureerida rahvuslik-liberaalse (ja Rahvusliku Keskerakonna häälekandja) Postimehega.

³⁷⁷ Eesti Sõna, 3.12.1941.

Sõna oleks saanud areneda oma nime mõttele vastavalt. Nüüd võib aga Vaba Sõna tõesti vabalt öelda oma v a b a s õ n a .³⁷⁸

Lehe nimi „Eesti Sõna” pidi ilmselt mõjuma antonüümina samades toimetuseruumides üllitatud nõukogude juhtorganite ametlikule häälekandjale Rahva Hääle. Kui viimase nimi rõhutas demokraatlikku mandaati (*vox populi*), konnoteeris „Eesti Sõna” rahvuslik-kristliku printsiipaalsust.

Saksa propagandapoliitika esialgset ükskõiksust pressipropaganda rakendamise suhtes iseloomustab 1942. a varakevadel puhkenud paberikriis. Kui Eesti Sõna tiraaž oli kuueleheküljelisena olnud 1942 aasta alguses veel 90 000 (adekvaatseks peeti vähemalt 100 000), langes see märtsis 76 000-le ning oleks langenud veel seejärel 56 000-le. Sellise olukorra vältimiseks otsustati anda järele lehekülgede arvus (et leht jõuaks siiski võimalikult paljude lugejateni) ning saadi tiraaž 85 000.³⁷⁹ Vahepeal palus Oinas end koguni tegevtoimetaja ametist vabastada, sest leht on muutunud „täiesti infobülletääniks”.³⁸⁰ Libe presenteeris olukorda „julgeolekukriisiga” ning tõstis esile Eesti Sõna, kui ainukese üleriigilise perioodilise väljaande, propagandatahtsust.³⁸¹ Kriis mahendati alles juuliks. Sellest alates oli neljaleheküljelise väljaande tiraaž umbes 100 000. Nõudlus lehe järele jäi alati suuremaks kui pakkumine ning paberikriise esines hiljemgi.³⁸²

Eesti propagandiste häiris samas, et Revaler Zeitung ilmus edaspidigi suures tiraažis ning Lätis ilmusid ajalehed vastavalt nõudlusele. Saksa sõjamajanduse perspektiivist kaalus aga paberiratsioonide fikseering sõja esimeses etapis selgelt üle mõne väikerahva propagandavajaduse. Samuti polnud kindralkomissariaadil midagi selle vastu, et ärgitada „saksastumisväärilisi” eestlasi lugema pigem Revaler Zeitungit.

3.2.2. Lehtede juhtimine

Kuigi vormiliselt allusid ajalehed RKP-le ja EO juhile, oli kollaboratsiooniadministratsiooni haare eestikeelse meedia üle üpris tinglik. Ajalehtede sisu määrasid suures osas Saksa asutused ja propaganda. RKP roll oli eelkõige vahendada materjale ja korraldusi ning tegeleda ajakirjanduse välise külje, tehniliste (ka propagandatehniliste) üksikasjade, majandusliku

³⁷⁸ Vaba Sõna, 22.10.1933.

³⁷⁹ ERA.R-166.1.7, l. 239.

³⁸⁰ ERA.R-166.1.7, l. 221.

³⁸¹ ERA.R-166.1.7, l. 258.

³⁸² Nt peatati jaanuaris 1943 peatati paberipuuduse tõttu Postimehe üksikmüük. Postimees, 23.1.1943.

juhtimise ning personaliga. Sisulise poole pealt suudeti mõjutada vaid tekste, mis puudutasid EO tegevust ja tegelasi, nõukogude aastat ning kultuurivaldkonda

Eestikeelse ajakirjandusvõrgustiku väliseks korraldamiseks ja sünkroniseerimiseks korraldati vähemalt kolm ülemaalist peatoimetajate kokkutulekut (15.7.1942, 12.3.1943, 7.10.1943). Esimene neist viidi läbi Libe ja Mäe juhtimisel ning selle juures viibisid ka Saksa propagandaasutuste esindajad. Üritus püüdis teha selgeks ametkondlikud vahekorrad ajalehtede juhtimisel, lehtede ülesanded ning fikseerida ajakirjanduse üldine meelsus.³⁸³

Libe alustas kokkutulekut piduliku ja ideoloogilise ilukõnega, kuidas ajakirjandus pole enam juhitud erakondlikust kuuluvusest ega kasumiahnusest, vaid muutunud „rahvuslikuks funktsiooniks [...] Nüüd on ajakirjandus rahvustervikluses sees ja ajakirjanikud ei allu direktoritele [sic!] ja ei pea käima nende käskude järele, vaid nad alluvad rahvusliku organismi ülesannetele.”³⁸⁴ Edasi läks Libe juba märksa proosalisemaks, selgitades rahvakasvatustalituse süsteemi toimimist. Libe järgi olid ajakirjanduse jaoks tähtsad kolm osakonda:

- 1) Pärli pressiosakond, mis tegeles infomaterjalide vahendamisega ning millele allusid konkreetsed personali-, menetluslikud ja majandusküsimused;
- 2) Libe kirjastusamet, mis tegeleb suuremate ja aeganõudvamate küsimustega;
- 3) Klasmani pressi-informatsiooniosakond, mis vastutas kohalike rahvakasvatusbüroode eest ja puudutas seega kohalikke ajalehti.³⁸⁵

Kogu pressile mõeldud materjal toimetati ajalehtedele Pärli pressiosakonna kaudu. Muud informatsiooni võisid ajalehed edastada vaid siis, kui see kandis Mäe, sisedirektor Angeluse või kindralkomissari ametipitsatit. Mujalt sissetulnud informatsiooni ei tohtinud edastada, kui sellel polnud kindralkomissari propagandaosakonna või EO pressiosakonna kinnitust.³⁸⁶

Kohalike rahvakasvatusbüroode pöördumistele tuli reageerida kuulekalt ja viivitamata, „nii nagu keskus korraldas”. Eriülesandena kohustas Libe koguda ja töötada ajalehtedel läbi nõukogude aasta kohta käivaid materjale, dokumente ja pilte. Seda aktuaalse ajaloo arhiivi tarbeks, et anda välja tihe „extraheeritud teos”.³⁸⁷

Lisaks anti mitmeid propagandatehnilisi ja retoorilisi juhtnööre. Näiteks tuli kasutada lühemaid ja kergemini loetavaid lauseid.³⁸⁸ Pealkirjad pidid olema üleskutsuvad (mitte

³⁸³ ERA.R-81.1.269, l. 1–10.

³⁸⁴ Sealsamas, l. 2.

³⁸⁵ Sealsamas, l. 3–4.

³⁸⁶ Sealsamas, l. 3.

³⁸⁷ Sealsamas, l. 3–6.

³⁸⁸ Anekdootliku eduloo näitena tõi Libe mingi Ameerika (!) ajalehe, mis suutis võita konkurendilt lugejaid sellega, et hakkas kasutama tunduvalt lühemaid lauseid. Sealsamas, l. 7.

substantiivne „Rukkilõikus”, vaid „Nüüd kõik rukkilõikusele!”). Kuigi ajalehe müügiedu polevat uuel ajastul enam tähtis, ei tulnud ometi häbeneda kollase ajakirjanduse võtete kasutamist: pidi koguni võtma eeskuju tänavalehtedelt, nt kunagisest Uudislehest. Juhtkirjad tuli kirjutada „sopavormis”; kasutada suuri pealkirju („leht peab olema sündmus”), kasutada rohkem ja agressiivsemaid fotosid ning plakateid. Kõnede juures tuli kasutada ohtraid väljatõsteid ja suuri pealkirju. Pühadeaegsed lehed pidid olema paksemad, et oleks lugemismaterjali. Mäe täiendas Libet, toonitades, et vaenlasega seotud pealkirjade juures tuleks vältida positiivseid või kaastundelisi aspekte. Piltide ja pildiallkirjade suhtes tuli vältida ülekujatust, sest see võib kahjustada loosungit.³⁸⁹

Enne leegioni loomist oli lehepropaganda põhiülesanne toetada üldisi kampaaniaid, integreerida linnaelanikkonda aktsepteerima varustusraskusi ja ärgitama põllumehi täitma norme, ehk Mäe sõnusti: „pole võimalik vaid politseiga norme välja peksta.”³⁹⁰ Et põllumees mõtleks omakasu ja spekulatsioonide asemel muu ühiskonna varustamisele (s.t normide täitmisele) tuli luua sobiv ideoloogiline taust. Samuti tuli maaelanikkonda mõjutada vastu võtma maale suvel saadetavat linnaelanikkonda, peamiselt lapsi. Ka Saksa propagandistid rõhutasid oma eesmärgi kasvatada Eesti rangelt „individualistlik väiketalupoeg” ümber tugevamale kogukonnatunnetusele. Ajalehed pidid looma töömeeleolu.³⁹¹ Rinde lähenemisega muutus üha tähtsamaks võitlustahte edendamine (vt ptk 4.1.).

Igapäevane lehetöö koosnes peamiselt propagandaasutuste poolt antud ülesannete edastamisest. Juhtkirjad väljendasid üldiselt aktuaalseid ning propagandaosakonna, RKP ja peatoimetajate kokkusaamistel kokkulepitud teemasid ja vajadusi. Eesti Sõnas kirjutas neid põhiliselt Oinas, aga ka mitmed teised ajakirjanikud. Nii Saksa kui Eesti pressiosakonnad võisid teha toimetustele juhtkirjade kirjutamiseks otseseid korraldusi ja määrata juhtkirja kirjutaja (teatud sõnumid nõudsid erilist autoriteeti). Vahel oli võimalik viimast välja pressida. 1943 kevadel süüdistas julgeolekupolitsei Kivikat sõidulubade väljastamises rannikualadele, mistõttu põgenenud mitmed Eesti Sõna töötajad Soome. Siiski lepidi lõpuks kokku, et see oli

³⁸⁹ Sealsamas, l. 6–10.

³⁹⁰ V. Kures. Kuldõunad hõbevaagnal, lk 2.

³⁹¹ ERA.R-65.1.2191, l. 15–16. Umbes samadele aspektidele osutas ka 1942. a aprillis toimunud propagandistide koolitusel esinenud Kaarel (allikatekstis: Karl) Liidak, kes üritas oma maaideoloogiat adapteerida natsionaalsotsialistliku *Blut und Boden*’i kontseptsiooniga: „Olgu Eesti talupoja vaimuomadustest mainitud veel endiste aegade pärimusena jäänud umbusklikkust ehk skeptitsismi, mis on jäänud püsima ka kogu rahva ilmesse. Peab osatama seda umbusklikkust võita kaalutud argumentatsiooniga ja eriti – tegudega. Seda tuleb arvestada eriti propagandatöös. [...] Liigse individualismi teravad servad hõõrub aeg ja rahvustervikut ning ühistööd nõudev olustik maha, ja ise mehena olla tahtev rahvas jääb tugevaks ja omapäraseks uue Euroopa avaras rahvaste peres.” **Karl Liidak**. Põllumeeskond rahvusterviku osana. – Aktuaalseid küsimusi: Rahvakasvatustalituse kursuste loengute kokkuvõtteid. I. Rahvakasvatustalituse toimetused. Tallinn, Eesti Kirjastus, 1942, lk 37.

tekkinud hooletusest ja Kivikas sai end lunastada juhtkirjaga *Finnlandflucht*i vastu.³⁹² 1944 aprillis lahkus Kivikas ise lõplikult Soome.

Propaganda oluline ülesanne oli vahendada Saksa tsiviilvalitsuse ja eestlaste suhteid ning edendada Litzmanni müüti. Litzmanni ametissenimetamise esimesel aastapäeval nõudis Päril ajalehtedelt selle kajastamist juhtkirjaga, vastava uudise ja fotodega. Esile tuli tõsta järgmised momendid: „Tsiviilvalitsuse kiire sisseseadmine võimaldas ülemineku sõjaaegsest olukorrast normaalsemale, sellega osutus võimalus otsekohe asuda ülesehitustööle. Tsiviilvalitsuse tihe ja hõõrumisteta koostöö Eesti Omaavalitsusega, mis ühtlasi soodustab sõbralikku vahekorda eesti ja saksa rahva vahel, saavutused aasta jooksul, kindralkomissari isik, tema tahe mõista maa ja rahva vajadusi ning hädasid, vastastikune usaldus kindralkomissari ja eesti rahva vahel.”³⁹³

Välisuudised sõltusid täielikult ametlikest pressimaterjalidest, mida saadi Saksa uudisteagentuuri DNB Tallinna esinduselt, Saksa väljaannetest, raadiotest ja pressiosakonna kaudu vahendatud spetsiifilistest materjalidest. RKP pressiosakond saatis iga päev ajalehtedele materjale, nii Berliini, Riia, kindralkomissariaadi, EO asutuste ametlikke teadaandeid, üleskutseid, kõnesid, temaatilisi materjale (nii alusmaterjaliks kui iseseisvate artiklitenä esitamiseks), valmis- ja näidisartikleid. Suuremate Goebbelsi propagandakampaaniate puhul varustati ajakirjandust erimaterjalidega (nt Vinnitsa massihaudade avastamine 1943).³⁹⁴ Kõiki saadetud materjale ei pidanud, ega jõutudki avaldada. Kui Eesti propagandistide meelest töötas miski propagandasõnumile vastu, leiti tavaliselt konsensus materjali mitteavaldamise suhtes. Peaasi, et propaganda iseendale vastu ei töötaks.³⁹⁵

Edastati spetsiifilisi (nt DNB koostatud „juudiajalehtede nimekiri”; kuidas kajastada Vene põgenike teemat) või perioodilisi juhtnööre. Berliinist saabusid alul paar korda nädalas, alates 1943. aastast pea igapäevaselt „salajased juhtnöörid ajakirjandusele” (ka „pressikorraldused”, „salajased korraldused”), millega määrati peamiselt välisuudiste fookused ning käsitusviisid. Tegemist oli Berliini propagandaministeeriumis koostatud detailsete suunistega (*Weisungen der Reichspressekonferenz*), mis saadeti kõigile Saksa võimu all olevate ajalehtede peatoimetajatele. Need suunised pidid tagama

³⁹² Vt põhjalikumalt J. Kokla. Eesti ajakirjandus ja Saksa okupatsioon, lk 159–161.

³⁹³ ERA.4416.1.28, l. 131.

³⁹⁴ ERA.4416.1.34, l. 13.

³⁹⁵ Näiteks saadeti 1942 oktoobris Riist artikliseeria putukavastase keskorganisatsiooni loomisest Ostlandis, mis märkis, et erinevalt Saksamaast on just Eestis, Lätis, Leedus ja Valgevenes tõsine probleem lutikate ja teiste kahjuritega, kuna on palju puumaju. Nii saatis Päril artiklid küll ajakirjandusele, kuid lisamärkusega: „Minu arvates eestlase jaoks pisut piinlik teema. Aga vaadake need ise.” ERA.4416.1.29, l. 15–18.

propagandaühtsuse. Juhtnõõrid edastati ametliku propagandahierarhia (vt lisa 12) kaudu telefoni ja/või telegraafi teel ja neis fikseeriti päevakajaliselt olulisemad teemad, viisid kuidas neid esitada, millistest allikatest informatsiooni hankida, millistele allikatele viidata, milliseid termineid ja fotosid kasutada, milliseid aspekte esile tõsta, millest vaikida, millist vaenlase tegevust tõsiselt käsitleda, mille üle ironiseerida jms (vt näidis, lisa 13). Korraldused võisid puudutada isegi kujunduslikke detaile (pealkiri suurelt või ülisuurelt jne).³⁹⁶

Eesti peatoimetajatele saadetud juhtnõõre võisid täiendada (või tsenseerida) idaministeerium, riigikomissar, kindralkomissar, sõjavägi või EO. Totaalse sõjaga kasvas kohalikke olusid käsitlevate juhtnõõride osakaal märgatavalt. Ajakirjandus võis kasutada materjalidena ka Revaler Zeitungit, DNB-d ning Eesti Sõna, kui ei nõutud teisiti.

Eesti Sõna range režiimimeelsuse kindlustasid nii Libe ja Oinase lojaalsussidemed. Samuti tegutses toimetuse juures Libe kontaktisikuna Aleksander Tõnisson, kes oli ühtlasi kirjastuse Eesti Ajaleht direktor.³⁹⁷ Libe käis sageli isiklikult lehetoimetustes juhtnõõre jagamas.³⁹⁸

Vahel harva saatsid erinevad Saksa asutused peatoimetajatele propagandamaterjale ka otse. Enamasti juhtudel, kui need ei allunud otse kindralkomissarile (nt riigitööteenistuse kampaaniad, mis tuli avaldada täpselt etteantud vormis).³⁹⁹

Ajakirjanike ja kaastööliste originaallooming piirdus sageli kohalike reportaažidega, poliitiliselt suhteliselt neutraalsete kultuuri- ja spordiudistega (mida igati soositi). Nende teemade käsitlemine oli piiratud mitte niivõrd ettekirjutuste, kui tsensuuriga. Meelelahutuslikud tekstid ja karikatuurid olid sageli kaasatud propaganda teenistusse ja neid soovitas kindralkomissari propagandaosakond iseäranis kasutada.⁴⁰⁰

Originaaltekstide lõviosa moodustasid aga käsitlused nõukogude aastast. Need hakkasid ilmuma lehtedes algusest peale, sageli omaalgatuslikult, vastavalt sotsiaalsele tellimusele, ning jätkasid ilmumist pea igapäevaselt. Võib koguni öelda, et Saksa okupatsiooni-aegne ajakirjanduslooming ongi kokku üks suur käsitus nõukogude aastast oma igakülgnes Vene-vastasuses. Peagi hakati nõukogude aastaga seotud materjalide kogumist suunama aktuaalse ajaloo arhiivi ja Eesti Sõna kampaaniate ning nende maakondlike

³⁹⁶ Need detailsed pressiettekirjutused olid aidanud Goebbelsil pikemat aega lubada Saksa ajakirjandusel tegutseda ilma eeltsensuurita. B. Sösemann. Propaganda und Öffentlichkeit in der „Volksgemeinschaft“, lk 132.

³⁹⁷ ERA.R-81.1.269, l. 4

³⁹⁸ J. Kokla. Eesti ajakirjandus ja Saksa okupatsioon, lk 161.

³⁹⁹ ERA.4416.1.32, l. 13.

⁴⁰⁰ ERA. R-65. 1.1969, l. 25–25p.

ringkirjadega. Mõlemad kasutasid teineteise materjale.⁴⁰¹ Saksa propagandaametkondade ainus sekkumine siinjuures oli tõugata eestlasi kasutama rohkem „juudi-bolševismi” mõistet.

Harvad polnud juhtumid, kui ajalehed kirjutatigi ametlikest propagandamaterjalidest n-ö täis ja ajakirjanikele jäi üksnes refereeriv ja tehniline osa.⁴⁰² 1942 paberikriisi ajal võis piirduda lehe omamaterjal vähem kui poole leheküljega.⁴⁰³ Eriti puudutas selline olukord maakondlikke lehti, mis ilmusid harva, neljal või vähemal leheküljel, ning ametlike materjalide hulk oli lihtsalt nii suur ja lehekülgede arv nii väike, et algupäraseks ajakirjanduseks polnudki ruumi. Pärnu ajalehe Uus Elu ajakirjanik Venda Sõelsepp mäletab: „Pressiametist saabus materjali iga päev ümbrikutäis, mis oli klassifitseeritud: A, B või C. Dokumendi nurgal märge A: avaldada kiiresti ja kärbeteta; B: võis kärpeid teha omal valikul; C: riigisisised päevaprobleemid jms, mida võis avaldada omal vabal valikul.”⁴⁰⁴ Oma juhtkirjad said maakonnalehed peaaegu alati Pärli pressiametilt, kuigi isegi julgeolekupolitsei tunnistas, et sellised ühesugused juhtkirjad on propaganda „selle halvimas mõttes”.⁴⁰⁵

1943. aasta jooksul saatis pressiamet Eesti ajalehtedele 3208 lehekülge informatsiooni, 87 juhtkirja, 43 rindekirjutist, 102 Eesti päritolu SS-sõjakirjasaatja artiklit, 113 muud kirjutist (reisikirjeldused ajakirjanike ringsõidust Saksamaal, jutustused, följetonid jne). Samuti levitati valitud ringkondades perioodilist ametlikku Pressiameti väljaannet Eesti Pressikorrespondents, mis pidi demonstreerima režiimi peavooluhoiakuid.⁴⁰⁶

Ajakirjanikud mäletavad siiski Saksa survet leebemana kui propagandaministeeriumi alluvuses tegutsevad ringhäälingutöötajad. Viimases oli Saksa „tagalarottide” kohalolek märksa suurem (iga osakonda juhtis sakslane).⁴⁰⁷ Ajalehed jäeti suuresti oma vanade toimetustega ning survestati ettekirjutuste, tsensuuri ja julgeolekupolitsei järelvalvega (toimetustes töötasid eestlastest agendid). Postimehe ajakirjanik Arvo Mägi mäletab: „Saksa okupatsiooni ajal oli Vene okupatsiooniga võrreldes väline surve palju nõrgem. Ajalehte tehti

⁴⁰¹ ERA.R-81.2.239, l. 3–6.

⁴⁰² V. Kures kirjeldab: „Lehed tegelikult toimetati kindralkomissariaadi propaganda ja pressiosakonna poolt, kust igal hommikul sadas matitüüsed juhtnööre, millest tuli rangelt kinni pidada. Oleks seepärast raske nimetada ajalehtede tookordseid peakoostajaid peatoimetajateks meie mõistete järgi. Need olid enim kindralkomissariaadi pressibüroo jooksupoisid. Kogu okupatsiooni jooksul liikus Tallinna lehe kohta lendlause – „leht on jälle täis tehtud”. Just selle „täistegemise” eest pidigi tookordne „peatoimetaja” hoolitsema.” V. Kures. Kuldõunad hõbevaagnal, lk 2.

⁴⁰³ ERA.R-166.1.7, l. 250.

⁴⁰⁴ **Venda Sõelsepp.** Kes? Mis? Millal? Kuidas? – Läänemaa Muuseumi kodulehekül [WWW]

http://www.muuseum.haapsalu.ee/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=145&Itemid=309 (10.12.2011).

⁴⁰⁵ Eesti Julgeolekupolitsei aruanded, lk 296.

⁴⁰⁶ ERA.R-81.1.46, l. 4.

⁴⁰⁷ H. Viira. Põgusaid mälestusi, lk 85–86.

kogu aeg ühisettevõtmisena.”⁴⁰⁸ Pidev laveerimine ja tasakaalu otsimine kontrolli (ettekirjutused, tsensuur, jõuähvardus) ja tõhususe vahel (apelleerimine rahva „mentaliteedile”, kohaliku initsiatiivi soosimine) oli Saksa propagandapoliitikale väga omane. See väljendus ka tsensuuripraktikas.

3.2.3. Tsiviilvalitsuse tsensuur ja ajakirjandus

Lisaks lehtede sisu juhtnööride ja serveeritud materjalide kaudu suunamisele, nende lehetiraažide ja lehekülgede arvu piiramisele, kehtis ajakirjandusele ka range tsensuurisüsteem. Suurematele lehtedele kehtis nii eel- kui järeltsensuur, maakondlikele ajalehtedele kuni 1943. a alguseni järeltsensuur, mida teostasid Saksa asutused.

Kuni Propaganda-Staffeli saabumiseni teostasid tsensuuri kohalikud komandantuudid, tsiviilvalitsuse võimuletulekuga selle pressireferentuur, mille juht Lehberty oli ühtlasi ülemaaliseks peatsensoriks. Provintsidelehtede tsensuur allus kohalikele piirkonnakomissaridele ja enamasti teostasid seda nende abid. Tõlkideks palgati kas eestlastest või baltisakslastest kaastöölisi. Näiteks oli Tartu komandantuuri tõlk endise Pätsi propagandatähtsuse juhtivametnik Ilmar Raudma, kes hiljem töötas Propaganda-Staffelis, põgusalt Lehberty all, hiljem ringhäälingus. Linna Teataja juures piisas esialgu, kui Mettus luges komandandile soovitud kohad ise ette.⁴⁰⁹ Igal juhul lihtsustas tsensuuritööd etteantud ametliku materjali hulk ja lehekülgede väike arv (mida piiras omakorda kuulutusterubriik). Järeltsensuuri alal võis sekkuda ka julgeolekupolitsei.

Hoolimata süsteemi rangusest olid tsensuuri eesmärgid peatoimetajatele üpris etteaimatavad. Need võib jagada üldiselt kahte kategooriasse: tõkestada a) mida võis tõlgendada Saksa-vaenulikult ja b) mis võib olla kasulik vaenlasele. Tsensuur pidi tagama Saksa ülemvõimu autoriteedi puhtuse ning hoidma vaos kohaliku ajakirjanduse ebasobivat omaalgatust.

Toimetuse-siseselt eeldati tsensuri rolli ka peatoimetajalt, kes pidi Libe sõnul vastutama selle eest, et poleks mingit „pommide andmist” ridade vahel.⁴¹⁰ See toimus laitmatult Eesti Sõna juures, mida juhtis lojaalne Oinas, ent oli mõneti problemaatilisem Postimehe juures.

⁴⁰⁸ Arvo Mägi. Mis meelde on jäänud. Tartu, Ilmamaa, 2001, lk 176.

⁴⁰⁹ W. Mettus. Mask ja nägu, lk 139–141.

⁴¹⁰ ERA.R-81.1.269, l. 4.

Postimehe ajakirjanikud Juhan Kokla ja Arno Raag suutsid paguluses luua müüdi Postimehest kui lehest, mis püüdis pidevalt ajada rahvuslikku asja, kirjutada ridade vahel ja „võidelda Saksa tsensoriga”.⁴¹¹ On tõsi, et mitmed Postimehe ajakirjanikud ja kaastöölised tegelesid tõepoolest põrandaaluse tegevusega, samuti oli lehel konflikte tsensoriga, millest olulisim viis toimetuse puhastamiseni. Samas kippusid Kokla ja Raag ignoreerima Postimehe selgelt propagandistlikku igapäevatööd ja võimendama üle konfliktide iseloomu.

Postimehe nimi läks tõesti mõneti vastuollu natsionaalsotsialistliku ideoloogilise dogmaatikaga. Seda küll mitte põhjusel, et tegu oli traditsioonilise rahvusliku Eesti lehenimega, vaid et tegemist oli olnud varasema konervatiiv-liberaalse (sakslaste silmis seega britimeelse) väljaandega. Nii Propaganda-Staffel kui hiljem piirkonnakomissar kritiseerisid lehe „endise aja vaimu” ja püüdsid veenda lehetegijaid muutma nime „ajakohasemaks”.⁴¹² Ometi mingit nimemuutust peale ei sunnitud. Samas oli Vineta saatja Königsbergist sõja puhkedes kuulutanud Baltimaadele kategooriliselt: „Hoidke meeles, et Saksamaa ei kavatse teha vahet kommunistide käsilaste ja nende vahel, kes sümpatiseerivad Suurbritanniaga.”⁴¹³

Kokla kirjeldab juhtumeid, kuidas kohalik piirkonnakomissari tsensor, baltisakslase Ernst von Esseni tõmbas ajakirjanike ettevalmistatud artiklid maha, misjärel pöörduti peatsensor Lehberti poole, kes oli aga nõus tekstid läbi vaatama ja läbi laskma. See viis Lehberti ja piirkonnakomissari vahelise kerge kompetentsikonfliktini, mille aga Lehbert silus kiiresti. Ka Libe olevat käinud Tartus toimetust manitsemas, öeldes et nende alaline ridade vahel kirjutamine takistavat koguni sakslastelt „suurema autonoomia” saamist; mingeid reaalseid sanktsioone neil alustel ei kaasnenud. Milline iganes Postimehe vabameelsus polnud, toimus see kindralkomissari armust.

On usutavam, et kindralkomissari tasandil oli otsustatud Postimehe sümboolset autoriteeti pigem ära kasutada. Nii olevat Lehbert kord eravestluses märkinud, et näeb Postimehes eestlastele vajalikku „ventiili” oma rahvuslike tunnete väljaelamiseks.⁴¹⁴ Raag mäletab Lehbertit mõistliku ja leebe tsensorina. Märksa režiimilojaalsema Mereti sõnul oli Lehbert aga just „range kindralkomissari liini” järgija, keda ta „kunagi naeratamas ei näinud.”⁴¹⁵ Sellest võib ettevaatlikult järeldada, et Tallinna ja Tartu suhtes aeti ehk tõepoolest erinevat propagandapoliitikat. Postimees sai toimida Saksa propaganda suhtes neutraalsema ja veenvama meediumina kui Eesti Sõna, mille puhul kõik teadsid, et see on ametlik

⁴¹¹ A. Raag. Võitluses saksa tsensoriga, lk 169.

⁴¹² A. Mägi. Mis meelde on jäänud, lk 173.

⁴¹³ Tsitaat Vineta läti keelsest reportaažist. Pole põhjust arvata, et see sõnum Eesti puhul erinev oli. U. Neiburgs. Western Allies and Latvian Public Opinion, lk 133.

⁴¹⁴ J. Kokla. Eesti ajakirjandus ja Saksa okupatsioon, lk 148.

⁴¹⁵ H. Meret. Teremi jutustus, lk 175.

häälekandja. Sakslased näisid vältivat igasuguseid otserünnakuid Postimehe vastu, kuna nendega oleks kaasnenum ilmselt ülemaaline pahameel.

Leebem tsensuur ärgitas samal ajal Postimehe töotajaid kompima oma väljendusvabaduse piire, millega lõpuks liiale mindi. Nii otsustati koostada 1943. a vabaduspäeva erinumber võimalikult rahvuslikus vaimus. Leht sisaldas artikleid Eesti iseseisvuse sünnist ja iseseisvusmanifesti. Lehe päises oli esialgu kujutatud Eesti lipp Pika Hermannini tornis, mis Esseni nõudel siiski eemaldati. Lehe ilmumise eelõhtul oli toimunud toimetuses koosolek, kus ülistati Eesti iseseisvust ja loeti ette pörandaalust ajalehte.⁴¹⁶

Juhtumile reageeriti tugevamalt kui varem. Kindralkomissari pressiosakonnast saabusid süüdistused rahvuslikus ässitamises ning julgeolekupolitsei kuulas üle kogu toimetuse. Hoolimata rünnakust Saksa autoriteedi vastu, jäid sanktsioonid ometi tagasihoidlikuks. Sandberger küll süüdistas Kuldkeppi, kuid kinnitas, et nemad, sakslased, ei „soovi luua märtreid”. Piirduti Kuldkepi vallandamisega ning tal lubati naasta ülikooli. Süüdistustega olid liitunud aktiivselt Mäe ja Libe, kes nägid olukorras võimalust teha lõpp Postimehe senisele sõltumatusele. See õnnestus: uueks peatoimetajaks sai Libe noor protežee, vaid 28-aastase Virumaa Teataja peatoimetaja, rahvakasvatustametu ja Eesti Sõna praktikandi kooliga Ernst Wolke (Volke).⁴¹⁷ Viimane viis toimetuse läbi puhastamise ning hakkas nõudma sellelt Eesti Sõna ja Revaler Zeitungi eeskujust ranget kinnipidamist.⁴¹⁸

Ka Saksa 1942. a propagandaraaport tunnistas, et „mitteküüditatud Eesti ajakirjanike loomislust (*Schaffensfreudigkeit*) on seni liiga kitsaste tsensuuripiiride tõttu järsult langenud. Eesti lehelugeja olevat muutunud oma lehtede suhtes umbusklikuks, kuna ajakirjanikud kipuvad „üleinterpreteerima Saksa soove” ning „ületähtsustavad selle autoritaarset mõju”.⁴¹⁹

Samas oli sanktsioonide oht ajakirjanikele reaalne. Reaktsioonide pelguses suunasid ajakirjanikud oma loomejõud suuresti mugavatesse valdkondadesse, lisaks kultuuriainesele peamiselt nõukogude aasta teemale, mille suhtes võis end sisuliselt tsensuurivabalt, ja mis eriti tähtis, sageli kriitikavabalt ning hüperboliseeritult välja elada. Saksa propagandistidele tuli ainult kasuks, et nad said ekspluateerida kohaliku elanikkonna siirast nõukogude-viha. Paluti üksnes rohkem esile tõsta Saksa sõjaväe rolli Eesti „vabastamisel” ja apelleerida tänutundele. Nõukogude teema forsseerimise kõrval vaikiti mõistagi maha Saksa vägivald.

⁴¹⁶ J. Kokla. Eesti ajakirjandus ja Saksa okupatsioon, lk 152–153.

⁴¹⁷ Sealsamas, lk 153.

⁴¹⁸ Nt kritiseeris Wolke 21.1.44 toimetuse liikmeid: „Kui sõjateates on märgitud 40 000 Tote, siis meie ei saa tõlkida „40 000 Menschen””. ERA.4416.1.36, l. 1–4; J. Kokla. Eesti ajakirjandus ja Saksa okupatsioon, lk 153.

⁴¹⁹ ERA.R-65.1.28, l. 140.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et Saksa okupatsiooni aegne pressipoliitika lähtus mitte niivõrd totalitaarsetest alustest (täiesti uue süsteemi loomine), kui pragmaatilistest kaalutlustest, mis tingis ajakirjandusmaastiku ambivalentsuse: vana ja uue parallelism (Postimees ja Eesti Sõna), kõrvuti kolonialistlike ilmingutega (Revaler Zeitungi positsioon, natsionaalsotsialistliku leksika pealesurumine). Ilmselt iseloomustas see Saksa idapoliitika üldist dilemma enesekehtestamise ja pragmatismi vahel, nii nagu ka Baltikumi eripära (vana-nõukogude aladel polnud säärane „taastamine” võimalik, sest kõik lehed olid kommunistlikud). Ajakirjandus oli ometi oluline propagandainstrument, mida üritati suunata ühest küljest kasulike järelandmiste (peamiselt personalipoliitika, kultuurivaldkond ja nõukogude aasta), teisest küljest suunavate, surve- ja kontrollimehhanismidega. Pole kahtlus, et selline „pluralism” pidi tegutsema ajutiselt.

Saksa ajakirjanduspoliitika Eestis osutus oluliselt erinevaks ka hõivatud lääne okupatsioonitsoonidega võrreldes. Kuna viimastes püüti säilitada legaalse okupatsiooni vormi, hoiduti seal targu uue massimeediasüsteemi kehtestamisest. Saksa okupatsiooniajalehe positsiooni ei tõstetud kunagi sellisele pjedestaalile nagu Revaler Zeitung Eestis.⁴²⁰

3.3. Inimesed Eesti Omavalitsuse propagandasüsteemis

3.3.1. Üldine personalipoliitika

Ka Saksa okupatsiooni aegne propagandaasutuste personalipoliitika tundub esmapilgul vastuoluline. Hoolimata Mäe proklameeritud ühiskondlikust leppimisest ja onupojapoliitika-vastasest programmist, nagu ka Mäe reaalsest katsetusest moodustada oma propagandaosakond iseseisvusaegsetest spetsialistidest (Kadaku rahvakasvatusosakond) ning žestist nimetada Kivikas Eesti Sõna peatoimetajaks, otsustas propaganda seotud personalipoliitika elluviimise ometi kitsas grupp endisi Vabadussõjalaste liikumise propagandiste ja ideolooge: Mäe (vapside propagandajuht), Libe (ajalehe Võitlus tegevtoimetaja) ja Klasmann (ajalehe Võitlus peatoimetaja, Vabadussõjalaste Liidu keskjuhitumise liige). Mäe kujundas personalipoliitika üldise hoiaku, Libe komplekteeris

⁴²⁰ Vrd nt **Hans Fredrik Dahl**, „Kollaborationsrundfunk” in Norway. – Kultur – Propaganda – Öffentlichkeit. Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939–1945, Vol. 5. Hrsg. Wolfgang Benz u.a. Berlin, Metropol, 1998, lk 173.

ajakirjanduse ala, Klasmann sõelus kandidaate ja tegeles ülemaaliste kaastööliste otsimisega. Igal tasandil mängisid oma osa sõprussidemed, ideoloogilised hoiakud ja vanad vastasseisud.

Okupatsiooniaegsete juhtivate propagandatöötajate (propagandaasutuste juhatajad, juhtivate lehtede peatoimetajad) taustade vaatlemisel tõusevad esile järgmised ühisomadused:

- osalemine vapsiliikumises (Hjalmar Mäe, Juhan Libe, August Klasmann, Boris Meret, Paul Laamann, Juhan Kohjus, Paul Mutt);
- kuulumine üliõpilaskorporatsiooni Sakala (Boris Meret, Juhan Libe, August Klasmann, Juhan Kohjus, Ernst Wolke, Heino Tarm, Aleksander Tõnisson, Juhan Vasar);
- osalemine suvesõjas ja/või Omakaitse liikmelisus (Boris Meret, Albert Kivikas, Kaul Kadak, Paul Mutt, Paul Laamann, Mart Kaerma, Karl Päril);
- töötamine Pätsi-aegses propagandasüsteemis (Albert Kivikas, Kaul Kadak, Mart Kaerma, Karl Kornel; August Gailit, Henrik Visnapuu, August Mälk);
- kuulumine kirjastuse Loodus ja teose „Eesti rahva ajalugu” kolleegiumi (Juhan Libe, August Oinas, Juhan Vasar; Edgar Kant).

Sarnased trendid kehtivad ka osakondade allüksustes, kuigi mõistagi osales alamastme propagandatöös ka tavalisi endisi riigiametnikke, uusi noori tulijaid jpt.

Silmnähtavalt oli RKP ja selle eellaste juhatajale kohustuslik eeldus osalemine suvesõjas ja/või Omakaitse liikmelisus, mis nähtavasti kinnitas nii nende lojaalsust, kui lisas avalikku autoriteeti.⁴²¹ Režiimi keskse „veenmis”-organisatsiooni juht ei saanud olla keegi 1941. a raskusi mitte-läbielanu („bolševistlik elukool”). Ei Mäel ega Libel polnud sellekohast „staaži” ette näidata.

Vähemasti rahvakasvatuseosakonna esimese koosseisu juures soovis Mäe tõepoolest rakendada oma „korruptsioonikeeldu” ning „normaalsuse taastamise” ja parteiülesuse poliitikat, mistõttu selle liikmed olid erineva korporatsioonilise taustaga,⁴²² ja osaliselt endised riikliku propagandatalitusega seotud isikud.

Need eeldused kehtisid ka üliõpilasseltsi EÜS Veljesto liikme Kivika ja tema Eesti Sõna algse toimetuse kohta (seltsi kuulus ka toimetusega hiljem liitunud Oinas),⁴²³ mis pidi olema eriti laiapõhjalise taustaga: majandustoimetust juhtis Artur Grönberg (Eesti Üliõpilaste Selts), välisuudiseid toimetas Arnold Joonson (korp! Vironia; oli ka haridusdirektori abi

⁴²¹ Kõik Omakaitse liikmed ei osalenud sõjategevuses, vaid liitusid sellega hiljem (pärast organisatsiooni reformeerimist Saksa julgeolekujõudude alluvusse). See kehtib ka Mereti kohta, samas kui nt Karl Päril oli osalenud tõelise partisanina ka tegelikult sõjategevuses ning saanud ka tõsiseid vigastusi. Pärli kohta vt ka O. Mamers. Häda võidetuile, lk 224–228.

⁴²² Nt Päril ja Hanno Kompus kuulusid Vironiasse, Libe Sakalasse, Kadak ja Artur Loorist EÜS Veljestosse, osakonnaga peagi liitunud Viktor Kõressaar Rotaliasse jne.

⁴²³ ERA.R-112.1.89, l. 5.

Aleksander Massakase sõber), Valev Uibopuu (üliõpilasselts Raimla), Ernst Wolke (korp! Sakala) jne. Lisaks Kivikasele tegutsesid toimetuses ka teised endised riikliku propagandatalituse juhtfiguurid: Artur Adson (riikliku propagandatalituse filminspektor); varem oli Linna Teataja toimetuse koosseisus tegutsenud ka Voldemar Kures⁴²⁴ (propagandatalituse informatsioonijuhataja); Propaganda-Staffeli ühendusmees ja tõlk lehe juures oli Ilmar Raudma (propagandatalituse infoosakonna juhataja). Mitmed koosseisu liikmed olid endised Päevalehe ajakirjanikud ning esiotse ei kuulunud sinna ühtegi endist vapsi. Igal juhul ei pidanud avalikkus kahtlema Kivika ja tema kaastööliste patriotismis ja vabariigi-aegse vaimu kontinuiteedis uue leppimise tähe all.

Olukorra marionetlikkus ilmnas aga peagi. Iseseisvusajal avalikus sfääris tegutsenud isikud pettusid režiimis ja selle tulevikulubadustes kiiresti, samuti paljastus peagi EO olematu legitiimsus. Kui Mäe olevat Kivika arupärimisele EO staatuse kohta vastanud, et EO eesmärk on Eesti iseseisvuse „järk-järguline taastamine”,⁴²⁵ sai peagi selgeks, et EO-l pole mingit seost vabariikliku järjepidevusega. Samas ei lahkunud keegi vabatahtlikult ametist ning töötati igapäevaselt edasi vastavalt Saksa propagandanõudmistele.⁴²⁶ Samal ajal võisid needsamad ajakirjanikud või lehtede kaastöölised olla seotud patriootliku vastupanuga. Üks selline rühmitus tekkiski Postimehe juures.⁴²⁷ Samuti kasutasid Eesti Sõna toimetuseliiikmed lehe liikumislubade väljastamise privileegi võimalusena põgeneda Soome, mistõttu vahistati peatoimetaja Kivikas, kes samuti hiljem pages.⁴²⁸

Lars Jockheck on kirjutanud Poola ajakirjanike kohta Saksa võimu all olevas *Generalgouvernement*’is: „Pressiametnikud polnud üksnes kollaboratsioonistid, vaid ka pealtvaatajad, sageli kriitikud, vahel vastased ja viimasena okupatsioonirežiimi ohvrid.”⁴²⁹ Eesti olukord oli aga veelgi eriomasem, kuivõrd pea ainsad eestlased, keda võib nimetada vastupanutegelasteks (jätame kõrvale üksikud kommunistid) või režiimi aktiivseteks opositsionäärideks, olid sageli ise seotud ametliku propagandaga. Kui okupeeritud Ukraina

⁴²⁴ ERA.R-64.1.200, l. 13. Voldemar Kures oli julgeolekupolitsei andmetel Mäe enda poolt välja valitud. Kures vangistati 1942. a alguses väidetavate sidemete tõttu Soomega. Vt Kurese naise kiri: **Voldemar Kures**. Seitsme lukuga suletud raamat. I köide. Tartu, Ilmamaa, 2006, lk 77. Hiljem kujunes Kuresest pagulasajakirjanduses suurim Mäe ja Eesti Omavalitsuse naeruvääristaja.

⁴²⁵ J. Kokla. Eesti ajakirjandus ja Saksa okupatsioon, lk 158.

⁴²⁶ Kadak näitas üles passiivsust, kuid siiski pigem vallandati.

⁴²⁷ **Külli Niidassoo**. Väitlus: Enn Sarv. „Eesti Vabariigi Rahvuskomitee: Tegevuse lühiülevaade.” – Akadeemia, 1998, nr 8, lk 1612–1619. – Akadeemia, nr 2, 1999, lk 405.

⁴²⁸ J. Kokla. Eesti ajakirjandus ja Saksa okupatsioon, lk 159–160.

⁴²⁹ **Lars Jockheck**. Propaganda im Generalgouvernement. Die NS-Besatzungspresse für Deutsche und Polen 1939–1945. Osnabrück, Fibre Verlag, 2006, lk 20.

aladel kuulutasid partisanid ajakirjanikud reeturiteks ja korraldasid neile atentaate,⁴³⁰ siis Eestis ei tekkinud kunagi säärast ühiskondlikku polarisatsiooni, ranget ja selget eristust „kollaboratsioonistide” ja „patriootide” vahel.⁴³¹

Näib, et julgeolekujõud ja kindralkomissariaat püüdsid sellist olukorda säilitada. Avalikkuses tuntud tegelaste karmi karistamist välditi teadlikult. Ajutiselt vahistatud Kivikas vabastati juba järgmisel päeval, kusjuures sakslasest julgeolekuametnik oli Kivikale kinnitanud: „Teil on kangeid eestkostjaid, seekord sellepärast pääsetegi.”⁴³² Ka 1944. a aprilli suure patriootide vahistamislaine ajal, kui arreteeriti kuni paarsada inimest, ründas julgeolekupolitsei eelkõige vähetuntud noori tegelasi. See hoidis ühtaegu ära suurema avaliku pahameele, samal ajal hoiatades sümpatiseerijaid vältima vastupanuga liitumist. Et hoiatust tõsiselt võetaks, saadeti osad vastupanutegelased Saksamaale koonduslaagritesse, kus mõned ka surid, kuid enamus siiski vabastati.

Iseseisvusaegsete juhtivajakirjanike motivatsioon oli ilmselgelt madalam kui Pätsi ajal kõrvaletõrjutud vapsidel, kuid esimeste kasuks rääkisid töökogemus ja avalik autoriteet. Juhul kui iseseisvusaegsed avaliku elu tegelased säilitasid välise korrektsuse ja end mingil moel Saksa-vastaselt ei väljendanud, ei takistanud nende kaasamist miski. Kuigi poliitiline politsei otsis varakult kompromiteerivaid materjale nii Kivika, Oina kui Kanti⁴³³ väidetavast anglofiilsuse ja Saksa-vastasuse kohta, ei takistanud see neid ametialaselt, mis tähendab, et poliitilise mineviku suhtes lubasid Saksa võimud parema propaganda eesmärgil suurt järeleandlikkust. Tõendatav anglofiilsus või Saksa võimu autoriteedi kahtluse alla seadmine lõppes aga karistuse, vangla või koonduslaagriga.

Aktiivsematest propagandatöösse kaasatud iseseisvusaegsetest tegelastest võiks esile tõsta veel kirjanike sõpruskonda Henrik Visnapuud, August Gailitit ja August Mälku. Iseseisvusajal juhtisid nad Tartus riikliku propagandatalituse loodud konservatiivset kultuuriajakirja Varamu, mis pidi vastanduma tollal vasakpoolsele Loomingule. Varamu esindas Pätsi võimu kultuurikontseptsiooni ja selle esimene ideoloog oli Visnapuu (ühtlasi riikliku propagandatalituse kultuurinõunik).⁴³⁴ Ilmselt selle eeskujul algatas Libe 1942 uue

⁴³⁰ **Heinz-Dietrich Löwe.** Studies of Propaganda and Ethnic Myths in the Occupation Press Have All the Chances to be Comparative, 2011. [WWW] <http://net.abimperio.net/node/1691> (2.12.2011).

⁴³¹ Need veidrad vastuolud – keda nimetada kaasajooksikuks, keda patrioodiks – paistavad silma ka pagulaskirjanduses. Näiteks süüdistas Artur Adson oma mälestustes Kivikat tema väidetavas natsilembuses. Samal ajal töötas ka Adson nii Eesti Sõna kui Maa Sõna toimetustes ning kirjutas kirjanduselu sovetiseerimise sektsiooni „Eesti rahva kannatuste aasta” jaoks (artikkel jäi ilmunud). **Artur Adson.** Lahkumine. Toronto, Orto, 1951, lk 85, 89. Vt Kivika vastus: **Albert Kivikas.** Avalik kiri Artur Adsonile. – Eesti Teataja, 27.10.1951.

⁴³² J. Kokla. Eesti ajakirjandus ja Saksa okupatsioon, lk 160.

⁴³³ ERA.R-64.1.200, lk 1–18.

⁴³⁴ **Tiit Hennoste.** Noor-Eesti enesekoloniseerimisprojekt. Teine osa. Olulised kirjandusmõtteviisid ja nende suhted kolonialismiga 20. sajandi algupoole Eesti kirjanduses. – Methis, nr 1-2, 2008, lk 265.

kirjandusajakirja Ammukaar projekti, kus kaastöötajatena domineerisid samad kirjanikud. Paberipuuduse tõttu ilmus ajakiri alles 1943 kaheköitelise „kirjandusliku koguteosena“, mille toimetaja oli Visnapuu. Kontinuiteet iseseisvusperioodiga pidi olema aga ilmne.⁴³⁵ Samal ajal osales kolmik aktiivselt SS-üksuste värbamispropagandas, mis küll väljus EO kompetentsist. Siin oli tõukeks Gailiti vabadussõja-aegsed sõprussidemed leegioni kindralinspektori Johannes Soodlaga.⁴³⁶ Kirjutati juhtkirju ja peeti raadiokõnesid. Visnapuust kujunes 1944. aastaks peamine režiimimeelsete luuletuste autor. Siia seltskonda võiks lisada kirjaniku Karl August Hindrey, kes osales samuti aktiivse kaastöölisena ajalehtede juures.

Ülejäänud ajakirjanike ja propagandistide valimisel täitis kesksel osal Libe sõpruskond, seda nii korp! Sakalast kui vapsiliikumise ajast. Erijuhtumina tasub välja tuua August Oinase, Libe sõbra ja kolleegi „Eesti rahva ajaloo“ väljaande juurest, kes jäi Mäe-Libe liinile kõige lojaalsemaks. Sarnaselt Libe Võitlusega oli Pätsi režiim sulgenud ka Oinase ajalehe Vaba Sõna. Samuti on võimalik, et süüdistused Oinase ja tema naise koostöö kohta kommunistidega ning pääsemine julgeolekuasutuste küürist mängisid lisarolli, miks tänuvõlglasest Oinas jäi lojaalseks Mäe-Libe liinile ning püüdis parandada oma mainet mitu korda nädalas ilmuvate juhtkirjadega. Oinas oli kahtlemata režiimi kõige viljakam propagandist.

Saksa võimuasutusi, kindralkomissari ja julgeolekupolitsei need eestlaste mineviku vastasseisud iseenesest ei huvitanud. Huvitas üksnes propagandistide „saksasõbralikkus“ ja asjatundlikkus. Kohalikest elanikest kaastöölise ideoloogilise hoiaku pärast sügavamalt muretsev julgeolekupolitsei oli küll 1941. a sõjaolukorras veel huvitatud vapsimeelseist ringkonnist, kuivõrd nende lojaalsuse ja motivatsiooni kasuks rääkisid antimarksism, opositsioon „britimeelse“ kodanliku režiimiga ning ideoloogiline sümpaatia natsionaalsotsialismi suhtes. Samas kahetseti, et just vapsid olid sattunud paljudel juhtudel nõukogude repressioonide ohvriks.⁴³⁷ Pealegi selgus, et säärase lojaalse grupi otsimine oli Eesti tingimustes suhteliselt ebavajalik, kuna koostööd olid nõus tegema üpris laiad ühiskonnagrupid, kes lootsid nõukogude-eelse olukorra taastumisele ja olid sakslaste suhtes positiivselt äraootaval seisukohal. Mingi pro-fašistliku liikumise loomine/taastamine kaastöölise mobiliseerimise eesmärgil polnud vajalik ega mõttekas. Pigem oleks see üldisi meeolusid tarbetult rikkunud.

⁴³⁵ Siin polnud vastuolu ka n-õ vapsiideoloogiaga, kuivõrd sellel mingit iseseisvat kultuurikontseptsiooni polnud. Neis autorites nägid ilmselt ka endised vapsid hinnatud Eesti kirjanikke, mitte tingimata mingeid „Pätsi-kirjanikke“.

⁴³⁶ **August Mälik.** Peale päevapööret. Lund, Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1976, lk 119.

⁴³⁷ V. Rõuk, J. Ruus. Vabadussõjalaste pärand, lk 46.

Tsiviilvalitsuse personalipoliitika üldkontseptsiooni aluseks oli, vastavalt Berliini nõudmistele, Saksa-sõbralikkus (sh saksa keele oskus!), rassi-ideoloogilised normatiivid ja professionaalne võimekus.⁴³⁸ Litzmann lisas koostööd soodustavate asjaoludega kaastööliste nõukogude-aasta kogemuse ja osalemisele sakslaste kõrval suvesõjas. Litzmanni korralduse järgi (aprillis 1942) pidi avalikesse ametitesse värbamisel valitsema eelisjärjekord:

- 1) bolševikevastases võitluses surmasaanute või tõsiselt kannatanute pereliikmetele,
- 2) bolševikevastases võitluses aktiivselt osalenutele,
- 3) bolševike poolt tapetud või küüditatute omastele,
- 4) mobilisatsiooniga äraviidute perekonnaliikmetele, bolševike hävitustöö või sõjategevuse tõttu kannatanutele, ja nendele, kes olid laste ainutoitjad ega omanud sissetulekut.

Neist valiti eelisjärjekorras ametitesse lastega isikuid, seejärel sama järjekorra alusel lasteta isikuid.⁴³⁹

Vapsid üldiselt vastasid neile kategooriatele ja näitasid üles suuremat lojaalsust. Olnud põlu all nii Pätsi kui nõukogude ajal, nägid paljud neist võimalust sotsiaalseks mobiilsuseks. 1941. a lõpus koopereerus osa endisi vapse ning pöördusid Mäe poole. Nad kritiseerisid tema loidust taastada vapside liikumine ning heitsid ette, et Mäe värbavat liigselt endisi „isamaaliitlasi”. EO personalipoliitika juhtimiseks ning vapside suuremaks kaasamiseks taotleti oma „kontrollnõukogu” moodustamist. Säärase alternatiivse võimukeskuse tekke summutamiseks otsustaski Mäe ilmselt võtta oma personalikontrolliks ja ülemaalse kaastööliste struktuuri kujundajaks veteranvapsi Klasmanni.⁴⁴⁰ Viimane hakkas kasutama rahvakasvatusbüroode ametnike ja agentide värbamiseks endisi ülemaalisi vapsi-ringkondi, samuti noori.⁴⁴¹ 1942. a märtsis võeti ametisse teinegi vabadussõjalaste keskujuhtimise liige Paul Laamann.⁴⁴² Mäe mälestuste järgi kanaliseeris ta meelega kõik vapsid rahvakasvatussüsteemi koosseisu.⁴⁴³ Ilmselt püüdis ta lubada kõigile natuke midagi. Näiteks hakkas Mäe Eesti riigihümni kõrval esile tõstma vapside tunnuslaulu „Eestimaa, mu isamaa”

⁴³⁸ Nt pidi riigikomissari Baltimaadele mõeldud „peatoimetajamääruse” järgi ajalehtede-ajakirjade peatoimetaja olema: 1) ausameelne; 2) aaria päritolu (ega tohi olla abielus mitte-aarialasega); 3) vähemalt 21-aastane; 4) teovõimeline; 5) erialase haridusega; 6) peab omama isikuomadusi, mida nõuab avalikkuse vaimse mõjutamise ülesanne. ERA.R-81.1.283, l. 115–122.

⁴³⁹ ERA.R-81.1.283, l. 56.

⁴⁴⁰ Klasmann oli Vabadussõja veteran ja olnud vabadussõjalaste liidu keskujuhatuse liige juba enne Mäed, seega staažikam vaps. Haridusdirektooriumi esimeses koosseisu nimekirjas (ERA.R-81.1.46, l. 1–4) Klasmanni polnud. Personaalosakonda juhatas enne teda E. Aadli (ERA.R-81.2.1, l. 1), mis tähendab, et Klasmann värvati mõneti hiljem. Seega on väga tõenäoline, et ta võeti ametisse vapsi-ringkonna külaskäigu järel.

⁴⁴¹ V. Kures. „Lambakasvatuse talitus”, lk 2; V. Kures. Maavalitsemise unelmad, lk 2.

⁴⁴² V. Rõuk, J. Ruus. Vabadussõjalaste pärand, lk 46.

⁴⁴³ H. Mäe. Kuidas kõik teostus, lk 125.

(„Eestimaa, su mehemeel...”). Seda küll oma kõnede lõpus, mitte ametlikel tseremooniatel. Võimalik, et Mäe üritas luua siin vapse rahustava analoogia Saksa riigihümni ja NSDAP-i hümni „Horst-Wessel-Lied’i” vahekorraga, samal ajal seda ametlikult sanktsioneerimata.

Mitmed vapsid nägid uutes tingimustes reaalselt võimalust oma liikumise taastamiseks. Tundes huvi mingi Eesti „natsionaalsotsialistliku” partei algatamise suhtes,⁴⁴⁴ püüdsid nad adpteerida oma ideid Saksa natsionaalsotsialismiga ning hakkasid toonitama seni vapsidele vähetähtsaid anti-Briti, antisemiitlikke ja anti-vabamüürlikke suundumusi.⁴⁴⁵ Nii kinnitas RKP propaganda peaosakonna juhataja Paul Laamanni juubeliartikkel 1943 tema „intensiivset võitlust rahvusvahelise juutluse, vabamüürluse ja kommunistliku internatsionalismi vastu.”⁴⁴⁶

1943. a lisati ametlikku kalendrisse tähtpäevana vapside kadunud juhi Artur Sirgu sünnipäev, mille eest oli isiklikult võidelnud Juhan Libe.⁴⁴⁷ Ometi näib, et Mäe püüdis nii oma võimupositsiooni kui parema propaganda huvides pigem jätkata leppimispoliitikat ja laveerida kohalike ideoloogiate vahel. Seda enam, et ka sakslased ei huvitunud enam vapsidest kaastöolistest. Vapside puuduseks oli nende üldine ebapopulaarsus (RKP vapslik koosseis nii Tallinna kui kohalikul tasandil ei jäänud rahval märkamata; EO kohta kasutati sageli fraasi „vapside valitsus”).⁴⁴⁸ Samuti puudus neil sageli sobiv töökogemus, mistõttu oli kasulikum värvata haritumat ja enamasti keeleoskajamat Pätsi-aegset personali. 1942. aastast hakati vapside esiletõusu kritiseerima ka julgeolekupolitsei liinist.⁴⁴⁹ Ostlandi julgeolekupolitsei komandör Hans Jost hoiatas tsiviilvalitsust mitte usaldada liigselt võimu

⁴⁴⁴ V. Rõuk, J. Ruus Vabadussõjalaste pärand, lk 53–62.

⁴⁴⁵ Vt ka A. Kasekamp. The Ideological Roots of Estonian Collaboration, lk 90. Vt Arvo Mägi mälestusi vaps Ohvrilli kohta, kes üritas Postimehes avaldada oma briti-vastase artikleid. Postimehe toimetuselikmed oli mehe suhtes väga halvasti meeletatud. A. Mägi. Mis meelde on jäänud, lk 172.

⁴⁴⁶ Postimees, 15.1.1943. Kohalikke antisemiite tõusis esile teisigi. Nt haridustegelane Otto Kiisel, kes kuulutas propagandistide koolitusel 1942: „Juutlus, vabamüürlus ja bolševism – kõik need moodustavad ühise kolmaina terviku, mis kogu oma jõu on mobiliseerinud rahvussotsialistliku Saksamaa vastu. Suur-Saksamaa ei võitle mitte ainult oma rahva parema tuleviku eest. Ta võitleb juutide vastu kogu inimkonna tõelise vabaduse nimel. [...] Haakrist ei ole ainult Suur-Saksamaa sümbol. Olgu ta sümboliks kõigile neile, kes võitlevad inimsoo helgema tuleviku ja kultuuri eest.” **Otto Kiisel.** Juutlus ja vabamüürlus. – Ülevaateid Suur-Saksamaast: Rahvakasvatustalituse kursuste loengute kokkuvõtteid. II. Rahvakasvatustalituse toimetused. Tallinn, Eesti Kirjastus, 1942, lk 107.

⁴⁴⁷ V. Rõuk, J. Ruus. Vabadussõjalaste pärand, lk 50.

⁴⁴⁸ H. Meret. Teremi jutustus, lk 169.

⁴⁴⁹ Nt hindas Sandberger olukorda 1942 keskpaigas: „rahvakasvatusbürood maal jätavad palju soovida, seda enamasti juhtivate isikute puuduliku sobivuse tõttu.” Eesti Julgeolekupolitsei aruanded, lk 30. 1942 septembris häiris Võrumaa Vartsu valla elanikke rahvakasvatusbüroo kaastöölise-agendi Peeter Masuli „ülirikergatslikkus”, tema praalimine vintpüssi ja mingi väidetava Mäe allkirjastatud vapsi-tunnistusega, mis kinnitanud, et ta on nüüd „väga tähtis mees”. Võru poliitiline politsei järeldas: „Et ära hoida rahva võimalikku omakohut, oleks aeg pidurdada E. Rahvakasvatuse büroo agente nagu seda on P. Masul, saates teda elama kohapäält mujale.” Eesti Julgeolekupolitsei aruanded, lk 161.

vapsidele, kuivõrd see võib suurendada lõhet eestlaste ja sakslaste vahel.⁴⁵⁰ Samal ajal heideti endised vapsid kõrvale ka direktorite seast.⁴⁵¹

Meret oli otsustanud RKP personalipoliitikas siiski vältida iseseisvusaegse riikliku propagandatalituse töötajate rakendamist (peamiselt nende võimaliku ebasiiruse ja lääneliitlaste-sõbralikkuse tõttu). Mereti järgi oli ”kõige algelisem nõue [...], et ametnik ei tohi oma sisemises olemuses olla vastu selgitustöö alusraamidele [...] Presidendi-aegne propagandatalitus koosnes ju isikuist, kes täiel määral toetasid ametlikku valitsuse poliitikat ja vaatamata ametlikule „neutraliteedile” kaldusid igati Inglise orientatsioonile. Neid inimesi – kuivõrd nad säilisid punasel aastal – ei saanud ju kasutada ajal, kus nende ideoloogiline vaenlane – sakslus – oli uueks võimuks Eestis [...] Terem [*Meret – K.N.*] ei olnud meheks, kes silmakirjatsenuks sakslaste ees ja seljataga püüdnuks igal moel ja viisil kahjustada rinnet ja tagalat.”⁴⁵²

Samas ei saa öelda, et Saksa tsiviilvõim nii rangetest eeldustest lähtus. Sageli kaalus kaastöölise autoriteet üle tema „sisemised” vaated. Kuigi julgeolekupolitsei liinist manitses Sandberger Saksa tsiviilvõimu ettevaatlikkusele (eestlaste hea saksa keele oskus ei tähendavat tingimata nende Saksa-sõbralikkust),⁴⁵³ võis kasutoovaid autoriteete rakendada propagandatöös, nende isiklikke arvamusi jõuinstrumentidega (tsensuur, (vägivalla)ähvardused, vallandamine, represseerimine) kontrolli all hoides.

3.3.2. *Kaks propagandisti: Libe ja Meret*

Ilmselt otsisid võimud terve 1942. aasta silmapaistvat kohalikku propagandajuhti. Kaerma polnud kõnemees ning jäi avalikkusele tundmatuks, Libel polnud aga nõukogude-aasta kogemust ega muid esinduslikke omadusi. Aasta lõpuks otsustati viimaks määrata Rahvakasvatustalituse juhiks senine põllutöödirektooriumi propagandaosakonna juhataja Mereti. Kuigi endine vaps, oli Meretil režiimi vaatepunktist mitmeid positiivseid omadusi.

Libe ja Mereti taustad olid pealtnäha sarnased: mõlemad kuulusid korp! Sakalasse, olid mõttekaaslased vabadussõjalaste liikumises, mõlema karjäär oli katkenud 30-ndates eluaastates Pätsi riigipöörde tõttu. Ometi olid nende päritolu, isikuomadused, motiivid ja arusaamad propagandast üpris erinevad.

⁴⁵⁰ A. Weiss-Wendt. *Murder without Hatred*, lk 59.

⁴⁵¹ A. Kasekamp. *The Ideological Roots of Estonian Collaboration*, lk 88.

⁴⁵² H. Meret. *Teremi* jutustus, lk 176.

⁴⁵³ Eesti Julgeolekupolitsei aruanded, lk 89.

Libe sündis Põltsamaal vaeses talupidaja peres, õppis Tartu ülikoolis ajalugu (eluasemeks korp! Sakala konvendihoone) ning elatus publitsistikast.⁴⁵⁴ Teda mäletatakse „elukutselise üliõpilase”, andeka ja boheemlasliku intellektuaali, vaimuka ning teravakeelise seltskonna- ja kohvikuinimesena, samas ka alkoholilembesena.⁴⁵⁵

Meret oli pärit kõrgemast keskklassist, sündinud Riias (elanud ka päris-Venemaal), Eesti päritolu tsaariarmee ohvitseri peres. 1917 koliti Eestisse. Ta oli lõpetanud Tallinna Reaalkooli, olnud aktiivne skaut ja käinud õpetel Inglismaal. Seejärel õppis ta Sõjakoolis ja Tartu Ülikoolis õigusteadust. Tartus liitus ta korp! Sakalaga ja tutvus Libega. Tänu oma taustale valdas ta nii eesti, saksa, vene ja inglise keelt.

Kuigi 1930-ndate alul vaimustusid mõlemad mehed vabadussõjalusest, oli Libe selle fanaatiline tipp-ideoloog,⁴⁵⁶ Meret aga liikumise sõdur. Libe istus 1934. aastal pärast vapside esimest suurarreteerimist 8 kuud vangis, misjärel põgenes peagi Soome. Meretile mõisteti vapside 1935. a riigipöördeks⁴⁵⁷ osalemise eest kuus aastat sunnitööd, ning ta vabanes üldise amnestiaga 1938, misjärel töötas sekretärina oma isa notaribüroos Narvas ja lõpetas juuraõpingud. 1941 deporteeriti Mereti vanemad Siberisse. Meretil endal õnnestus varjuda. Järgnevalt nimetati Meret Martin Sandbergeri (kellele ta oli pakkunud mh vene keele tõlketeenust) poolt kohaliku linnapea soovitusel kohaliku Omakaitse ülemaks. Sealtkaudu sattus ta ka vanglakaaslase Mäe huviorbiiti.⁴⁵⁸

Propagandategevuses iseloomustas Libet huvi populaarsete massiteooriate vastu⁴⁵⁹ ning suurt rõhku pani ta kirjasõnale. Samuti vaimustus ta suurtest intellektuaalsetest rahvus-ideoloogilistest projektidest (aktuaalse ajaloo arhiiv, ajakiri Ammukaar, (pseudo-)

⁴⁵⁴ 1932 osales ta 28-aastaselt populaarteadusliku Eesti ajaloo üldkäsitluse „Eesti rahva ajaloo“ kirjutamisel, ning oli selle üks põhiautoreid (muinasaeg, muistne vabadusvõitlus, Jüriöö ülestõusuni). Eesti rahva ajalugu: I köide (1.–5. vihik). Toimetajad Juhan Libe, August Oinas, Hendrik Sepp, Juhan Vasar. Tartu, Loodus, 1933. Libe mainib seal muuhulgas piiskop Alberti osavat propagandat (lk 185–186).

⁴⁵⁵ **Ernst Kirs.** Kadunud poeg smokingis. – Verbum habet Sakala: Korp! Sakala koguteos. Toimetaja Rein Helme jt. Tartu, korp! Sakala, 1944, lk 105–106; O. Angelus. Tuhande valitseja maa, lk 251.

⁴⁵⁶ Veel enne esimest vapside suurarreteerimist mõisteti talle kaks nädalat tingimisi vangistust, kui ta oli käinud oma kaaskonnaga tsensorit sõimamas. ERA.1868.1.1473, (nummerdamata); ERA.1357.3.696, l. 2, 13. Sõber Ernst Kirs meenutab Libe sõnu nende kokkusaamisel 1935: „Ma tegin Eesti ajakirjanduses ajalugu. Oma Võitlusega [*sic!* K.N.] tegin ajalehe, mida enne mind keegi ei suutnud teha. Tegin ajalehe, mida luges kogu Eesti rahvas.“ E. Kirs. Kadunud poeg smokingis, lk 105–106. Pätsi riigipöörde järel arestiti Libe 8 kuuks koos teiste vapsidega, misjärel ta lahkus vabadussõjalaste juhi Artur Sirgu abina Soome. Seal liitus ta hiljem ka Mäega, kellega saabus 1941 augustis Eestisse.

⁴⁵⁷ Riigipöördega kavatseti vahistada Estonia teatrihoones kongressi pidavad Pätsi valitsuse liikmed, kuid plaan nurjati juba eos vapsiliidrite arreteerimisega eelmisel öhtul. Meret oli olnud kuulipildujaga Estonia juures luures, kuid signaalide tulemata jäämise tõttu põgenes Narva, kus ta hiljem poliitilise politsei poolt arreteeriti. H. Meret. Teremi jutustus, lk 24–48.

⁴⁵⁸ H. Meret. Teremi jutustus, lk 148–161.

⁴⁵⁹ J. Kokla. Eesti ajakirjandus ja Saksa okupatsioon, lk 157.

etnograafilised uuringud jne). Ilmselt olid Libel omad ideoloogilised agendad, mida ta uue korra all realiseerida püüdis.

Mereti lähenemine propagandale oli seevastu märksa eesmärgile suunatum, lühiajalisem, vähem ideoloogiline ja lõppkokkuvõttes rohkem „propagandistlik”. Oma arusaamades (olgu nad siirad või mitte) lähtus Meret lihtsatest aksioomidest: eestlane ootas sõda, Saksamaa vabastas Eesti, nüüd on vaja teha kõik, et NSVL hävitataks. Ülejäänu (Saksamaa aspiratsioonid Eesti suhtes, vägivald, ekspuuteerimine jne) polnud aktuaalne problemaatika (veendumus, millele ta jäi kindlaks ka oma mälestustes). Nii näiteks alustas Meret oma ettekannet teemal „Propaganda põllumeeskonnas” propagandistide koolitusel 1942 tõdemusega: „Ma ei kavatse mitte anda teoreetilisi või metodoloogilisi teadmisi ega ka mitte selgitusi, mis viisil teoreetiliselt selgitustööd arendatakse põllumeeskonnas, vaid ma tahan lähtuda praegusest olustikust.“ Ta ei huvitunud abstraktsetest massiteooriatest, kuna pidas neid Eestile kohanematuteks. Mereti järgi polnud eestlane massi inimene, vaid individualist; ta võib kuulata ülevoolava kõne, kuid arvab ikka, et tema teab kuidas asjad tegelikult on. Nii hoidus Meret kohati koguni propaganda mõistest: „Propaganda, õigemini mitte propaganda, vaid puhttõsiasiade selgitamine on siin äärmiselt vajalik“.⁴⁶⁰

Eriti skeptiline olevat tema arvates aga Eesti põllumees, kes tunnustab üksnes fakte, teeb neist omad järeldused ning käitub siis vastavalt. Just seetõttu peab propaganda olema individualistliku maamehe juures täiesti märkamatu: „See peab olema kooskõlas faktidega, vastama tõele ja olema kooskõlas materiaalsusega. Ainult niisugune selgitustöö on tasuv ja ainult sellel on mõju [...] Selgitustöö peab käima lahutamatu seoses igapäevase eluga ja kooskõlas igapäevaste asjaoludega.“⁴⁶¹

See polnud üksnes ühe kõne retoorika. Veel 1943. septembris propagandaosakonna juures korraldatud läheneva rinde teemalisel propagandaläbirääkimisel (*Propagandabesprechung*) pakkus Meret: „Kas poleks õige rahvale võimalikult täielikku olukorda valgustada. See annaks väga häid tulemusi kahtlemata?” Elanikkonna defetismi kartvad Saksa ametnikud (Ebeling ja Ois), vastasid aga ühest suust: „See on täielikult võimatu. Peab kasutama propagandaliselt tõhusaid võtteid, et saavutada positiivseid tagajärgi.” Nii soovitati tugineda pigem asjakohastele retoorilistele võtetele: Saksa rinne olevat nagu „kummipael”, mis vaid ajutiselt tagasi tõmbub.⁴⁶²

⁴⁶⁰ **Boris Meret.** Selgitustööst põllumeeskonnas. – Käsitlusi propagandast: Rahvakasvatuse Peavalitsuse kursuste loengute kokkuvõtteid. III. Rahvakasvatustalituse toimetused. Tallinn, Eesti Kirjastus, 1943, lk 60–71.

⁴⁶¹ Sealsamas, lk 60–71.

⁴⁶² ERA.R-65.1.2188, l. 30p.

Lisaks Mereti isiklikule tragöödiale meeldis sakslastele arvatavasti tema täielik pühendumine Saksa sõjapanusele (võib-olla ka tema silmapaistvalt blond ja kõrgelaubaline „aaria” välimus). Propaganda põhilisteks väljakutseteks pidas Meret inimeste kalduvust unustada, et käib sõda. Sõjamoment ja sõjatingimused pidid olema propagandanarratiivi keskmes: „Meil pole mingit õigust nõuda, et kogu selle sõja raskus, mis omab ääretut tähtsust ka meie rahva elu ja tuleviku suhtes, mille võidukas lõpp kindlustab ka eesti rahvale kindla tuleviku, lasuks ainuüksi saksa õlgadel. Ei. Me oleme täiesti selgusel, et sõda bolševismi ja juutluse vastu on ka meie sõda. Kui õlg õla kõrval sakslastega on lahinguis ka eesti vabatahtlikud, siis on täiesti mõisteta, et ka meie tagala koos saksa rahvaga võtab oma õlgadele sõja raskuse ja teeb kõik, mis vajalik, sõja võitmiseks. Meie oleme selles veendunud ja seda veendumust on vaja edasi anda, on vaja sisendada igale eestlasele“.⁴⁶³

Esmatähtis oli Mereti järgi igal juhul rinde varustamine, kuid „ei saa siiski täiesti ära unustada ka oma rahva toitlustamist, sest meil kõigil on teada, et võimud teevad kõik selleks, et meil siiski sügisese lõikuseni ei tarvitseks ükski inimene nälga surra, kuigi ma pean ütleva, et see on võrdlemisi raske, sest tagavarad on väikesed.“ Kogu süü valitsevate majandusolude eest lasus Mereti arvates kommunistlikul aastal. Kuna ükski vahend polnud liiga ränk, tuli rakendada propagandategevusse kõik valdkonnad: „Siin pean ütleva: üksinda ajalehest, raadiost ja lendlehtedest ei aita. Sellise propagandaga ei saavuta me praeguses olukorras seda sihti, mis peaksime saavutama.“ Selle asemel otsustas Meret pühendada kõik jõud maakondlikule organiseerimistöole ning avalikele üritustele, samuti kohalike „mõistlike ja arusaajate” meeste kaasamisele, kelle kaudu propagandat ajada;⁴⁶⁴ mis iganes töötas olla kõige efektiivsem.

Siin väljendus Libe ja Mereti põhierinevus, üks oli teoreetik ja ideoloog, teine intuitivist, kes pooldas katse-eksitus meetodit. Meret oli esineja ja avalik organiseerija, Libe eelistas olla pigem tagatoa manipulaator,⁴⁶⁵ kuigi hakkas pärast oma vallandamist RKP-st avaldama ajakirjanduses omanimelisi kolumne. Kui Mereti pilte leidis ajalehtedest ohtralt, ei ilmunud Libest terve okupatsiooni aja üheski väljaandes ühtegi fotot. Pärast sõda aktiivse antikommunistliku pagulasaktivistina tegutsenud Meret suri 1989. aastal 80-aastasena Kanadas Torontos. Halva tervisega Libe suri 1947. aastal 43-aastaselt Taanis Stenbeckis.⁴⁶⁶

Hoolimata Meret personalipoliitikast, mis eelistas siiraid lojaliste, ei saa teda pidada fanaatiliseks vapslus-ideoloogiks, kuigi paremäärmuslikke vaateid jagas ta endiselt. Tema

⁴⁶³ B. Meret. Selgitustööst põllumeeskonnas, lk 64–66.

⁴⁶⁴ Sealsamas, lk 64, 68.

⁴⁶⁵ J. Kokla. Eesti ajakirjandus ja Saksa okupatsioon, lk 161.

⁴⁶⁶ Vt Libe kohta E. Sanden. An Estonian Saga, lk 284.

arusaamad, mis küll üleinterpreteerisid sakslaste soove, lähtusid ometi pragmaatilistest kaalutlustest, et propagandat tehtaks siiralt, toonitades, et „ainult täiesti omas asjas veendunud ja küllaldaste teadmiste pagasiga varustatud inimene võib ja suudab olla edukalt tegev selgitustöös.“⁴⁶⁷

Passiivsevõitu ning skeptilise iseseisvusaegse personali, vapsi-ideoloogide ning nn „kuulekate kaastööliste” kõrval paistis Meret silma erakordselt aktiivse kollaboratsioonihoiakuga. See tähendas nii innovaatilist ja pragmaatilist propagandapoliitikat kui julgust arvustada sakslasi, kui nende propagandakavad töötasid osutuda ebatõhusaks. Mereti eesmärk oli teha kõik, et Saksamaa võidaks ning tagada Saksa ülemvõimule võimalikult koostöövalmis elanikkond.

⁴⁶⁷ B. Meret. Selgitustööst põllumeeskonnas, lk 71.

4. PROPAGANDA HORISONTAALNE JA VERTIKAALNE TASAND

4.1. Propaganda ja horisontaalne tasand

Okupatsioonivõimude vaatepunktist oli Eesti Omavalitsuse propagandasüsteemi rajamise eesmärk kahetine: 1) delegeerida töö kohalikule personalile, 2) viia psühholoogiline mõjutamine nii organisatsiooniliselt, mentaliteedilt kui sisult kohalikule elanikkonnale lähemale. Viimase tähtsus nii sõjatingimuste halvenemise kui kohaliku kindralkomissari poliitika tõttu, aja jooksul kasvas; olgugi, et Saksa propagandistide mõju 1943. aastast eestlaste selja taga suurenes. Suund oli üks: et propaganda poleks enam pelgalt vertikaalne, nagu 1941. a „kiire ja võiduka sõja” jaoks väljatöötatud aktiivpropaganda, vaid adapteeruks ühiskondlike valupunktidega ning ladeb rohkem horisontaalsele tasandile, ajendaks inimesi käituma tahetud viisil nende enda vabast tahtest ja omaenda huvidest lähtuvalt. Elluli järgi: „Et tekitada pigem „vabatahtlikku” (*voluntary*), mitte niivõrd mehaanilist poolehoidu, ja luua lahendus, mis indiviidi poolt pigem „leitakse” kui ülevalt poolt peale surutakse, on tõepoolest palju edasijõudnum meetod, palju efektiivsem ja siduvam kui vertikaalse propaganda mehaaniline tegevus.”⁴⁶⁸ See on lähedane Mereti järeldustele 1942: „eestlane on arvustav inimene ja eriti armastab ta arvustada seda, mis tuleb kusagilt kõrgemalt poolt [...] inimest tuleb kaudselt juhtida säärasesse olukorda, kus ta ise on võimeline teatud järeldusi tegema, siis see ongi see kõige parem selgitustöö.”⁴⁶⁹ Selliste „olukordade” loomine kujuneski nii kindralkomissari kui EO propagandategevuse peamiseks sihiks.

4.1.1. Nõukogude-aasta kogemuse ühtlustamine

Laswelli järgi sõltub edukas propaganda „oma vahendite osavast rakendamisest soosivates tingimustes. Vahendid on kõik need, millega propagandist saab manipuleerida; tingimused kõik see, mille suhtes ta peab kohanema.”⁴⁷⁰ Seda taipas juba Saksamaa algne ida-propaganda, mis Rosenbergi järgi nägi ette kõigil idaaladel „nõukogude terrori” esiletõstmist *pro*-Saksa argumendina, alates 1941/42 talvest ka apelleerimist kohalikule Venemaa-vastasele

⁴⁶⁸ J. Ellul. Propaganda, lk 81–82.

⁴⁶⁹ B. Meret. Propagandast põllumeeskonnas, lk 69.

⁴⁷⁰ H. Lasswell. Propaganda Technique in World War, lk 185.

rahvuslusele (nn dekompositsioonipoliitika). Värske nõukogude repressioonide kogemusega Eesti ühiskonnas, kus valitses tugev nõukogude- ja Vene-viha, samuti ühiskondlik nõudlus informatsiooni, erinevate meenutus- ja mälestusrituaalide järele (repressioonide ohvrite mälestamine, nõukogude-eelsete rituaalide taastamine), kujunes see propaganda tugevaimaks ankur-teemaks, nii Saksa okupatsiooni raskustest tähelepanu kõrvalejuhtimiseks (integratiivne funktsioon), kui koostööle agiteerimiseks.

Nõukogude-aasta teema ekspluateerimiseks juba 1942. aasta alul loodud aktuaalse ajaloo arhiiv pidi esmalt avaldama lihtsa ja laialdaselt levitatava propagandateksti „õuduste aasta” sündmustest. Samas soovisid Eesti propagandistid eesotsas Mäe ja Libega minna projektiga kaugemale ja sügavamale ning valmistada ette märksa mahukam neljaosaline seeria. Selleks hakati ajalehtede kaudu koguma andmeid eri paigust, esialgu üldiste üleskutsena, seejärel süstemaatiliselt konkreetsete teabenõuetega eri valdadest ja kindlate teemade kohta (nii ajalehtede, kui otse aktuaalse ajaloo arhiivi kaudu). Näiteks saadeti valdadele ankeedid, milles nõuti informatsiooni just sümbolraijatiste hävitamise kohta: kas hävitati Vabadussõja ausambaid, kas seda tegid kohalikud kommunistid või „väljast tulnud” tegelased, kuidas reageerisid elanikud, kas tehti katseid ausammaste päästmiseks, kas mälestussambad püstitati uuesti või on see kavas.⁴⁷¹

RKP loomisega, millega kaasnes EO propagandaaparaadi veelgi jõulisem laienemine maakondadesse (rahvale lähemale), kaasnes 1943 septembris aktuaalse ajaloo komitee juurde loodud ülemaaliste uurimistoimkondade võrgustiku loomine. Nii nagu varem, moodustasid komitee liikmed, kelle ülesanne oli mingi teemavaldkonna uurimine, selle kohta küsimustelehti, mida nad saatsid laiali üle maa.⁴⁷² Kirjeldatu kandis tagamõtet nõukogude aasta kogemus regionaalselt ühtlustada ning võimaldada samas igal piirkonnal jutustada oma lugu.

Ilmuv teos pidi vastama eestlase mentaliteedile. Kui igati natsionaalsotsialistlike propagandakonventsioonide järgi koostatud Läti „Õudne aasta“ kujutas endast rohkete tsitaadiloosungite, foto- ja dokumendireproduktioonidega pigem brošüürlikku propagandateost, pidi märksa vähem sensatsioonilise, samas lausa piibellikult (Mäe idee?) pealkirjastatud „Eesti rahva kannatuste aasta“ oma rõhuga sõnale ja faktitäpsusele apelleerima eestlase „rahvuskarakterile”. Selle koostamise „teaduslik“ vorm pidi omama märksa suuremat

⁴⁷¹ TLA.157.1.50, l. 52. Ausammaste hävitamise teemast pidi tulema kolmandasse köitesse eraldi peatükk.

⁴⁷² M. Raud. Alasi ja vasarate vahel, lk 95.

sümbolväärtust, kui mõni kiirelt üllitatud kirev brošüür; kuigi viimast oleks ehk meelsamini loetud.⁴⁷³

Raamatu kirjutamiseks ja populariseerimiseks koondati nimekatest teadlastest ning vabariigi-aegsetest poliitikutes komitee (hiljem peakomitee), mis pidi tõestama, et koguteos pole üksnes Saksa ega EO projekt, vaid partei- ja ideoloogiaülene, kogu ühiskonda hõlmav ja tõsiteaduslik ettevõtmine, kinnitamaks, et nõukogude aasta puudutas *igat* Eesti piirkonda ja *kõiki* eestlasi, sidus eestlasi omavahel, ent motiveeris eestlasi panustama ka Saksa „saatusvõitlusele”.

1943. a kevadeks ei suutnud võimud väärtusliku materjali kinnipidamist enam siiski oodata ning raamatu koostamine anti Libelt üle pressiameti juhile Pärtille, kes andis kirjutajatele mõista, et „puhtajalooline teos” sel teemal on veel varajane ning eelistatavamalt peaks „Kannatuste aastast” saama kogutud andmetel põhinev „kommunismivastane teos”.⁴⁷⁴ Juunis ja detsembris ilmusidki kaks esimest köidet.

Kõrvalepõikena võib osutada, et säärased nõukogude- ja Vene-vastased rahvusliku ühtsuse kampaaniad ei piirdunud üksnes Eesti aladega, vaid ulatusid isegi Peipsi taha. Hämaralt Generalplan Ostiga seoses ning poliitiliste lubaduste puuduse kompenseerimiseks levitati (iseäranis iseseisvusaegsete poliitikute ringkondades) irredentlikke kuulujutte Suur-Eesti loomisest Volhovi jõe ja Ilmeni järveni, milleks soositi etnograafilisi uuringuid Ingermiaal ja Peipsi taga.⁴⁷⁵ Sellistest ideedest anti mõista ka avalikkusele. 1943. a jaanipäeval esines Meret Peipsi-taguses Oudova eestlaste külas RKP, SS-i-egiidi all,⁴⁷⁶ korraldatud „rahvuspäeval”, kus ta kuulutas: „Peipsi on liiga kitsas, et eestlasi üksteisest lahutada”.⁴⁷⁷ 1944. aprillis kirjutas ida-uurimisreisil käinud folklorist Felix Oinas: „Et eestlased olid kultuurselt juhtivas asendis, siis on nad vajutanud mingi läänelise pitseri kogu Peipsitagusele [...] Eestlaste juhtivale osale Peipsi-taguses tegi käesoleva sajandi 20. aastail lõpu bolševike poliitika, mis oli suunatud eestlaste hävitamisele [...] Eelnevast tohiks olla selgunud, et nii Ingeri kui Peipsitagused maad on olnud meie hõimude põlised asumisalad, mille side Lääne-Euroopaga pole hiljemgi päriselt katkenud.”⁴⁷⁸ Ka Jüri Uluots oli esialgu

⁴⁷³ Samas rahuldas populaarset huvi analoogse sisuga Riias valmistatud propagandafilm „Punane udu”, samuti näitused.

⁴⁷⁴ M. Raud. Alasi ja vasarate vahel, lk 96.

⁴⁷⁵ **Ilmar Arens.** Õigusajaloolase mälestusi. – Akadeemia, nr 11, 1992, lk 2297–2310.

⁴⁷⁶ H. Meret. Teremi jutustus, lk 183–185.

⁴⁷⁷ Eesti Sõna, 26.6.1943.

⁴⁷⁸ Eesti Sõna, 5. 4.1944.

osalenud Kanti ja major Aksel Kristiani algatatud korjanduse kogumises Suur-Eesti ideed toetava raamatu jaoks, mille keelas talle aga välisdelegatsioon.⁴⁷⁹

Propaganda horisontaalse edastamiskanalina kasutati ka koolivõrku. Kooliõpilasi rakendati juba 1942. a metallikogumisaktsioonides ükselt uksele inimestelt esemeid kogumas ja nende südametunnistusele koputamas.⁴⁸⁰ 1944. a veebruaris viidi Mäe korraldusel koolides läbi ülemaaline alg-, kesk- ja kutsekoolide õpilaste vaheline õpilastööde võistlus nime all „Kõik rahva ja kodumaa hääks”, teemadega: 1) Mu kodumaa – mu õnn ja rõõm, 2) Mu kodumaad varitsevad ohud, 3) Mu kodumaa on kindlalt kaitstud, 4) Mu kodumaa Euroopa maade peres. Järgnesid põhjalikud juhtnöörid, mida õpetajad iga teema puhul soosima peaksid. Näiteks teise teema juures pidi käsitlema:

- a) välisohte: „[...] juutlus taotleb maailma valitsemist bolševismi ja plutokraatia kaudu, bolševismi keskused kogu maailmas, Eesti ja Venemaa pindalade ja rahvastiku suhtarvud, Eesti kannatused bolševismi ajal (nõukogude sissetung 1940. aastal, küüditamine, haritlaskonna hävitamine, natsionaliseerimine, eraomandi kaotamine, nuhkide süsteem, ületulnute jutustusi oma elamustest), tuhat aastat häda ja viletsust idast [...]”;
- b) siseohte: „[...] vastupanutahte nõrgestamine (kuritahtlik ja kergemeelne valekuulduste levitamine, vaenulike saatjate kuulamine, mõttetu kurtmine ajaraskuste üle, puudulik panusevalmidus)”.

Töötetehnikana soovitati kasutada väljalõikeid ajalehtedest.⁴⁸¹ Koolinõunik Märt Raua mälestuste järgi võeti nõukogudevastased, eriti viimaseid naeruvääristavad ja sõjategevust puudutavad kirjanditeemad kooliõpilaste seas meelsasti vastu.⁴⁸²

Idarinde lähenemisega, eriti 1944. a algusest, hakkas nõukogude-vastane propaganda toetuma üha enam otsesele koletuspropagandale. Nt Punaarmee esimese dessandiga Merikulas (veebruaris 1944) väideti ajakirjanduses, et peatatud nõukogude üksustel oli käsk „tappa kõik eestlased, vanusele ja soole vaatamata”, mis pidi tõendama, et Punaarmee saabumisele järgneb kogu Eesti elanikkonna „sajaprotsendiline mõrvamine”.⁴⁸³

Teisalt andsid õuduspropagandale võimsa taganttõuke Eesti linnade märtsipommitamised, eriti Narva hävitamine ja Tallinna ründamine ööl vastu 9. märtsi, sadade ohvrite ja enneolematute kahjustustega, ning mida – erinevalt varasematest

⁴⁷⁹ Töötan ustavaks jääda, lk 516, 527. Meret seevastu kinnitab veel oma mälestusteski selle tulevikukava reaalsust. H. Meret. Teremi jutustus, lk 184.

⁴⁸⁰ ERA.R-81.1.44, l. 18–21.

⁴⁸¹ ERA.R-81.1.44, l. 250–253.

⁴⁸² M. Raud. Alasi ja vasarate vahel, lk 95.

⁴⁸³ Juhan Libe juhtkirja järgi olid „venelased” ja NKVD „kavandanud eesti rahva hävitamist juba alguses, nimelt juhtivamad ja ametisikud enne, siis silmapaistvamad ja muidu tublimad eestlased ning lõpuks iga kõige tavalisem kodanik.” Eesti Sõna, 24.8.1944.

õhurünnakutest, millest sõjaväetsensuuri nõudel pidi vaikima – kajastati nüüd hoopis laiemalt. Pommitamise järel andis Meret käsu trükkida lakoonilised loosung-plakatid kirjaga „Varemeist tõuseb kättemaks”, mis kleebiti mahapõlenud rahvusliku sümbolehitise Estonia teatri varemetele ning mille vorm oli võetud ilmselt Saksa „varemetepropagandast”.⁴⁸⁴ Loosungi poole pöördusid oma rünnakujärgsetes kõnedes ka Litzmann ja Mäe kui korraldasid oma esinemise teatri varemete ees. Hiljem kasutas Eesti SS-diviis loosungit oma motona, sellest loodi laule ja luuletusi; sama nime hakkas kandma uus sõdurileht.⁴⁸⁵

Kättemaksunarratiivi arendati edasi 1944. a leinapäeval, mil Eesti Kutsekogude organisatsiooni kaudu korraldati kõigis ettevõtetes tööseisak, mis ei pidanud olema aga enam leinaseisak, vaid „süvenemine kustumatusse vihasse bolševismi vastu.”⁴⁸⁶ Kõlades sünkroonis Berliinist lansseerima hakatud „imerelvade”, eeskätt rakettide V1 ja V2 (V=*Vergeltung*, „kättemaks”) propagandaga, pidi see apelleerima nooruslikule vihale ja uljusele, hoiakutele, mida sakslased hindasid märksa kasulikumaks, kui Mäe kõnedes üha enam prevaleerivat kristlikku fatalismi.⁴⁸⁷ See pidi kinnitama valikuvõimaluse puudumist ning motiveerima elanikkonda toetama selle kaudu Saksa sõjapanust.

Lisaks regionaalsele laienemisele kaasnes RKP loomisega suurem keskendumine ülemaalistele avalikele üritustele, mis olid tõestanud end õnnestunud meeoludstjatena.⁴⁸⁸ Ürituste korraldamine oligi uue propaganda peaosakonna esmaülesanne (vt lisa 11). Olulisimateks üritusteks kujunesid tähtpäevad: taaslubatud vabaduspäev, uue pühana küüditatute mälestamiseks loodud leinapäev, vabastamispäevad, hiljem võidupäev ja Vabadussõja alguse aastapäev.

⁴⁸⁴ Sellega olid Eesti propagandistid tuttavad Saksa ringvaadete kaudu. Saksamaal tõsteti samasse staatusesse Berliini aprillipommitamise järel varemetele tõmmatud Goebbelsi vastupidamis-loosung „Unsere Mauern können brechen, unsere Herzen nicht!” („Meie müürid võivad murduda, meie südamed mitte”). Mäe mälestustes on jäetud ekslik mulje justkui oleks tegemist olnud spontaanse kirjutisega Estonia varemetel. H. Mäe. Kuidas kõik teostus, lk 273.

⁴⁸⁵ Varemeist Tõuseb Kättemaks. Ühe Eesti SS Diviisi nädalaleht. Pea- ja tegevtoimetaja Karl Gailit. Ilmus 1944–45. Karl Gailit oli varem SS-sõjakirjasaatja. August Gailit oli Karl Gailiti onu.

⁴⁸⁶ Eesti Sõna, 14.6.1943.

⁴⁸⁷ Julgeolekupolitsei raporteeris: „Üks tähtsamaid propagandistlikke üritusi aruandluskul oli 14. juunil Tallinnas korraldatud küüditamise mälestamispäev. See mälestamine seisnes õigupoolest ainult dr. Mäe esinemises, kus ta oma kõnes tõi uuesti välja juba eelnevast ajast teadaoleva küüditamisloo. Silmatorkavalt ja võõristavalt mõjus dr. Mäe pastorlik väljendusviis (...me seisame tänasel päeval taevatelgi all, Jumal suure saali katuse all ja kummardume oma haavatud hingega..., ...me teame, et kättemaks ei kuulu meile, vaid Jumalale, ...me oleme kokku tulnud selleks, et paludes Jumala taeva all...jne). Vanem generatsioon võttis neid sõnu loomulikult vastu, suurem osa rahvast, eriti rindevõitlejad, leidsid sõnades vaid paatost ja nad tahaksid dr. Mäele vastata vanasõnaga “Kui sa ennast ise ei aita, siis ei aita sind ka jumal” ja sõnadega, et olevik ei ole leinamiseks, vaid on ka vihkamiseks ja võitluseks.” Eesti Julgeolekupolitsei aruanded, lk 296.

⁴⁸⁸ Eesti Julgeolekupolitsei aruanded, lk 113, 119, 120, 214. Septembris teatati Kuressaarest: „Antikommunistlik aktiivsus rahva hulgas on osutanud teatavat tõusutendentsi, peamiselt maakonna ulatuses toimunud vabastamispidustuste mõjul.” Sealsamas, lk 167.

Nõukogude aasta progressi sümboliseerivatele paraadidele vastandati nüüd pühadust, püsivust jt konservatiivseid väärtusi sümboliseerivad staatilised mälestusüritused, leinatalitused, rahva- ja kõnekoosolekud ning „rahvaülikoolid”. Ka vabastamispidustustel toimus ainus liikumine kangelaskalmistutele pärgi sättime. Üritustel lauldi Eesti hümnid ja teisi ühislaule, kõrge ametikandjad võtsid sõna, programmis olid leinaminutid. Mäe kavandatud senisest „suurima kooride arvuga”⁴⁸⁹ XII tänu-üldlaulupeo ärajäämise tõttu 1943 esinesid selleks ette valmistatud koorid vabastamispäeval. Lauluüritused ei tohtinud muutuda küll tähtpäeva keskseks osaks, vaid pidid seda kaunistama.⁴⁹⁰

Enamasti toimusid suurüritused Tallinnas Estonias, mis ehiti alati võrdselt Saksa ja Eesti sümboolikaga, kus esinesid üksteise järel Litzmann, siis Mäe, mängiti kõrvuti Eesti ja Saksa hümnid (lõpetas „Horst-Wessel-Lied”). 1942. a-st hakati korraldama arvukalt üritusi maapiirkondades, nii maakondlikul kui valla tasandil. Näiteks korraldati „vabastamispäevi” valdade kaupa või maakondlikult, olenevalt sellest millal piirkonnad Omakaitse või Saksa sõjaväe poolt üle võeti.⁴⁹¹ Igal juhul sooviti korraldada võimalikult palju üritusi. Propagandaametnikud kaasasid ürituse läbiviimisse kohalikud omavalitsusametnikud, Omakaitse-liikmed ning kirikuõpetajad, kes pidid esinema publikule kui eeskujufiguurid.⁴⁹² 1943. a vabastamispäevi soovitati korraldada kohtades, kus tegelikult võitlus toimus, et metsavennad saaksid kõneleda oma läbielamistest.⁴⁹³ Omakaitse ja politseiüksused pidid osutama RKP-le igakülgselt abi.⁴⁹⁴

Kuna osa Eesti piirkondi olid partisanid vabastanud iseseisvalt, tähistati vabastamispäevi sageli kui austusavaldust Eesti metsavendadele, mis võimaldas üritusi tõlgendada kui päris *enda* oma. Julgeolekuametnik Jaan Pert mäletab: „Need [vabastamispäevad] kujunesid saksa okupatsiooni aja esimesteks rahvuslikeks suurüritusteks. [...] Vabaduspäeval peeti isamaalisi kõnesid, lauldi oma laule, kusjuures nagu iseenesest mälestamiste raskuspunkt kujunes oma ümbruse rahva ohvrite ja vabastamisel oma metsavendade tegevusele. Mitte ainult peokõned, vaid ka toleaeagne ajakirjandus oli mainitud tähtpäevade puhul tulvil oma rahva teeneist, kusjuures saksa sõjaväe panus, mis iseenesest oli ju määrav, jäi nagu nägemata.”⁴⁹⁵

⁴⁸⁹ Postimees, 25.1.1943.

⁴⁹⁰ ERAR-81.2.241, l. 25–26.

⁴⁹¹ Kui maakond vabanes järk-järgult tuli nii korraldada ka üritusi, valdade või valdade gruppide kaupa. ERA.R-81.1.283, l. 65.

⁴⁹² Eriti soovitud olid just piirkondlikud Omakaitse juhid, keda käsitleti kohalike „juhtivate tegelastena”. ERA.R-66.1.305, l. 28.

⁴⁹³ TLA.157.1.47, l. 25–25p.

⁴⁹⁴ TLA.157.1.50, l. 33.

⁴⁹⁵ J. Pert. Mälestusi, l. 12–13.

Hoolimata ürituste välisest rahvuslikkusest, allusid need alati propagandaametkondade rangele juhtimisele ja kontrollile. Kindralkomissari tasandil tuli vastavalt Litzmanni korraldusele (20.7.1942) kooskõlastada kõik ürituste kavad ja kõned eelnevalt tema asutuse või kohaliku piirkonnakomissariga.⁴⁹⁶

Ürituste korraldusliku poole eest hoolitses RKP, mis määras kindlaks tähtpäevade üldhoiaku, kava ja kõnede sisu. Vastavalt RKP poolt kohalikele omavalitsustele saadetud korraldusele oli 1942. a vabastamispäevade pühitsemise eesmärgiks:

- 1) enamlaste poolt eestlaste vastu toime pandud vägivallaaktide meeldetuletamine,
- 2) tänu avaldamine Saksa relvajõududele kommunismi ikkest vabastamise eest,
- 3) enamlusevastase võitlustahte süvendamine,
- 4) enamlaste kuritegude tõttu kannatanute ja võitluses hukkunute mälestamine ,
- 5) „metsavendade” elu ja võitluse meeldetuletamine,
- 6) raha ja tarbeesemete kogumine toetuseks terrori läbi kannatanutele Eesti rahva Ühisabi kaudu.⁴⁹⁷

Ürituste kava pidi sisaldama pärgade panemist nii Vabadussõjas võidelnute kui jätkuvas sõjas hukkunute haudadele, mis lõi järjepidevuse mõlema sõja vahel ja kinnitas juba 1941. aastal kasutusele võetud loosungit käimasolevast sõjast kui „Teisest vabadussõjast”. Erinevatest üritustest pidid osa võtma kohalikud omavalitsused, organisatsioonid, koolid ja elanikud, aktusekõnede jaoks saadeti kohale RKP esinejad või sobivad tekstid.⁴⁹⁸ 1943. a Vabaduspäeva kõned tuli sisustada Mereti etteantud kolmel masinakirjalehel kaheteistpunktilise range raamkava järgi, mis sisuliselt tähendas, et kõned olid kohalike omavalitsuste juhtidele ette kirjutatud.⁴⁹⁹ Ürituste eeskujudeks võisid osalt olla kunagised vapside üritused, milles Meret oli noorena osalenud.⁵⁰⁰ Maakondlikke „rahvuspäevi” oli korraldatud ka Pätsi ajal.

Et täita tähtpäevadevahelist propagandavaakumit, korraldas Meret lisaüritusi „rahvaülikoolide” nime all, mida korraldati 1943. a jooksul kümnetel kordadel üle Eesti. Kõnepidajatena kasutati sageli Punaarmee ülejoosnuid, kelle sõnavõttud leidsid rahvalt positiivseima vastukaja. Esitati enamasti üks praktiline ettekanne (nt „Aianduse taaselukamise küsimusi”) ja üks propagandistlik ettekanne (nt „Eestlaste eluõigus”). Et üritusi põnevamaks teha, tuli esinemiste otsa pikkida muusikat ja filme ning täiendada programmi

⁴⁹⁶ TLA.157.1.50, l. 14.

⁴⁹⁷ TLA.157.1.50, l. 9.

⁴⁹⁸ ERA.R-153.1.47, l. 48.

⁴⁹⁹ TLA.153.1.47, l. 25.

⁵⁰⁰ Ago Pajur kirjeldab vabadussõjalaste pidustusi: „Eriti populaarseks kujunesid vabadussõjalaste päevad, vormilt üldrahvalik isamaaline üritus vabadusvõitluses hukkunute mälestamiseks, sisuliselt aga EVKL poliitilise sihtide propageerimiseks mõeldud kihutustöö. Suurim (üle 3000 osalejaga) taoline päev peeti 17. juulil 1932 Tapal [...]”. Ago Pajur. Suur kriis. – Eesti ajalugu VI. Peatoimetaja Sulev Vahtre. Tartu, Ilmamaa, lk 85.

(Mereti sõnutsi) „tuhande muu sisuliselt tähtsusetu asjandusega.”⁵⁰¹ Maakohtades oli puudus meelelahutusest ning see taktika enamasti kahekordistas kuulajaskonda.⁵⁰²

Rahvusliku ja vene- või nõukogude-vastase eneseväljenduse kaudu pidid üritused tegema propaganda rahvalikumaks, samas lõimima režiimi elanikkonnaga. Neist tehti võimsad meediasündmused, mida kajastati sageli kui ülemaalisi „meeleavaldusi”⁵⁰³ ja pidid kinnitama ühtset „rahva tahet” (*argumentum ad populum*). Mäe nimetas muuhulgas „rahvuslikeks meeleavaldusteks” sõduripakkide saatmist rindele ja (sunniviisilise) üldmobilisatsiooniga kaasaminemist.⁵⁰⁴

Üksikuid „meeleavaldusi” nõuti ka Berliinist, eeskätt Saksa välispropaganda jaoks. 1943. novembris toimusid üksteise järel Mereti juhitud „põllumeeste meeleavaldus” ning Kutsekogude Keskliidu korraldatud „tööliste meeleavaldus”, 25.11.1943 avaldati lehtedes ka „Eesti kirjanikkonna” (nimedeta) Stalini-vastane protest.⁵⁰⁵ Sääraseid üritusi peeti Eesti-sisese propaganda mõttes sakslaste poolt ebaõnnestunuks. Nii kritiseeris julgeolekupolitsei, et need meeleavaldused ei olnud piisavalt spontaansed ja tundusid liiga „tehtud” (*gemacht*).⁵⁰⁶

4.1.2. Leegioni-propaganda

Lisaks ühiskonna integreerimisele pidid üritused toetama agitatiivseid propagandakampaaniaid, millest kõige olulisemateks kujunesid eestlaste värbamiskampaaniad SS-üksustesse.

Esialgu pidi Eesti rahvusliku leegioni loomine Himmleri SS-i sõjalise tiiva Waffen-SS-i koosseisus (28.8.1942) näitlikustama Saksamaa positiivset hoiakut eestlaste suhtes. See ei täitnud niivõrd Saksamaa sõjajõule vajalikku kui propaganda-poliitilist funktsiooni.⁵⁰⁷ Leegion pidi rahustama valitsevat poliitilist frustratsiooni, pakkudes elanikkonnale võimaluse anda nüüd ka ise oma relvapanus. Poliitilist defitsiiti pidi kompenseerima eestlaste sümboolne tõstmine teiste idarahvaste seast Põhjala riikide (oma leegionidega Soome, Rootsi, Norra, Taani, Hollandi ja Belgia) eksklusiivsesse klubisse (vt ka lisa 4).⁵⁰⁸ Olgugi et Eesti polnud riik

⁵⁰¹ ERA.R-81.2.241, l. 25.

⁵⁰² Sealsamas, l. 24.

⁵⁰³ Eesti Sõna, 26.6.1942;

⁵⁰⁴ Eesti Sõna, 30.11.1943; Eesti Sõna, 3.2.1944.

⁵⁰⁵ Eesti Sõna, 25.11.1943.

⁵⁰⁶ ERA.R-65.1.2191, l. 15.

⁵⁰⁷ **Toomas Hiio, Peeter Kaasik.** Estonian Units in the Waffen-SS. – Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Toimetajad Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle. Tallinn, 2006, lk 950.

⁵⁰⁸ Läti Leegion loodi alles 10. veebruaril 1943.

ning annekteerimiskavast polnud sakslased loobunud. Nii sünkroniseeriti kindralkomissari propagandanarratiiv ettevaatlikult juba Mäe alustatud versiooniga Eestist kui „Põhjamaast”,⁵⁰⁹ või nagu sõnastas selle Litzmann: „Eesti euroopalik nägu ei sobinud bolševismi lõustaga ja tema rahva põhja-germaanlik olemus nõukogude juutlik-asiaatlike poolinimestega.”⁵¹⁰ Propagandaministeeriumi materjalides jäi Eesti siiski endiselt üheks väikseks baltirahvaks.

Leegion pidi kindlustama rinde ja tagala sideme tugevdamise kohaliku „verepanusega”, ja kuigi reaalselt võitlesid eestlased idaüksustes rindel juba 1941. aastast, oli oluliseks propagandistlikuks pöördeks nende rahvusliku staatuse tunnustamine („Mitte laialipaisatuna võidelda, vaid koondatult rahvuslikku väeüksusesse”, et eestlased „paistaks silma ka sõjavägede ülemjuhatuses teadetes”⁵¹¹). Samuti sai sellega pikendada *Hiwi*-de lepinguid (Wehrmachi huvi): leegionäri staatusega kaasnes „kohustumine sõja kestuseks”, klausel, mis avalikest propagandateadaannetest kiiresti eemaldati.⁵¹²

Ometi oli tegemist rangelt vertikaalse propagandaga. Leegioni kuulutas välja Saksa kõrgeim kohalik võimukandja Tallinna „vabastamise” aastapäeval. Toonitati, et see on toimunud „Adolf Hitleri käsul”, kes täitis „eesti rahva soovi”. Litzmanni tõlgendus eelneva aasta sündmustest allus ideoloogilises mõttes kõige rangema Saksa ülemvõimu enesekehtestamisanarratiivile: „Pisarsilmi tänati kõige südamlikumate ja soojemate soovidega Eesti päästjat Adolf Hitlerit. Usalduslikult jäeti oma Eesti kodumaa juhtimine Suur-Saksamaa juhi hooleks. Teati: nõnda nagu ta rahvale andis tagasi elu, nõnda rajab ta temale õnneliku tuleviku.”⁵¹³ Leegion oli heatahte žest, kingitus, mis Saksa võimude poolt eestlastele *anti*, rõhutades samas, et see toimub tänutähena senise koostöö eest.

Leegioni teine värbamiskampaania toimus juba *post*-Stalingradi ja totaalse sõja kontekstis, kus rinde varustamise kõrval hakkas üha olulisemaks muutuma leegionäride reaalne relvapanus. Selleks tehtav kampaania oli märksa mitmekülgsem ja ulatuslikum, kaasati mitmeid ametiasutusi ning kaastöölisi. Kampaania kolmeetapiline kava ja pressijuhtnõõrid saadeti Saksa julgeolekupolitsei III (A/C) osakonnast RKP pressiosakonnale.⁵¹⁴ Värbamiskomisjonide propagandakompetentsi laiendati tunduvalt. Värbamisealistele korraldati kohustuslikke kõnekoosolekuid ning rakendati senistest võitlejatest agente. Komisjonide juurde loodi organisatsioon Eesti Leegioni Sõprade Selts.

⁵⁰⁹ „Eestlane on põhjamaalane”. Nii alustas Mäe oma kõnet Eesti Sõna esimeses numbris. Eesti Sõna, 3.12.1941.

⁵¹⁰ Eesti Sõna, 30.8.1942.

⁵¹¹ Eesti Sõna, 6.9.1942.

⁵¹² Eesti Sõna, 30.8.1942; Eesti Sõna, 9.9.1942.

⁵¹³ Eesti Sõna, 30.8.1942.

⁵¹⁴ ERA.R-81.1.26. l. 85–87.

Kuigi ametlikult värvati „vabatahtlikke”, oli see mõiste petlik. Noormeeste värbamiseks hakati varakult kasutama erinevaid sunnimehhanisme (eelkõige pidi vabatahtlikkuse-mõiste pareerima süüdistusi Haagi sõjaõiguse rikkumises, mis keelas sundmobilisatsiooni okupeeritud aladel⁵¹⁵). Juba pärast esimest leegionikampaaniat 1942 pandi noorukid sundseisu: kes soovis astuda ülikooli, pidi läbima kas Riigitööteenistuse Saksamaal või astuma Leegioni.⁵¹⁶ 1943. a märtsi kampaania oli aga juba tõeline varjatud mobilisatsioon, kui 1919.–24. aastakäigu noormeestel⁵¹⁷ kästi ilmuda kohalikesse vastuvõtupunktidesse, kus neile anti sundvalik: kas astuda töökohuslaseks (abitööliseks)⁵¹⁸ või liituda relva-SS-iga (samal ajal sundvärvati endine Eesti ohvitserkond). Värvatu võis sattuda mõlemal juhul sõjaväkke. SS-ile alluvad värbamiskomisjoni kaastöölised püüdsid veenda noori tegema valik pigem leegioni kasuks. Kuigi Eesti propagandistid (eesotsas Pärliga) osutasid sellele ebakõlale ja noorte võimalikule pahameelele, polnud Saksa propagandistide meelest midagi parata. Pigem süüdistati eestlasi selles, et leegioni jaoks pole piisavat propagandistlikku eeltööd tehtud.⁵¹⁹

Ei tasu unustada, et okupatsiooni tingimustes motiveeriti inimesi käituma sobival viisil mitte üksnes propaganda, vaid ka mitmekülgsede survemehhanismidega, olgu selleks otsene vägivaldaähvardus, sundvalikud, väljapressimised või pehmemad võtted: nt tootmisvõistlused, n-õ piitsa ja prääniku meetod (käsud ja privileegid; kasutati eriti põllumajandusnormide täitmise juures) jne. Propaganda oli vaid üks meetod teiste seas, mille kalkuleeritud ja teineteist komplementeeriva rakendamisega võis režiim saavutada soovitud tulemust. Nii pidi leegioni-propaganda julgustama kutsealuseid aktsepteerima varjatud sundi ning laskma neil reinterpreteerida see vabatahtlikuks, veenmaks end, et liitumine on auasi (nagu kinnitasid propagandaloosungid).⁵²⁰ Eestlastest mobiliseerituid nimetati veel pärast sunniviisilist üldmobilisatsiooni 1944 „eestlasteks-vabatahtlikeks”.⁵²¹ Režiimi perspektiivist kaalus säärane manööverdamine üle võimaliku pahameele. Leegioni käsitleti üldise „omavastutuse”-propaganda raames. Kõigile värbamisealistele korraldati kohustuslikke

⁵¹⁵ **Inesis Feldmanis.** Waffen-SS Units of Latvians and Other Non-Germanic Peoples in World War II: Methods of Formation, Ideology and Goals – The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991: Selected Research of the Commission of the Historians of Latvia. Riga, Institute of the History of Latvia, 2005, lk 125.

⁵¹⁶ Eesti Sõna, 9.10.1942.

⁵¹⁷ Kusjuures aastakäikude arv pidi jääma saladuseks, juunis lisandusid 1912.–18. ja 1925. aastakäigu mehed.

⁵¹⁸ Abitöölise – tööliste kas sõjaväe, julgeolekujõudude, sõjamajanduslike ettevõtete või põllumajandusse.

⁵¹⁹ ERA.R-65.1.2188, l. 1–3.

⁵²⁰ Nii võisid ka paljud sel viisil värvatud sõdurid end hiljem nimetada vabatahtlikuks, kuigi värbamishetkel tegid nad „valiku” vastu tahtmist. Sobivas kontekstis võis vabatahtliku-staatust tähendada ka prestiiži.

⁵²¹ Eesti Sõna, 3.2.1944.

„värbamiskoosolekuid”, misjärel „anti võimalus” astuda leegionäriks. Kes ei soovinud teha seda „vabatahtlikult”, „rakendati mujale”.⁵²² Ühel sellisel koosolekul Tartus agiteeris üliõpilaskonna juht Reinhold: „totaalne sõda vajab totaalseid pingutusi [...] leegion on eestlaste üritus!” Koosolek lõpetati Eesti hümniga.⁵²³

Leegioniga kaasaminemise julgustamiseks loodi värbamissüsteemi juurde suuresti butafoorne SS-organisatsioon Eesti Leegioni Sõprade Selts, mille nime all avaldati 4.3.1943 ajakirjanduses ja plakatitena Eesti meestele üleskutse liituda leegioniga. Allakirjutanute seas oli nii EO- ja leegioni-tegelasi kui vabariigi-aegseid poliitikuid ja muidu autoriteete. Seltsi neljaliikmelise juhatuse moodustasid võrdselt kaks „režiimimeest”: Johannes Soodla ja kohtudirektor Oskar Öpik, ning kaks „sõltumatut” autoriteetset tegelast: populaarne kirjanik August Gailit ja vandeadvokaat Otto Pukk (vabariigi Riigivolikogu esimees ning samuti Vabadussõja veteran). Neile lisandusid üheksa nõukogu liiget, kelle seas oli samuti ohvitser, EO liikmeid, ent ka näiteks vabariigi-aegne minister Johan Holberg, samuti Gailiti lähedane sõber kirjanik August Mälk. Iseseisvalt see juhatuse ja nõukogu kunagi tegutsema ei asunud, Johannes Klesmenti mälestuste järgi ei olnud mitmed allakirjutanud üleskutset enne avaldamist näinudki.⁵²⁴ Kuigi osa neist, nt Gailit ja Mälk, avaldasid propagandaartikleid ja kõnelesid ringhäälingus, piirdusid Holberg ja Pukk vaid oma allkirjalise toetusega.

Reaalselt üritati seltsi tööle rakendada alles aprillis kui selle Tallinna büroo juhataja Johannes Undi korraldusel tuli eri piirkondades hakata organiseerima ELSS-i osakondi, kes pidid alustama seltsiliikmete värbamisega. Tundub, et tegemist oli lihtsalt leegioni värbamisbüroo informatsiooniosakonna edasiarendusega. ELSS-i keskseks ülesandeks sai leegionisse värbamine, suulise ja kirjalikku propaganda tegemine, mis looks rahvas seas leegionile „soodsa meeleolu ja poolehoiu”. Unt rõhutas kohapealsete ja rahva seas tunnustatud liikmete/kaastööliste leidmise tähtsust: „Kõige mõjuvam on suuline propaganda juhtivate isikute ja seltskonnategelaste kaudu, kui need Eesti leegionisse heatahtlikult suhtuvad [...] et [leegion] meie rahva oma asjaks teha.” Samuti pidi pakutama leegioni liikmete omastele moraalset abi ja suunama neid vajalike ametiasutuste poole ning koguma lugemismaterjali rinde heaks.⁵²⁵

⁵²² ERA.2974.2.79, (leht nummerdamata). Kohale mitteilmunud käsitleti kui sõjaväeteenistusest kõrvalehoidjaid ja kuulusid sõjaväe kriminaalseadustiku karistuse alla. ERA.2974.2.79, (leht nummerdamata).

⁵²³ Eesti Sõna, 6.3.1943.

⁵²⁴ J. Klesment. Kolm aastat iseseisvuse võitlust, lk 16.

⁵²⁵ ERA.2974.2.79, l. 19–20.

Ometi selts tõeliselt tegutsevaks organisatsiooniks ei arenenudki.⁵²⁶ „Haridusala korraldajana” Läänemaa nõukogu liikmeks nimetatud koolinõunik Märt Raud mäletab: „Tegelikult ei olnud mingit seltsi asutamist, juhatuse valimist ega juhatuseliikmete kohuste kindlaks määramist. Ei mulle ega kellelegi teisele ei olnud maavanem kogu sellest kupatusest sõnagi lausunud. Pidasin minagi suu. Sellest „seltsist” ei olnud ka pärast seda maavalitsuses juttu. Hj[almar] Mäe võis rahule jääda – selts „surnud hingedega” oli asutatud.”⁵²⁷

Suured ülesanded võttis enda peale Mereti juhitud RKP. 21.1.1943 saatis Meret ringkirja kõigile propagandaametitele, kus mainis muuhulgas:

Rahvakasvatusametid ja kogu nende kaastööliste võrk ühes rahvanõunikega peavad Eesti Leegioni värbamise propagandat läbi viima kõigi võimalike vahenditega. Selle juures ei tohi olla mingit töötundide arvestamist. Propaganda teostamist abistavad tegelikult värbamise ajaks Leegioni väljaõppe keskusest Eestisse saabuvad leegioni ohvitserid ja meeskonna liikmed. Kokkuleppel viimastega tuleb korraldada vestlusõhtuid leegioni astuda soovijatega, kus need mehed jutustavad Leegioni olemusest, tema relvastusest jne. Samu vestlusi tuleb korraldada koolides vanemate klasside õpilastele tundide ajal, et niisugused jutustused leviks õpilaste kaudu kodudesse ja massidesse. Tuleb korraldada ka rahvaülikoolide nime all avalikke kõneõhtuid, kus jällegi need mehed saaksid esineda jutustustega. Neid õhtuid tuleb kaunistada kas laulukooride esinemistega või orkestripaladega, et anda asjale pidulikkust ja ligitõmbavust.

Värbamise puhul kohale saadetavad plakatid ja muu propaganda materjal tuleb kõige suurema kiirusega levitada üle maakonna ning nähtavaile kohtadele välja panna.

Iga Rahvakasvatusameti teenistuja, kaastööline ja rahvanõunik peab isiklikult levitama arusaamist Eesti Leegioni tähtsusest ja soovitama kõigile vastavaealistele meestele Leegioni astuda. Eriti rohkesti peaks Leegioni koosseisu astuma Omakaitseelasi.⁵²⁸

Eriliselt kriipsutas Meret alla suusõnalise propaganda tähtsust. Ajalehtedes ei saavat kõike avaldada, sest ajalehed võivad sattuda vaenlase kätte ja hõlbustada spionaaži. Leegioni suuruse küsimus ja juhtkonna probleemid ei saa ajalehtedes kajastatud, ent „tuleb uskuda seda, mida Rahvakasvatusametite kaudu sisuliselt levitatakse või selgitatakse mujalt kompetentselt poolt”. Vastasleeride väiteid ja „urgitsejaid” tuleb tõrjuda ja rääkida neist üle, „tuleb käiku lasta oma isikliku intelligentsi viimane võime. Kogu aktsiooni kestel ei tohi ootama jääda, kuni alustatakse juttu leegionist, vaid igaüks peab aktiivselt ise alustama vestlust ning rakendama selleks kogu oma veenmisvõimet [...] Rahvuslike momentide esiletoomisel mitmesuguste

⁵²⁶ Vt ka O. Mamers. Hāda vōidetuike, lk 243.

⁵²⁷ M. Raud. Alasi ja vasarate vahel, lk 81–82.

⁵²⁸ ERA.R-81.1.286, l. 1–3.

isikute poolt tuleb rõhutada Eesti Leegioni määratu suurt tähtsust just Eesti tuleviku kindlustamise suhtes.”⁵²⁹

Samal ajal üritati rinde ja tagala sidet tugevdada sõduripakkide valmistamise kampaaniatega (need ei tohtinud olla nimelised), ringhäälingus salvestatud ja laste sisseloetud heliplaatidega rindesõduritele, sõdurilaulude kampaania korraldamise, eestlastest sõjakorrespondentide reportaažidega jne. See pidi tegema Eesti SS-üksused eestlaste „oma asjaks”. Seejuures tuleb arvestada, et mida rohkem mehi rindele (sund)värvati, seda enam hakkasid rindesolidaaarsuse ja meeleolude mõjutajatena ühiskonnas tähtsust omama grupisisesed dünaamikad, rahvuslikud ja perekondlikud veresidemed, nii nagu kinnitas julgeolekupolitsei raport 1944 juunis:

Eesti propaganda peaks ka tugevamalt tunnetele rõhuma, sest tunded mõjutavad masse. Sellised sõnad nagu „...me peame täitma kohust isamaa ees...” ei leia asjalike eestlaste puhul mingit kõlapinda. Küll aga lähevad kõikidele südamesse sõnad, mis räägivad inimese elust, kes oma Eesti isamaad armastas, selle eest võitles ja ka oma elu ohverdas. Iga Raudristikujutisega surmakuulutus on palju tugevama mõjuga kui pikk ja igav kõne või juhtkiri. Seepärast peaks esile tõstma iga kangelaslikku võitlejat.⁵³⁰

Mitmed tänapäeva käsitlused Eesti ja Läti SS-üksustest tõstavad esile nende erijuhtumit üldise Saksa sõjategevuse ja eesmärkide kontekstis, toonitades sõdurite huvi kaitsta oma kodumaad. Kahtlemata on mõistlik eristada Balti leegionäre lääneriikide vabatahtlikest. Läti ajaloolane Inesis Feldmanis rõhutanud, et Eesti ja Läti SS-leegione ei tuleks käsitada kui „Führeri poliitilisi sõdureid”.⁵³¹ Siinkohal tuleks aga lisada, et seda ei teinud ka kaasaegne propaganda. Vastupidi, propaganda tõstis just esile, et tegemist pole Saksamaa või Hitleri huvides eest võitlemise, vaid üle-Euroopalise multinatsionaalse (esialgu „põhjarahvaste”) armeega bolševistliku vaenlase vastu (vt ka lisa 4), rõhutati, et sõdurid võitlevad oma kodupinna eest (vt ka lisa 5). Kohaliku propaganda kõnepruugis oli leegioni näol aga tegemist koguni mingi tulevase „Eesti armee” algega. Sellega kompenseeris Saksa propaganda nii oma liitlaste nappust kui jättis allutatud rahvastele mulje, et nad võitlevad eeskätt oma territooriumi eest.

Kõigi okupatsiooniaegsete ürituste ja kampaaniate korraldamisel ning läbiviimisel mängisid kesket rolli RKP ja rahvakasvatusametite propagandistid ning nende kaastöölised, kelle ridu režiim pidevalt täiendada püüdis. Järk-järgult üritati propagandategevusse organiseerida üha uusi inimesi, eelkõige avaliku elu tegelasi, kel oli autoriteeti; peagi kõiki

⁵²⁹ Sealsamas, l. 1–3.

⁵³⁰ Eesti Julgeolekupolitsei aruanded, lk 295.

⁵³¹ I. Feldmanis. Waffen-SS Units of Latvians and Other Non-Germanic Peoples, lk 131.

neid, kelle alluvuses inimesi töötas. Propagandat levitati EO asutuste ja ametnike, Omakaitse, põllumajandusjuhtide, koolijuhtide, ettevõtete jne kaudu. Lisaks üldistele korraldustele ja ringkirjadele hakati 1943. a keskpaigast „ametkondlikuks kasutamiseks” välja andma eraldi „meta-propagandistlikke” perioodilisi erilehti, nagu ajalehe-laadne „Vaatlused. Poliitilise informatsiooni kaust”, käsikirjaline „Eesti Pressikorrespondents” ja pigem lendlekena levitatud „Rahvakasvatuse Peavalitsuse Informatsioon”.⁵³² Erilehed saadeti üle maa lojaalsetele kaastöölisele ja potentsiaalsetele sümpatiseerijatele,⁵³³ eri asutustele (nt Omakaitse, politsei, ERÜ, tuletõrje, Eesti põllumajandusliit)⁵³⁴ ja juhtivametnikele, kes pidid nendes sisult üpris tüüpilistes propagandatekstides sisalduvat suhtumist allapoole levitama. Eraldi perioodilised väljaanded loodi ka Eesti Rahva Ühisabi jaoks,⁵³⁵ samuti julgeolekupolitsei töötajatele.⁵³⁶ Mitte vähe tähtsat rolli mängisid sama teed pidi levitatud kuulujutud, mida on aga peaaegu võimatu uurida.

Propagandaürituste ja vähem või rohkem sunniviisiliste kampaaniate juures ei tasu unustada, et kõige selle taustal toimus ühiskonna ulatuslik tasalülitamine natsionaalsotsialistlikesse organisatsioonidesse. Need, enamasti eestindatud nimedega, kuid natsionaalsotsialistlike eeskujude järgi loodud organisatsioonid pidid hõlmama kõiki ühiskonnagruppe. Kõige võimsamaks neist jõudis kujuneda ametiühingute sarnane Eesti Kutsekogud (algselt Eesti Kutseühingute Keskliit), mis haaras kõiki töölisi ja millega liitumine oli kohustuslik. Põllumeestele loodi 1943 sarnane Põllumajandusliit, noori kaasati Eesti Noorte kaudu. Eriliseks superorganisatsiooniks oli kujunemas Saksa eeskujudel (abiorganisatsioonid Winterhilfswerk, Mutter und Kind) loodud Eesti Rahva Ühisabi, mis taotles kõikide eestlaste (rahvuslikul alusel) liikmelisust, et kasvatada rahvas „sotsiaalseks tervikuks”.⁵³⁷

Organisatsioonide kaudu edendati saksa keele õpet.⁵³⁸ Nende struktuure kasutati propagandakanalite ja mobiliseerimismehhanismidena; nende olemus ja tähtsus ootab veel tõsist uurimist. Väärib märkimist, et samal ajal koostati julgeolekupolitsei

⁵³² Jagati Omakaitse, Politsei, Eesti Rahva Ühisabi ja tuletõrje esindajatele. TLA.188.1.97, (leht nummerdamata).

⁵³³ Isikuliselt postitatud propaganda erimaterjalid oli vana natsionaalsotsialistlik propagandameetod. Nii saatis NSDAP juba 1920-ndate lõpus eripropagandamaterjale inimestele, kes olid kantud partei „sümpatiseerijate kartoteeki”. Üks partei propagandaõpetus kinnitas: „kirjasaadetised on palju personaalsemad [kui avalikud parteilehed]. Ajapikku on sellel oma mõju.” Modern Political Propaganda. (Source: G. Stark, Moderne politische Propaganda (München: Verlag Frz. Eher Nachf, 1930)) – German Propaganda Archive, [WWW] <http://www.calvin.edu/academic/cas/gpa/stark.htm> (10.12.2011).

⁵³⁴ ERA.R-81.1.46, l. 4.

⁵³⁵ Eesti Rahva Ühisabi Toimetised.

⁵³⁶ Eesti julgeolekupolitsei väljaõppe ja kasvatusala õppematerjal. Viimane õhutas RKP propagandistide sulest erilist vaenu lääneliitlaste-meelsete eestlaste ja „defaitistide” vastu.

⁵³⁷ Eesti Sõna, 22.9.1943.

⁵³⁸ Vt ka A. Kasekamp. Saksa okupatsioon, lk 200–201.

informatsioonikeskuses kartoteeki, mis pidi tulevikus sisaldama andmeid iga Eesti ala elaniku kohta.⁵³⁹ Sellega oleks võimude kontroll saavutanud ühiskonna üle mõõtmel, mida võib nimetada totalitaarseks. Saksamaa tulevikukavade taustal tunduvad sellised trendid kohaliku elanikkonna vaatepunktist üpris kurjakuulutatavad.

Selles peitub ka Saksa okupatsioonipoliitika ambivalentne, lühiajalistest vajadustest ja pikaajalistest kavatsustest kõnelev iseloom: ühelt poolt ekspluateeriti igakülgsest Eesti rahvuslikku eneseväljendust ja minevikumüüte, teiselt poolt valmistati ette ühiskonna totaalset „natsifitseerimist”.

4.2. Propaganda ja vertikaalne tasand. Autoriteediküsimus

Hoolimata propaganda horisontaalse mõõtmel tähtsusest, ei saa propaganda vertikaalset dimensiooni, s.t propagandakanalite usaldusväärsust ja võimukandjate autoriteedi küsimust, siiski alatähtsustada. Eesti puhul teeb selle uurimise kompleksseks ka iseäralik nn kahe okupatsiooni situatsioon: propaganda sihtühiskond on võõrriigi võimu all, samal ajal on ohuks teise võõrriigi ülemvõim. Poliitilise käitumise uurijad on väitnud, et adekvaatse informatsiooni puudumise tingimustes, kus inimene ei suuda ise ennast rahuldavaid otsuseid teha või nõuab see liiga palju energiat, kaldutakse oma arvamuse kujundamisel toetuma autoriteetidele, kellel on inimesega sarnased (poliitilised) vaated.⁵⁴⁰ Kui Saksamaa esialgne triumfaalne propaganda ei tundnud oma sihtgrupi dilemma vastu erilist huvi, muutus propaganda sügavam mõju, propagandaallikate usaldusväärsuse, nagu ka võimukandjate imago probleem elanikkonna psühholoogilisel mõjutamisel ajapikku üha olulisemaks; lojaalsete kaastööliste kitsast kihist propagandategevusele enam ei piisanud. 1944 raporteeris julgeolekupolitsei:

Eesti ajakirjanduses omab propaganda jaoks otsustavat tähtsust ajaleht Eesti Sõna oma juhtkirjade ja artiklitega. Sellele Eesti keskajalehele annavad ilme peamiselt kaks nime: J. Libe ja A. Oinas. Neid aga rahvas eriti ei armasta ja nii juhtubki, et nende kirjutised, mis sageli on tõepoolest ajakohased ja head, ei leia lugejaskonna hulgas vastukaja. Rahvas tahaks lugeda armastatud ja tuntud isikute kirjutisi, kes ise on pärit rahva hulgast. Kahtlemata aitaks see kaasa propaganda populariseerimisele. [...] Mitmesuguste

⁵³⁹ A. Kuusik. Security Police and SD in Estonia in 1941–1944, lk 584.

⁵⁴⁰ **Robert Huckfeldt**. Information, Persuasion, and Political Communication Networks. – The Oxford Handbook of Political Behaviour. Edited by Russell J. Dalton, Hans-Dieter Klingemann. Oxford, New York, Oxford University Press, 2007, lk 100–101.

ürituste raames ja raadios esinenud Eesti Omavalitsuse juhi ja Rahvakasvatusametkonna juhataja kõned on alati šabloonsed ja nad ei suuda kunagi kuulajaskonda siiralt vaimustada.⁵⁴¹

Kui sõjaväevõimul piisas tuginemisest jõuargumendile (*argumentum ad baculum*), mida aktsepteeris suurem osa elanikkonnast, hakati tsiviilvalituse sisseseadmisega panustatama enim Litzmanni isikupropagandale, kusjuures märksa rohkem kui Mäe isiku populariseerimisele. Mäe jäi fotodel alati teiseks (v.a leinapühal) ning kindralkomissar oma kõnedes talle eriti ei osutanud. Mäe katsed populariseerida end kõnede ja väiksemõõdulise propagandaga ajalehe sisemistel külgedel ei omanud tähelepandavat mõju.⁵⁴²

„Kindralkomissari isiku lähendamises” Eesti rahvale kaasati terve kohalik propagandasüsteem, eesmärgiks põlistada ühtaegu Saksamaa ülemvõimu, mis ei kavatsenud lahkuda, teisalt teha see võimalikult vastuvõetavaks ja inimnäoliseks, mis oli suuresti Litzmanni enda pragmaatilis-imagoloogiline valik (vt ka 1. ptk). Näiteks demonstreeris Litzmann leegioni väljakuulutamise kõnes: „Vaenlase propaganda püüded Eestis on mõttetud [...] Minu usaldus Eesti rahva vastu on piiramatu [...] Moskva kelmidele ütlesin ma: isiklikku kaitset eesti rahva eest ma ei vaja – ma tunnen end tema ridades niisama kindlana kui oma kodus. Minu teenistuskoha valve aga koosneb 25 ja mitte 260 mehest. Et need 25 meest eranditult on eesti vabatahtlikud, see tohiks olla parimaks tõendiks minu suhtumisest eesti elanikkonnale.”⁵⁴³

Kuigi veendunud natsionaalsotsialistina ei puudunud Litzmanni kõnedest kunagi Hitleri ülistamine, püüdis ta luua endast otseütleva juhi kuvandit, kes ei varja oma staatust, rõhutades samas leegionikõnes: „Te mõistate, et ma pean esindama ühise sõjajuhtimise ja sõjamajanduse huvisid ja et ma neist lähtudes pean tarvitusele võtma vahendeid, mis teenivad meie rahvaste tulevast tihedat kooselu. Te teate aga ka, et ma sooja südamega astun välja Eesti rahva ja tema tuleviku eest. Et see ükskord tõesti võiks õnnelik olla, on minu soov ja minu püüe.”⁵⁴⁴ Litzmanni kõnedest moodustas propagandaosakond ajakirjandusele tsitaadikogumikke,⁵⁴⁵ samuti fotosid Litzmannist sõdurite, tavainimeste ja lastega.⁵⁴⁶

Nii nagu Hitler olevat Mäe järgi „eesti rahva huve väga soojalt südamesse võtnud”,⁵⁴⁷ jätkus „soojust” eriti Litzmannile: „Kindralkomissaril on alati sooja südant eesti rahva huvide

⁵⁴¹ Eesti Julgeolekupolitsei aruanded, lk 294.

⁵⁴² Vt nt Eesti Sõna, 20.9.1942.

⁵⁴³ Eesti Sõna, 30.8.1944.

⁵⁴⁴ Sealsamas.

⁵⁴⁵ ERA.R-65. 1.2185, l. 2.

⁵⁴⁶ Vt nt fotoseeria Eesti Sõna, 2.8.1943; Eesti Sõna, 20.6.1943;

⁵⁴⁷ Eesti Sõna, 3.1.1942.

jaoks.”⁵⁴⁸ Sümboolsena pidid mõjuma Litzmanni „spontaansed” külaskäigud ettevõtetesse ja väiksematele rahvaüritustele,⁵⁴⁹ nii nagu tema, tema naise ja tütre justkui *incognito* osavõtt 1943. a küüditamise mälestusmärgi avamisetseremooniast. Sümboolselt asetas Litzmann sisseõnnistatud mälestuskivile pärja viimasena.⁵⁵⁰

Litzmanni 50. juubelit tähistati suurejooneliselt ja laialdase meediakajastusega, kroonikafilmis jäädvustati kindralkomissar mängimas talle kingitud karupojaga.⁵⁵¹ Samal ajal kuulutas Mereti artikkel pealkirjaga „Meie kindralkomissar”: „Kõneledes meie kindralkomissarist teame, et SA-obergruppenführer K.–S. Lietzmann on tõsiselt ja südamest meie mees. Ei mitte ses mõttes, et, et ta oleks mõjutatav, vaid ses mõttes, et eesti rahvas ja Eesti maa on ta südame võitnud.”⁵⁵²

Ometi langes Litzmanni maine koos üldise rahulolematusega. Tsiviilvalitsuse jutud „kamraadlikkusest” ei avaldanud valitseva viletsuse ja Saksa ametnike privileegide kõrval erilist mõju. Nii hakati 1943. a algusest reaalselt valitsevat poliitilist olukorda ja Saksa ülemvõimu kavatsusi, mida veel 1941–42 häbenemata kuulutati, propagandas üha tahaplaanile tõmbama. Isegi Hitleri sünnipäeva tähistamisel 20.4.1943, kui Riia propagandaosakonnast telliti selleks avalikke üritusi ja üleskutseid, nõudis kindralkomissari propagandaosakond Eesti Kutsekogu kaudu ettevõtete juhatajatelt, et nende tööpausidel esitatavad kõned ei tohiks „mitte mingil juhul kõlada poliitiliselt, vaid tooma Führeri isikut, päritolu ja edulugu inimlikult lähedale, et tuntaks end temaga seotuna.” Ka Meretile tegi Leibert selgeks, et üleskutsetele ei järgneks mingeid poliitilisi väljaütlemisi, kuivõrd need võivad viia „soovitust vastupidiste tulemusteni.”⁵⁵³

Samal ajal hakati üha enam kaasama koostöösse nimekaid Eesti inimesi, kes polnud jõudnud end senise EO süsteemiga määrada. Eriti väärtuslikuks kapitaliks osutusid siin vabariigi-aegsed kõrgemad poliitikud ja sõjaväelased, grupid, kelle kasuks rääkis pealegi see, et nad olid nõukogude režiimi poolt enim represseeritud.

Varem on töös mainitud tuntud kirjanike ja endiste poliitikute kaasamist (esialgu suuresti nominaalselt) propagandaprojektidesse nagu Eesti Leegioni Sõprade Seltsi nõukogu (Gailit, Mälk, Pukk, Holberg jt), Aktuaalse Ajaloo Arhiivi Komitee ja peakomitee. Septembris moodustatud aktuaalse ajaloo komitee liikmeskond oli ülimalt väljapaistev ning

⁵⁴⁸ Eesti Sõna, 23.2.1942.

⁵⁴⁹ Vt fotod Eesti Sõna, 2.8.1943. Idee, et Litzmann võiks külastada tööliste üritusi, vt ERA.R-65.1.2188, l. 30p.

⁵⁵⁰ Eesti Sõna avaldas pildi just sellest. Eesti Sõna, 15.6.1944; ajakirja Pilt ja Sõna tagakülg aga Litzmanni tütrest. Pilt ja Sõna, juuli 1944. Isegi Meret mäletab seda žesti. H. Meret. Teremi jutustus, lk 182.

⁵⁵¹ M. Jürjo. Saksa kinokroonika Eesti filmiarhiivis.

⁵⁵² Eesti Sõna, 1.8.1943.

⁵⁵³ ERA.R-65.1.20, l.15.

koosnes tollal tuntuimatest Eestis viibivatest ajaloolastest, endistest poliitikutest jt avaliku elu tegelastest: haridusdirektori abi ajaloolane prof dr Juhan Vasar (komitee esimees), Tartu Ülikooli rektor prof dr Edgar Kant (esimehe asetäitja), Eesti Evangeelse Luteriusu Kiriku peapiiskop prof. dr Johan Kõpp, (peaminister) prof Jüri Uluots, Tartu Ülikooli Raamatukogu juhataja Friedrich Puksoo, endine Riigikogu liige Johannes Klesment (esimehe asetäitja), major E. Simmo (esimehe asetäitja) ning Jaan Jaanusson. Nimekirja täiendasid RKP töötajad: juhataja Boris Meret, pressiameti juhataja Karl Päril, aktuaalse ajaloo arhiivi juhataja Heino Tarm, RKP ametnik Voldemar Veedom. Algselt oli palutud osalema ka ajaloo professor dr Hendrik Sepp, kuid ta suri enne.⁵⁵⁴ Samal ajal eraldati komitee RKP rahvakasvatusametite süsteemist, et sellele rohkem autoriteeti anda.⁵⁵⁵ Nii leegioni sõprade seltsi kui aktuaalse ajaloo komitee tähtsust iseseisvusaegse eliidi senisest laiemale esiplaanile tõstmisega ei saa propagandategevuse perspektiivist kuidagi alahinnata.

Eestisse jäänud iseseisvusaegseid poliitkuid eesotsas Uluotsaga, keda käsitleti kindralkomissari arupidamistel sellise tervik-kontingendina („endise Eesti valitsuse autoriteetsed ringkonnad”, *die maßgebende Kreise der früheren estnischen Regierung*),⁵⁵⁶ oli püütud varakult kaasata EO tegevusse. Oskar Looritsa andmetel olid sakslased otsinud koostööd Uluotsaga juba 1942 septembris, kuid viimane keeldus, ilmselt suurel määral teiste endiste Eesti poliitikute surve tõttu.⁵⁵⁷

1943. a algusest asus autoriteete otsima kindralkomissari uus aktiivpropaganda juht Edmund Ois, Esimese maailmasõja järel Saksmale lahkunud eestlasest Virumaa mõisaomaniku poeg,⁵⁵⁸ nüüd riigisakslane ja NSDAP liige, kes kõneles endiselt head eesti keelt. Ois käis kindralkomissariaadis välja idee moodustada kohalikest Eesti autoriteetidest selts, sondeerides selleks pinda nii Mereti, Mäe, Soodla kui iseseisvusaegsete poliitikute hulgas. Ettepanekuks oli nn Kodumaaliidu (*Heimatsverband*) loomine, ehk sisuliselt

⁵⁵⁴ Postimees, 15.9.1943.

⁵⁵⁵ H. Meret. Teremi jutustus, lk 179.

⁵⁵⁶ ERA.R-65.1.20, l. 49.

⁵⁵⁷ Loorits mainib oma kirjas Soome septembris 1942, et ähvardas Uluotsa Eesti riigi nimel mahalaskmisega, kui ta hakkab Eesti „Quislinguks”. Töötan ustavaks jääda, lk 539.

⁵⁵⁸ Tema isa, Rakvere linnakodanik Otto Õis oli ostnud 1908 Tüksamäe mõisa Virumaal, kuid kaotanud selle maareformiga 1919, misjärel lahkus (süüdistatuna mh vara ümberkantimises) perega Saksmale. Edmund Õis oli olnud ka luuletaja, 1918 avaldati tema sulest luulekogu „Härm”. Oisi saatmine Berliinist Eestimaa kindralkomissari ametnikuks on ometi segane, eeskätt küsimus, kas Ois esindas kedagi Berliinist. Erinevad kaasaegsed nimetavad Oisi ülemusena Gottlob Bergerit (SS-i ühendusmees idaministeeriumi juures; see seletaks Oisi huvi eestlaste mobiliseerimise vastu relva-SS-i; sügisel spekulatsioonid Himmler ja Berger tõepoolest mingitest Eesti ja Läti autonoomia või vormilise iseseisvuse ideedest – võib-olla oli Oisi roll nende jaoks pinda sondeerida) või propagandaministeeriumi idatalituse Antikominterni üksust (mis seletab tema huvi eestlaste kasutamiseks Saksa välispropagandas). Vt Töötan ustavaks jääda, lk 857, 859; **Inesis Feldmanis**. Latvia under the Occupation of Germany 1941–1945. – The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940-1991: Selected Research of the Commission of the Historians of Latvia. Riga, Institute of the History of Latvia, 2005, lk 89.

poliitiliste õigusteta nõuandev „rahvuslike tegelaste keskus” või režiimi toetusgrupp, mis moodustuks nii iseseisvusaegsetest figuuridest kui EO liikmetest. Idee apetiitsemaks muutmiseks märkis Ois vahepeal koguni (täiesti omaalgatuslikult), et Saksamaa võiks tulevikus sellele organile vahest ka võimu üle anda.⁵⁵⁹

Eesti pool suhtus kavasse skeptiliselt, esmajärjekorras seetõttu, et tegemist ei saanud olla tõeliste poliitiliste ettepanekutega, kui seda teeb propagandaosakond (veel enam selle alluvametnik). Kahtlevad olid ka kindralkomissariaat ning Sandberger. Augustiks oli pandud idee kalevi alla. Samas pakkusid Oisi läbirääkimised kindralkomissarile vahetut ja väärtuslikku informatsiooni nimekate Eesti tegelaste hoiakute kohta ning arvatavasti see oligi üks tema ülesandeid.⁵⁶⁰ Siiski oli ka Litzmann endiselt huvitatud EO autoriteetsemaks organiks ümberstruktureerimisest, kas propagandistlikus või isegi poliitilises mõttes (nt tegi ta Berliinile ettepaneku muuta Eesti koguni vormiliselt iseseisevaks⁵⁶¹).⁵⁶²

1943 sügiseks oli Saksamaa poliitiline positsioon sõjas saanud tõsise löögi. Suvel oli Itaalias toimunud kuningavõimu toetatud Mussolini-vastane riigipööre, 13.10.1943 kuulutas uus (kuigi endiselt fašistlik) valitsus eesotsas Pietro Badoglioga Saksamaale sõja. Mussolini päästmine SS-eriüksuste poolt ja Salò nukuriigi loomine Põhja-Itaalias ei parandanud olukorda: Saksamaa oli ühest oma põhiliitlasest ilma. Kuu teises pooles toimus Moskvast Euroopa tulevikukava käsitlev liitlaste välisministrite konverents ning Berliin nõudis sel puhul idaaladelt järjekordseid avalikke bolševismivastaseid proklamatsioone.⁵⁶³

Ilmselt selliste sündmuste taustal oli ka Himmler otsustanud tugevdada oktoobris Läti ja Eesti SS-leegione *resp.* 8000 ja 6000 mehe võrra, mille puhul otsustati kuulutada Eestis välja esimene avalik sundmobilisatsioon.⁵⁶⁴ Proklamatsiooni ja mobilisatsiooni läbiviimiseks oli Litzmann otsustanud pöörduda taas iseseisvusaegsete tegelaste poole.

Oisi vahendusel kutsuti Litzmanni juurde Uluots, Holberg, Maurer ja Kant, kellele tehti (Ribbentropi nimel)⁵⁶⁵ ettepanek bolševismivastase komitee loomiseks ning nõuti ühtlasi sundmobilisatsiooni väljakuulutamist. Vastutasuks anti ebamääraselt ja mittesiduvalt

⁵⁵⁹ Tõotan ustavaks jääda, lk 725–729.

⁵⁶⁰ ERA.R-65.1.20, l. 15.

⁵⁶¹ **Meelis Maripuu.** Arvustus: Raamidest väljas (aja)lugu. Ruth Bettina Birn. Die Sicherheitspolizei in Estland 1941–1944: Eine Studie zur Kollaboration im Osten. (Sammlung Schöningh zur Geschichte und Gegenwart.) Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2006. 286 S. – Akadeemia, nr 4, 2007, lk 882.

⁵⁶² A. Isberg. Zu den Bedingungen des Befreiers, lk 110–111.

⁵⁶³ ERA.R-65.1.20, l. 49.

⁵⁶⁴ S. Myllyniemi. Die Neuordnung der Baltischen Länder, lk 251–252.

⁵⁶⁵ Samal ajal pandi mõnede idaministeeriumi ametnike, samuti Himmleri poolt, tõepoolest ette idee autonoomia või vormilise iseseisvuse andmisest Eestile ja Lätile, poliitilis-propagandistlikuks vastulöögiks Moskva konverentsile. Ribbentrop ja Hitler, samuti Lohse olid aga idee vastu ning Hitleri otsusega novembri keskpaigas loobuti neist ettepanekutest lõplikult. S. Myllyniemi. Die Neuordnung der Baltischen Länder, lk 249–251.

mõista, justkui loodaks uus püsiv kollaboratsiooniüksus, millel on suuremad õigused kui EO-l. Maureri järgi ei pakkunud aga sakslased neile sisuliselt midagi uut, kui vaid seniste direktorite tiitlite asemel ministri tiitleid.⁵⁶⁶ Mäele olevat olnud reserveeritud „välisministri” koht. Ilmselt soovis Litzmann korraldada Berliini nõutud proklamatsiooni kõrval reformi EO-s, kuid et vabariigiaegsed poliitikud otsustasid pärast lühikest järelemõtlemisaega ettepanekust loobuda, jäid ära nii reform kui proklamatsioon.⁵⁶⁷ Sakslased otsustasid panna kõik panused Mäele ja senisele propagandasüsteemile.

Proklamatsioon asendati novembris korraldatud erinevate avalike „protestimeeleavaldusega” (tööliskond, põllumehed, Tallinna Tehnikaülikool, kirjanikkond) ning mobilisatsiooni kuulutas 27.10.1943 välja Mäe. Viimane korraldati keeruka poliitilise näitemänguna, kus Himmler oli lubanud Mäele mobilisatsiooniga Eesti „ajaloolist sammu suveräänsuse poole” ning Litzmann andis mobilisatsioonisignaali Mäele teatega, et ta „pole [...] mobilisatsiooni vastu”.⁵⁶⁸ Ajalehekirjelduse järgi kutsus Mäe järgnevalt Tallinnasse „kogu eesti rahva juhtkonna pere, direktorid, abidirektorid, maavanemad, linnapead, vallavanemad, omakaitse ülemad ja politseiprefektid”, kelle kuuldes kuulutas „vastavalt Eesti seadustele” välja 1925. a sündinud noormeeste sundmobilisatsioon. Ürituse finaalsiks oli „võimsalt lauldud” Eesti hümn, millega „kinnitasid kõik koosolijad oma rõõmu selle eesti rahva tähtsaima ajaloolise sammu puhul ja töotasid oma valmisolekut kohusetäitmiseks kodumaa ja Saksa riigi vastu.”⁵⁶⁹ Ühtegi sakslast tseremoonial ei viibinud. Samal ajal ründas Meret oma poolsalajase „Rahvakasvatuse Peavalitsuse Informatsiooni” lendlehega „endisi erakonnategelasi”, kes olid keeldunud kirjutamast alla bolševismivastasele proklamatsioonile. Ühtlasi kummutati kuulujutte justkui oleks nende läbirääkimiste käigus püütud luua uute nimedega uut omavalitsust: „On iseloomustav, et isikud, kes senini pole näppugi liigutanud meie rahvuslike probleemide lahendamise suunas, tulevad nüüd kiiresti välja ning püüavad muutuda aktiivseks, nähtavasti selles lootuses, et neil on uuesti saabunud aeg „riigipiruka” jagamiseks.”⁵⁷⁰

Selle „ajaloolise sammuga” oli režim ühelt poolt tõstnud senise poolvarjatud „kepi ja porgandi” poliitika (sund ja tulevikulubadused) avalikkuse ette, teisalt võimendanud viimast veelgi. Saksa ülemvõimu kohalolu otsustati lükata avalikkuse ees järsult tahaplaanile ning mängida EO-le kui mingile „päris” valitsusele (vrd Eesti Leegioni väljakuulutamine

⁵⁶⁶ „Mitmesuguseid kuuldusi liigub...” Teateid olukorra kohta Eestis 1943–1945. – Akadeemia, nr 1, 2011, lk 167.

⁵⁶⁷ J. Klesment. Kolm aastat iseseisvuse võitlust, lk 17.

⁵⁶⁸ Tsit S. Myllyniemi. Die Neuordnung der Baltischen Länder, lk 252.

⁵⁶⁹ Eesti Sõna, 28.10.1943.

⁵⁷⁰ ERA.2016.1.502, l. (nummerdamata).

Litzmanni poolt 1942). Mäe kõned hakkasid ilmuma esikülgedel iseseisvalt ja ilma „Lietzmannita”, kellest oli septembrist saanud Litzmann, ning kelle nimi esines ajakirjanduses nüüd pigem harva. Lehed kuulutasid, et sakslaste roll Eestis polevat muud, kui Eesti kaitsmine. Kohaliku elanikkonna senisele sõjapanusele avaldati tänu ja seda tõsteti oluliselt esile.⁵⁷¹ Väikerahvaste asemel hakati kõnelema väikeriikidest.⁵⁷² Igasugustest pretensioonidest maale oli väliselt loobutud. 17.11.1943 kirjutas Eesti Sõna juhtkiri: „Saksamaa võitlus pole niivõrd võitlus eluruumi pärast kui võitlus Euroopa parema tuleviku ja kultuuriväärtuste säilitamise pärast.”⁵⁷³ Novembris toimunud pidulikul talude tagastamistseremoonial Kohilas töötas Harju-Viru piirkonnakomissar Karl Walter „Eesti julgeolek on kindlustatud [...] ükski punaväelane ei ületa Eesti piiri,” lõpetades oma kõne eestikeelse hõiskega: „Elagu vaba eesti rahvas!”⁵⁷⁴

Säärast „omavalitsemise” propagandat aeti üldiselt kõikjal idaaladel, kus samuti võimendati alates 1943 rahvuslust, hakati looma „komiteesid”, korraldati massiüritusi ja protestiaktisioone.⁵⁷⁵ Ka Lätis oli rinde lähenemisel hakatud korraga rääkima Läti kaitsmisest, mitte Läti rahva kaitsmisest.⁵⁷⁶ 15.1.44 nõudsid Berliini pressijuhtnõõrid: „Pühapäeval peab riigiminister Rosenberg kõne, milles peegeldab ulatuslikku arusaamist kõigi Euroopa rahvaste iseärasustest, kõnet hästi tähele panna.”⁵⁷⁷

Samal ajal loodi diskursiivset distantssi Saksa võimu ja kohalike olude vahel: kui varem soovitas Mäe näha Hitleris „ka meie rahva Juhti”, siis nüüd võis Hitleri tiitlit kasutada ainult saksakeelsena (*Führer*), nii nagu ka Saksa asutuste nimetusi (Riigitööteenitsus, nüüd ainult *Reichsarbeitsdienst*).⁵⁷⁸ Eesti puhul on ehk eriomane vaid see, et propaganda sõnum hakkas mängima nii varjamatult iseseisvusperioodile. Propagandistid olid teadlikud, et seal peitub eestlase psühholoogilise mõjutuse väärtuslikem varasalv. 1944. a lahingud pidid olema peaaegu eksklusiivselt Eesti ja tema „piiride” eest, Eesti üksustes pidi nägema „meie relvajõu taassündi”⁵⁷⁹ ning Eesti jääma „kaitsevalliks Euroopa ja slaavluse vahel.”⁵⁸⁰

⁵⁷¹ Eesti Sõnas, 4.1.1944 avaldati riigikomissari Lohse artikkel „Riigikomissari tänu”, milles Lohse avaldab „tunnustust idaalade elanikkonnale”.

⁵⁷² Eesti Sõna, 25.9.1943.

⁵⁷³ Samas ei loobutud ka ametlikus propagandas kunagi poliitilisest pretentsioonist Eesti aladele. Seda üksnes mahendati. Vt nt Eesti Sõna 18.1.1944: „Poliitiline vabadus vastab rahvaste suurusele ja panusejõule, vaimne vabadus annab võimaluse ka nn väikestele rahvastele, kuna vormist tingitud vabadus on kvantiteedist sõltumatu.”

⁵⁷⁴ Eesti Sõna, 17.11.1943.

⁵⁷⁵ B. Quinkert. Propaganda und Terror in Weißrußland, lk 290. Samuti hakati tähistama Läti iseseisvuspäeva.

⁵⁷⁶ U. Neiburgs. Western Allies in Latvian Public Opinion, lk 139.

⁵⁷⁷ ERA.4416.1.32, l. 123.

⁵⁷⁸ ERA.4416.1.34, l. 54.

⁵⁷⁹ Eesti Sõna, 18.7.1944.

⁵⁸⁰ Eesti Sõna, 12.10.1943.

Jaanuari lõpus oli Punaarmee jõudmas Narva alla ning 1.2.1944 kuulutati Mäe üleskutsel välja üldmobilisatsiooni, mida Mäe legitimeeris oma raadiokõnes: „Meie rahva juures oli see ikka kombeks, et tõsistel aegadel ja hädaohusilmapilkudel astus rahvavanem rahva ette, et ütelda rahvale tõtt ja anda käske.”⁵⁸¹ Siiski taibati Saksa võimude poolt, et propagandas ei saa loota üksnes sellisele marionetlikule demagoogiale ning Litzmann pöördus taas Uluotsa poole, kellelt nõudis „seisukohavõttu” mobilisatsiooni küsimuses.⁵⁸² See oli retooriline võtte, millega andis võimaluse endisel poliitilisel eliidil ise otsustada. Pärast läbirääkimisi vabariigi-aegsete parteide esindajatega jõuti kokkuleppele, et Uluots esineb ringhäälingus mobilisatsiooni toetava sõnavõtuga, kuid iseenda eest.⁵⁸³

On tähendusrikas, et rangeima eeltsensuuriga ringhäälingumeediumis esitati Uluotsa esinemine just intervjuu vormis (intervjueerija oli Jaan Kitzberg, Postimehe taasisutaja 1941. a suvesõjas). Lisaks meediumi afektiivsele ja autentsele loomusele tõendati sellega Uluotsa spontaansust ja siirust.⁵⁸⁴ Propaganda suhtes ei tähendanud Uluotsa eraisiku-staatust midagi ning järgmise päeva August Oinase juhtkiri nimetas Uluotsa otsesõnu „Eesti vabariigi peaministriks”.⁵⁸⁵ 16.1.1944 lasi Pärli pressiamet salajastes pressijuhtnõõrides seoses pühitsetava vabaduspäeva suurtseremooniaga rõhutada, et Saksamaa pealetungiga 1918 a veebruaris osutus „automaatselt [...] võimalikuks vabariigi edasikestmine”⁵⁸⁶ (vt lisa 13).

Tuleb rõhutada, et see kõik toimus vahepeal arvestatavalt paisunud Saksa propaganda- ja tsensuuriametkonna silme all, ilmselt ka juhtimisel. Valitsevas olukorras oli esmatähtis propaganda eesmärk, mitte vahendid. Ilmselt polnud saksa ametnikud sõjaseisukorra pärast vähem paanikas. Nii lubati mängida avalikult riiklus-mõistete (Eesti piir, vabariik, president) ja iseseisvusaegsete isikutega, mis sobitus igati endise kindralkomissari propagandajuhi (ja nüüdse Propagandamti liikme) Bade jaanuari lõpus välja käidud printsiibile korraldada propagandat, „mis suurima mõju juures end kõige vähem tähelepandavaks teeb.”⁵⁸⁷

Samas peab märkima, et varasemast imperialismist ei loobunud, seda vaid vaigistati. Veel jaanuaris 1944 kirjutati Eesti Sõnas: „Poliitiline vabadus vastab rahvaste suurusele ja panusejõule, vaimne vabadus annab võimaluse ka nn väikestele rahvastele, kuna vormist

⁵⁸¹ Eesti Sõna, 1.2.1944

⁵⁸² J. Klesment. Kolm aastat iseseisvuse võitlust, lk 20.

⁵⁸³ K. Niidassoo. Väitlus, lk 408–409.

⁵⁸⁴ Mitmed kaasaegsed arvasid ometi, et Uluots oli sakslaste poolt toodud stuudiosse sunniviisiliselt. Vt nt Tootan ustavaks jääda, lk 1063.

⁵⁸⁵ Eesti Sõna 9.2.1944.

⁵⁸⁶ ERA.4416.1.34, l. 140.

⁵⁸⁷ ERA.R-65.1.2191, l. 19.

tingitud vabadus on kvantiteedist sõltumatu”.⁵⁸⁸ Juulis kirjutati jätkuvalt: „organiseeritud suurruum on enam kui seoseta väikeriikide summa.”⁵⁸⁹

Mobilisatsiooni perioodil aga jätkati vabariiklikul järjepidevusel mängimisega. Nii tähistati 23.2.1944 Eestis Sõna veergudel uhkelt Pätsi sünnipäeva, koos Oinase juhtkirjaga, mis kinnitas Pätsi anti-bolševismi ning tsiteeris „riigipea”, „Eesti vabariigi esimese kodaniku”, „riigimehe” (teisel leheküljel ka „vabariigi presidendi”) väidetavat üleskutset Ajutise Valitsuse koosolekul 1918: „Ei mingisugust kokkulepet kommunistidega! Parem auga langeda võitluses, kui sattuda enamlaste metsiku meelevalda alla ja niikuinii hävida. Meie püha kohus on maad kaitsta. Kõik mehed idarajale, vastu viletsuse ja orjuse kandjatele!” Pätsi saatust pidi sümboliseerima kogu Eesti rahva saatust.⁵⁹⁰ Juba detsembris oli tähistatud varem põlu all olnud (anglofiilsuse märgiga) Jaan Tõnissoni sünnipäeva.⁵⁹¹

Autoriteetide otsingul ei piirdunud üksnes eestlastega. Samal veebruarikuul korraldati Eesti Sõna esilehekülgedel kirjavahetus Tartu ülikooli rektori Edgar Kanti ja maadeuuriija Sven Hediniga neutraalsest Rootsist, kellega Goebbels oli varemgi koostööd teinud. Pealkirja all „Maailmakuulus teadlane avaldab oma poolehoidu eesti rahvale,” tsiteeriti Hedit: „Ma loodan, et hea jõud alla ei jää ja Balti maad ja rahvad ilusale tulevikule vastu lähevad.”⁵⁹² Kümme päeva hiljem vastas Kant: „Võitleme rahvusliku olemasolu ja euroopaliku tuleviku eest.”⁵⁹³ Rootsi riigi ja ajakirjanduse kasutamine oli Saksa propagandas alati kahepidine. Ühelt poolt sai kasutada nende argumente autoriteetsete, „neutraalsete” ja sõltumatute väidetena, teisel süüdistada neid naiivsuses bolševismi suhtes („erapooletu kuni enesetapmiseni”)⁵⁹⁴ või Briti-meelsuses.

Uluotsa kõne ja tema osalusega mobilisatsiooni läbiviimisel (korraldati ringsõite üle Eesti) oli Saksa propagandapanus saavutanud oma suurima võidu, mida kevadel täiendas Johan Pitka saabumine Eestisse. Augustis nimetas RKP propagandaväljaanne „Vaatlused” Eesti „juhtivate meestena” kõrvuti Litzmanni, Mäed, samuti armee ülemjuhatajat (oli keelatud avalikkuses nimepidi nimetada) ning admiral Johan Pitkat.⁵⁹⁵ Viimase sõnavõtted kaasati intensiivselt propagandategevusse nii ajakirjanduses kui lendlehtedel.⁵⁹⁶ Tema senine viibimine

⁵⁸⁸ Eesti Sõna, 18.1.1944.

⁵⁸⁹ Eesti Sõna, 26.7.1944.

⁵⁹⁰ Eesti Sõna, 23.2.1944.

⁵⁹¹ Eesti Sõna, 22.12.1943.

⁵⁹² Eesti Sõna, 20.2.1944.

⁵⁹³ Eesti Sõna, 1.3.1944.

⁵⁹⁴ Eesti Sõna, 4.6.1944.

⁵⁹⁵ ERA.R-65.1.2198, l. 24.

⁵⁹⁶ Nt augustis 1944 toodeti RKP poolt 50 000-s eksemplaris Johan Pitka nimelisi lendlehti, mis kutsusid üles võitlema ja mobilisatsioonist kõrvalehoidjaid karmilt karistama. Saksamaad lendleht isegi ei maini. ERA.R-824.1.1, l. 40.

Soomes lisas talle ainult autoriteeti, kusjuures Propagandaamt olevat pahandanud Mereti peale, et see ei teatanud piisavalt vara Pitka saabumisest, mida oleks pidanud veelgi võimsamalt kajastama.⁵⁹⁷

Pitka sobis suurepäraselt asendama vahepeal ebapopulaarseks muutunud endist kindralinspektorit Soodlat, keda oli seni esitletud justkui kohalikku armee ülemjuhatajat.⁵⁹⁸ Nüüd sai selle sümboolse koha endale Pitka. Samuti tõsteti värbamisperioodi jooksul esile Vabadussõja veterane, kes liituvad sõjaga, ning tutvustati ja tunnustati palju uusi sõjasangareid ja raudristi pälvinud võitlejaid, eesotsas esimese eestlasest raudristi kavaleri Alfons Rebase ning verinoore Harald Nugiseksiga.

Uluotsa ja Pitka kaasamine propagandategevusse andis ühest küljest mobiliseerimiskäsku eiranutele signaali, et kui nad sunniga kaasa ei lähe, jäävad nad üksi (neil pole enam ühtegi rahvuslikku autorteeti, kelle kaudu oma käitumist õigustada), teisalt Saksa võimudele roheline tule karistada kõrvalehoidjaid ja nende abistajaid täie karmusega.⁵⁹⁹ Uluotsa kõne järel said mobilisatsiooniga kaasaläinud mehed üleöö põhjendada oma tegevust rahvusriikliku legitimatsiooniga, igati vastavalt käitumisrefleksile, mida Saksa propaganda oli soosinud. Sellele oli varem pinda ette valmistatud Saksa ülemvõimu kohalolu diskursiivne distantseerimine Eesti tegelikust poliitilisest situatsioonist, mis polnud mingil moel erinev varasemast (ka eestlastest SS-üksuslaste staatus Saksa sõjajõudude koosseisus ei muutunud). Ainsana olid muutunud sõjaseisukord ja propaganda.

Uluotsa kõne järel ilmus veebruari lõpuks värbamispunktidesse ligi 32 000 meest, mis oli üle kahe korra rohkem kui Himmler oli tellinud.⁶⁰⁰ Seega tuleb sakslaste vaatepunktist pidada Uluotsa esinemist oluliseks propagandavõiduks. Saksa propaganda oli suutnud veenda eestlasi, mitte selles, et nad peaksid võitlema Saksamaa huvides, vaid, et Saksamaal ja eestlastel on ühishuvid. Alternatiivseid argumente kostis üha vähem. Vastupanutegelane Erik Laid kurtis 1944 hiliskevadel: „Aastate jooksul rahva hulka juhitud võltspropaganda pole mitte üksi vähem teadlikes kodanikes, vaid tihti ka haritlaskonnas varjutanud arusaamise oma

⁵⁹⁷ Töötan ustavaks jääda, lk 1191.

⁵⁹⁸ Soodlaga polnud rahul ka EO propagandistid. RKP propagandisti Viktor Adamtau päeviku järgi tõdes endine Propaganda Peaosakonna juhataja Juhan Kohjus isiklikus vestluses, et „tema ei tea küll kuidas on teiste arvamine, aga tema arvates on Soodla üks munn”. Viktor Adamtau päevik, 28.8.1944, R-824.1.1, 1. (nummerdamata).

⁵⁹⁹ 1944. a augustist septembrini mõisteti sõja erikohtu otsusega surma 21 mobilisatsioonist kõrvalehoidjat abistanud tsiviilisikut. Indrek Paavle hinnangul oli see arv tegelikkuses „kindlasti suurem.” Eesti rahvastikukaotused II/1. Saksa okupatsioon 1941–1944: hukatud ja vangistuses hukkunud. Koostanud Indrek Paavle. Tartu, Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 2002, lk 16.

⁶⁰⁰ T. Hiio, P. Kaasik. Estonians in the Waffen-SS, lk 941–942.

rahvuslikest ja riiklikest huvidest. Objektiivse informatsiooni ning vaba avaliku arvamuse puudumisel satutakse sagedasti poliitiliste küsimuste käsitlemisel kasutama vaenulise propaganda argumente, nägema asju ja olukordi võõraste silmadega. [...] ollakse nõus tunnustama ja eeldama saksa, vene, inglise ja muid huvisid, kuid kõige lihtsam ja normaalsem, et eestlastele peavad ainuüksi siduvad olema eestlaste enda huvid, see ei tule enam alati meelde.”⁶⁰¹ Ometi tuleb Laidi täiendada, et tollane propaganda rõhutas otsesõnu eestlaste omahuvile. Ja kuigi selle kõrval kestis edasi ka „uue Euroopa” propaganda, anti lugejale rahvusriikliku narratiiviga võimalus seda lihtsalt ignoreerida.

⁶⁰¹ **Eerik Laid.** Paopaigad (valimik artikleid). Koostanud Pekka Erelt ja Hando Runnel. Sari Eesti mõttelugu, nr 13. Tartu, Ilmamaa, 1997, lk 282.

KOKKUVÕTE

Natsionaalsotsialistliku Saksamaa sõda Nõukogude Liidu vastu oli kantud ühtaegu nii strateegilistest kui ideoloogilistest eesmärkidest. Idas asuva kommunistliku suurriigi ja selle sõjalise jõu likvideerimisele pidi järgnema kommunismi kui natsionaalsotsialismi vastand-ideoloogia hävitamine, Saksamaa ja sakslaste koloniaalse ülemvõimu kehtestamine ning vallutatud territooriumidel ulatuslike rassipoliitiliste ja rahvuslike ümberkorralduste läbiviimine. Eesmärgiks polnud natsionaalsotsialistliku „valgustuse” levitamine, vaid selle ideede maksmapanek allutatud rahvaste suhtes.

Need üldised sihid ja hoiakud tingisid ka idapropaganda organisatsiooni. Kuna eesmärk polnud elanikkonna poliitiline kaasamine, teenis propaganda pigem instrumentaalseid ja vaenlase elanikkonna (selle kategooria alla kuulusid ka eestlased) käitumist rahustavaid ülesandeid: distantseerida elanikkond kommunistlikust režiimist ja selle võimukandjatest, esitleda Saksa ülemvõimu kehtestamist positiivses valguses, ärgitada inimesi koostööle ja aktsepteerima režiimi nõudmisi ning repressioone. Vägivald, sund ja surveamine käisid propagandaga alati käsikäes ja täiendasid teineteist.

Vallutatud Eesti aladel sattus selline propaganda üldhoiak mõneti iseäralikesse tingimustesse. Eesti ühiskonnas nähti nõukogude korda võõrvõimu (ja võõrrahva) pealesurutud süsteemina, mis oli likvideerinud alles aasta eest Eesti rahvusriikluse, puhastanud selle eliidi ja represseerinud mitmel moel ülejäänud tsiviilelanikkonda. Saabuv Saksa sõjavägi ja selle loosunglik vabastamispropaganda võeti vastu positiivselt. Propaganda distsiplineerivad ja kaastööle ärgitavad ülesanded osutusid üpris ebavajalikeks, sest kohalikud partisanivõitlejad olid liitunud juba alguses sakslastega (ja vabastanud iseseisvalt mitmed piirkonnad), elanikkond väljendas end saksasõbralikult ning, lootes taastada vabariigiaegseid struktuure, pakkus enamasti ise end koostööks. Saksamaa tegelike kavatsuste ilmsikstulekul pettuti uues võimukorras kiiresti.

1941. aasta jooksul Saksa propaganda eest vastutaval sõjaväelisel Propaganda-Staffel Estlandil polnudki esialgu tarvis Berliinis ettevalmistatud ja kõigile idaaladele ühtsena mõeldud propagandat eriliselt forsseerida, pigem isegi talitseda. Peamiselt võeti üle (ja sisuliselt omastati) propagandaga seotud infrastruktuur; usaldusväärsete kaastöötajate kaudu lubati panna tööle massimeediasüsteem, mida juhiti ettekirjutuste, ametlike propagandamaterjalide ja tsensuuri abil. Saksa ülemvõimu enesekehtestamisilminguid leevendati standardsete tulevikulubadustega (eestlaste tulevik sõltub nende panusest sõtta,

kindlustatakse eestlaste heaolu Reichis jne). Kuna väikseliikmeline Staffel tegutses Eestis pea pool aastat kauem kui Lätis ja Leedus, ei jõudnud Saksa võim end massimeedia juhtimisel sellisel määral kehtestada kui mujal Ostlandis, kus koloniaalseid inertse tõukas jõuliselt tagant esialgne võidujoovastus.

Eestimaa kindralkomissari propagandaosakond astus ametisse alles mitteoodatud esimese sõjatalve tingimustes. Kindralkomissar Litzmann sisuliselt jätkas Staffeli poliitikat, kuid osutus ka ise üpris propaganda-teadlikuks asevalitsejaks. Ta püüdis järjekindlalt rakendada oma haldusala Riia korraldustest lahti ning ajada Eestis võimalikult ühtset ja kohalikku initsiatiivi soosivat propagandapoliitikat. Seda tõendavad mitmed sümboolsed žestid (rahvuslike tähtpäevade ja eneseväljenduse lubamine), samuti Saksa propagandaosakonna isikkoosseisu viimine miinimumi. Seega võib järeldada, et Saksa propagandapoliitika Eestis määras nii eest leitud olude, sõjavajaduste kui võimukandjate pragmaatilise hoiaku sümbioos.

Selliseid hoiakuid kinnitas omamaise kollaboratsiooniamministratsiooni edukas tegevus rinde abistamisaktsioonide juures (talveriiete ja metalli kogumine, 1941/42 talvel, vt lisa 1). Eestlaste positiivne alghoiak okupatsioonivõimude suhtes ja kohalike edukas kampaaniakorraldus kujunesid edasisele Saksa propagandapoliitikale eeskuju-juhtumiteks, mida loodeti korrata. Ja kuigi eestlaste „rahvuskarakterit” peeti üldiselt propagandavaenulikuks, oldi kindralkomissariaadis veendunud, et just Eesti kontekstis on propagandal võimuinstrumendina ka reaalselt mõju. See võimaldas säästa Saksa personali ja hoidis ära liigse vägivalla. Sellist poliitikat toetasid ka julgeolekujõud, kes selleks, et mitte tekitada märtreid ega polariseerida ühiskonda, hoidusid represseerimast avalikult tunnustatud tegelasi.

Mõistagi ei tohi neid hoiakuid üle tähtsustada. Saksamaa eripärane poliitika paistis silma üksnes teiste idaaladega võrreldes. Erinevalt lääne okupatsioonitsoonidest omastasid sakslased Eestis kõik olulisemad massikommunikatsiooni keskused: ringhäälingu, telegraafiagentuuri, kogu filmi- ja kinomajanduse. Endises vabariigi suurima lehe toimetuses hakkas ilmuma okupatsioonileht Revaler Zeitung, mis omandas Eesti territooriumil keske ajalehe positsiooni. Hjalmar Mäe algatusel loodud kollaboratsioonileht Eesti Sõna tõsteti kindralkomissariaadi ametliku ajalehe staatusesse alles 1942. a lõpus. Läänes loodi natsionaalsotsialistlikud okupatsioonilehed kohalike lehtede kõrvale ega tõstetud kunagi sellisele pjedestaalile. Läänes juhiti ajakirjandust pigem tsensuuri, Eestis pigem ettekirjutustega. Saksa ülemvõim oli tulnud Eestisse, et jääda, ning see pidi olema selge ka

Eesti publikule. Mingisugunegi parem tulevik tuli eestlastel „välja teenida” oma tööga Saksa sõjamajanduse huvides.

Samuti tuleb toonitada, et see „leebem” poliitika ei tulenenud mitte Berliini ettekirjutuste rikkumisest, vaid pigem nende kavakindlast rakendamisest. Kui vaadata Saksa propaganda eesmärke idas (sidemete lõhkumine kommunistliku režiimiga, tagalarahu hoidmine (majandusliku eksploatatsiooni tingimustes), ülesannete delegeerimine Saksa sõbralikele elanikele ja Saksa personali kokkuhoid) läks Eestis justkui kõik plaanipäraselt. Pealegi saavutati oma eesmärgid tegemata järeleandmisi Saksa võimuambitsioonides. Alles 1944. a meeleheitlikus rindeolukorras hakati pakkuma sümboolseid žeste Saksa võimuautoriteedi arvelt (eksplitsiitsed assotsiatsioonid vabariigi aja ja Eesti riiklusega). Kuid seda tehti mujalgi idaaladel.

Kuna Saksa võime ei huvitanud elanikkonna poliitiline kaasamine, vaid üksnes nende kuulekas koostöö, eelistas okupatsioonivõim kollaboratsioonibaasina nõukogude repressioonidest pääsenud vabariigi-aegset Eesti ametnikkonda ja eliiti, kes oli piisavalt Saksa-sõbralik ja kompetentne. Kasutati ka endisi vabadussõjalasi, kes näitasid üles suurt innukust ja lojaalsust, kuid kelle puuduseks oli ebapopulaarsus ja puudujäägid kompetentsis. Eriti eelistati aga endisi partisane, Omakaitse liikmeid ning nõukogude repressioonides kannatanuid või nende omakseid. Kõik Eesti Omavalitsuse propagandajuhid olid olnud partisanid või omakaitseelased. Samal ajal ei ilmne kuskilt, et Saksa okupatsioonivõim oleks püüdnud ergutada kohalikul pinnal võrsunud Eesti paremäärmuslust. See poleks vastanud ei lühiajalistele vajadustele ega pikemaajalistele saksastamis- ja koloniseerimisplaanidele. Sakslaste ja Mäe seisukohtades valitses üksmeel: pole kasulik polariseerida või fragmenteerida ühiskonda vanade parteiliinide järgi. Parteide aeg oli möödas, räägiti rahvuslikust leppimisest ja „rahvusterviklusest”.

Erinevalt ringhäälingust ja filmi valdkonnast oli ajakirjandusmaastik rahvuslikult segregeeritud. „Maakeelse” ajakirjanduse juures lubati eksisteerida nii vabariigi-aegsel Postimehel kui uuel kollaboratsiooniamministratsiooni häälekandjal Eesti Sõna. Toimetuseliikmetena rakendati peamiselt vabariigi-aegseid ajakirjanikke.

Kuigi ajakirjandus oli allutatud rangetele ettekirjutustele ja tsensuurile, lubas kindralkomissari pressiosakond küllaltki palju vaba ruumi eestlaste omakultuuri teemadele ja nõukogude aasta käsitlemisele. Eesti rahvuslusele lubati end välja elada nii kaua, kui see ei seadnud kahtluse alla Saksa poliitilist võimuautoriteeti ega kaldunud Saksa võimude silmis neile „mitteteretunud natsionalismi”, mille all mõeldi sümpaatiat lääneliitlaste suhtes. Kindralkomissari liberaalsem hoiak Postimehe suhtes, mille taust oli natsionaalsotsialistlikust

vaatepunktist iseenesest „Briti-meelne”, näitas, et Saksa võim oli otsustanud lubada pärismaalastele nn ventiile oma rahvusluse väljaelamiseks. Selle ründamine oleks olnud ebakasulik.

Ajakirjandussüsteemis töötamist ei peetud eestlaste silmis kuidagi taunitavaks. Iroonilisel kombel kerkisid enamik nn põrandaaluse vastupanu liikmeid just noorte ajakirjanike seast, kelle igapäevatööks oli ometi Saksa propagandapoliitika elluviimine.

Eesti Omavalitsuse süsteemis tõusid samal ajal esile tegelased, kes olid samuti veendunud oma rahvusluses ja patriotismis, kuid pühendusid täie innuga Saksa sõjapanuse teenindamisele. Silmapaistvaimaks neist oli Eesti Omavalitsuse Rahvakasvatuse Peavalitsuse juht Boris Meret. Meretile, kelle vanemad olid küüditatud 1941 Siberisse, võimaldati seniolematu karjäär Omakaitstes ja Eesti Omavalitsuse süsteemis ning mees näitas üles fanaatilist entusiasmi tõhusaima *pro*-Saksa propaganda tegemiseks. Seda mitte ainult ajakirjanduses, vaid ka rahva keskel. Selles mõttes erines ta oma eelkäijast Juhan Libest, kes oli pööranud tähelepanu kirjasõnale ja suurtele rahvusideoloogilistele projektidele, mida ta polnud aga võimeline lõpuni viima.

Rahvakasvatuse Peavalitsusele allus ulatuslik maakondlik kaastööliste võrgustik, kelle abil korraldati üle maa mitmekülgseid avalikke üritusi. Kuigi peavalitsus oli rahva silmis ebapopulaarne, ei pidanud selle tegevus alati välja paistma. Enamik avalikest üritustest olid väliselt igati rahvuslikud, ülistasid 1941. a partisanivõitlust ja mälestasid langenud sõdureid. Samuti mälestati nõukogude repressioonide ohvreid ning leinaüritustel osalesid ka Saksa võimukandjate delegatsioonid. Üritustel esitatud kõned ja hoiakud olid samas rangelt juhitud propagandaasutuste poolt ja kooskõlastatud sakslastega. Okupatsioonivõimu vaatepunktist oli avalike ürituste esmane eesmärk „ühtse võitlusrinde” loomine.

Propaganda ühiskonnale lähemale viimiseks kaasati propagandakanalitena ka avalik sektor ja ettevõtted, kelle liinis edastati omaette korraldusi ja propagandamaterjale. Propaganda pidi tulema rahva silmis „mõistlike meeste” suust, kaasama „laiad ringkonnad” ega tohtinud kõlada „liiga poliitiliselt”. Tähtis oli „propaganda mõju, mitte selle tähelepanuväärne”. Need hoiakud iseloomustavad ehk enim Eestimaa kindralkomissariaadi propagandakontseptsiooni, mille osas valitses sakslaste ja Eesti Omavalitsuse tegelaste vahel vastastikune mõistmine.

Saksa propagandavajadused nihkusid ajapikku integreerivatest vajadustes (distsipliin) üha mobiliseerivamaks. Saksamaa sõjapanus vajas kohalikke põllumajandussaadusi, toiduainetoodangut jt ressursse, alates 1943. a-st muutus oluliseks ka meeste värbamine relva alla. Mida meeleheitlikumaks rindeolukord muutus, seda enam okupatsioonivõimu

propagandapoliitika pragmaatiline hoiak esile tõusis. Samal ajal kui teostati varjatud sundmobilisatsiooni, otsustas kindralkomissari propagandaosakond kaasata selle toetuseks propagandainstrumendina ka vabariigi-aegseid konservatiivseid haritlasi ja nn „endise Eesti valitsuse autoriteetseid ringkondi”. Viimaseid kallutas koostööle ilmselt asjaolu, et neid „ringkondi” oli nõukogude režiim iseäranis represserinud.

Osaliselt kaasati endisi Eesti poliitikuid propagandateenistusse juba 1942 ja 1943. Lõpliku kokkuleppeni jõuti aga alles siis, kui Punaarmee oli Narva all. Uluotsa üldmobilisatsiooni toetava radiokõne järel presenteeriti teda avalikkusele vabariigi peaministrina. Samal ajal tõsteti esile Konstantin Pätsi mälestust. Saksa võimukandjad tõmbasid end avalikkuse eest tahaplaanile või ülistasid Eesti rahvuslust. Saksamaad kujutati väikeriikide kaitsjana bolševistliku terrori ja „lääne reeturlikkuse” eest (vt lisa 3). Ilma ühegi reaalse poliitilise lubaduseta loodi eestlastele hetkeks mulje iseseisvusest – omapärasest *ersatz*-iseseisvusest.

Hoolimata sellest, et nende narratiivide kõrval levitati edasi ka üldist natsionaalsotsialistlikku propagandamudelit, andis rahvuslik propaganda eestlastele võimaluse seda ignoreerida. Ei tasu unustada, et see toimus tingimustes, kus Saksa propagandaaparaadi kohalolu Eestis oli okupatsiooniperioodi suurim (enim ametnikke kui kunagi varem). Mõistagi oli see meeleheitlik samm ja ajutine võit, kuid Kirde-Eesti rindelõik peatati eestlastest sõdurite abil (kellele kõik propagandakanalid ütlesid ühes kooris, et nad võitlevad oma riigi ja iseenda eest) ometi ligi pooleks aastaks. Samuti ei tekkinud Eestis kunagi relvastatud vastupanu sakslaste vastu (v.a üksikud kokkupõrked 1944 septembris).

Kui Anton Weiss-Wendt on märkinud, et: „hoolimata üldisest elanikkonna usaldamatusest Eesti Omavalitsuse liidrite suhtes, elanikkond, suuremalt jaolt, jagas Mäe ja tema kolleegide vaateid”,⁶⁰² tuleks see lause pöörata õigupoolest vastupidi: Mäe ja tema kolleegid (aga ka propagandistid ja Saksa ametkonnad) tegid kõik, et nende „vaated” oleksid elanikkonnale vastuvõetavad ja leiaksid soovitud vastukaja. Selleks ankurdati propaganda nõukogude aastale, Eesti vabastamisele, „normaalsuse” taastumisele ja Euroopa-propagandale. Kui nõukogude propaganda andis eestlastele „kindla” tulevikuvisiooni õnnest, heaolust ja demokraatiast „Stalini konstitutsiooni päikese all”, pakkus Saksa propaganda selle asemel palju veenvama minevikukuvandi Eesti kuulumisest Euroopa kultuuriruumi ja põhjala rahvaste hulka, heroilise partisanivõitluse, kaastunde nõukogude repressioonide eest, võimaluse sellest rääkida, seda sobival moel uurida ning selle eest kätte maksta. Ainus, mida

⁶⁰² A. Weiss-Wendt. *Murder without Hatred*, lk 64.

Saksa propaganda ei suutnud pakkuda, oli tõeliselt innustav tulevikuvision, kuna sellega olid natsionaalsotsialismil omad plaanid.

Kokkuvõttes tuleb Saksa okupatsiooni aegset propagandategevust Eestis hinnata kui ideoloogiliselt radikaalse koloniaalrežiimi taktikalist ja küünalist praktikat, mille järgi oli kasulik sõja huvides stimuleerida kohalikku heauskset koostööd ja algatust, mängida kohalikele hirmudele ja lootustele. Kõige selle eelduseks olid soodsad algtingimused, mis tabasid ilmselt ka nii mõndagi Saksa ametnikku üllatusena. Et kusagil Saksa sõdalastele töötatud *Lebensraum*'is tervitab üks väike rahvas neid tõepoolest vabastajatena.

Nagu tähendas ametist lahkuv Propaganda-Staffeli referent Karl Behrend oma artiklis „Südamete sõprus“: „Eestis oli algusest peale kõik teisiti...“⁶⁰³

Käesolev töö pole kaugeltki ammendav käsitus Saksa okupatsiooni aegsest propagandast Eestis. Ainuüksi propaganda organisatsioonilistes küsimustes täiendaks uurimust kindlasti Saksamaa arhiivimaterjalid. Viimased aitaksid heita valgust erinevate Saksa võimkondade (Wehrmacht, idaministeerium, propagandaministeerium, SS) propagandahuvidele ja eriarvamustele, mis jätsid oma jälje sellele, milliseks kujunes Saksa propaganda Eestis. Ühtlasi oleks huvitav teada, kuidas käsitles Eestit Berliini propagandasüsteem. Kas Eestis nähti mingit Saksamaa välispropagandapotentsiaali (või kas sellest iseenesest marginaalsest haldusalast üldse huvituti)? Kohalik kindralkomissarivõim igal juhul selliseid pakkumisi ülespoole tegi ja Mäe üksikutel kõnereisidel käis.

Samuti ootavad uurimist Saksa propagandategevuse sisulised ja ideoloogilised aspektid, retseptsioon ja mõju, nii kaasajal kui tänapäeval. Millised jäljed on jätnud Saksa okupatsiooniaegne propaganda eestlaste kollektiivsesse mälu? Arvestades Saksa okupatsiooni käsitleva populaarse ajalookirjutuse ja mälestuste hulka, mis on täis sõjaaegseid propagandaloosungeid, narratiive ja müüte, on see kahtlemata tänuväärne uurimisvaldkond.

Selle töö ülesandeks on neid edasisi uurimusi veidi lihtsamaks teha.

⁶⁰³ Eesti Sõna, 6.2.1944.

ALLIKAD JA KIRJANDUS

1. Arhiiviallikad

Eesti Riigiarhiiv (ERA), Tallinn

- ERA.R-824 Adamtau, Viktor – Rahvakasvatuse Peavalitsuse vaneminspektor
üldpropaganda alal.
- ERA.4416 Ajalehe Postimees toimetuse.
- ERA.4420 Ajaloo- ja majandusalaste skeemide, tabelite ja plakatite kollektsioon.
- ERA.R-64 Eesti Julgeolekupolitsei.
- ERA.4996 Eesti Sõjaveteranide Sõprusühing.
- ERA.R-81 Haridusdirektoorium.
- ERA.2974 Jõgeva Linnavalitsus.
- ERA.R-65 Kindralkomissar Tallinnas.
- ERA.R-113 Kirjastus Eesti Kirjastus
- ERA.R-112 Kirjastus ja Trükikoda Tallinna Eesti Kirjastusühisus.
- ERA.2016 Lümenda vallavalitsus.
- ERA.R-66 Majandus- ja Rahandusdirektoorium.
- ERA.R-101 Põllumajanduse Keskvalitsus.
- ERA.R-166 Rahvakasvatuse Peavalitsus.

Tallinna Linnaarhiiv (TLA), Tallinn

- TLA.153 Kõue Vallavalitsus.
- TLA.157 Rae Vallavalitsus.
- TLA.188 Varbola Vallavalitsus.

Eesti Ajaloomuuseumi digitaalkogu

Hitler – Päästja (Plakat).

Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi digitaalkogu.

Churchill erzählt. (Plakat).

2. Publitseeritud allikad

Allgemeine Richtlinien für die politische und wirtschaftliche Verwaltung des besetzten Ostgebiete (Kommentar Robert Gibbons). – Viertelsjahrshefte für Zeitgeschichte, Jahrgang 25, Heft 2, 1977, lk 254–261.

Amtsblatt des Generalkommissars in Reval. Reval (Tallinn), Revaler Druckerei- und Verlagsgesellschaft, 1942–1944.

Eesti Julgeolekupolitsei aruanded 1941–1944. Eesti üldine olukord ja rahva meeleolu Saksa okupatsiooni perioodil politseidokumentide peeglis. Koostaja Tiit Noormets. Tallinn, Riigiarhiiv, 2002.

Goebbels, Joseph (Toimetaja Ralf Georg Reuth). Tagebücher 1924–1945. Vol 3. Band 2. California, Piper, 1992.

Töötan ustavaks jääda... Eesti vabariigi Valitsus 1940–1992. Koostanud ja toimetanud Mart Orav ja Enn Nõu. Tartu, Eesti Kirjanduse Selts, 2004.

3. Kaasaegne perioodika

Eesti Julgeolekupolitsei väljaõppe ja kasvatusala õppematerjal, 1943–44.

Eesti Pressikorrespondents, 1944.

Eesti Sõna, 1941–45.

Linna Teataja, 1941.

Maa Sõna, 1942–44.

Pilt ja Sõna, 1943–44.

Postimees, 1941–44.

Rahvakasvatuse Peavalitsuse Informatsioon, 1944.

Revaler Zeitung, 1942.

Teataja, 1941–42.

Vaatlused. Poliitilise informatsiooni kaust, 1943.

Vaba Sõna, 1933.

4. Kaasaegne kirjandus

Aktuaalseid küsimusi: Rahvakasvatustalituse kursuste loengute kokkuvõtteid. I.

Rahvakasvatustalituse toimetused. Tallinn, Eesti Kirjastus, 1942.

Eesti rahva kannatuste aasta. I koguteos. Eesti Omavalitsuse väljaanne. (Tegelik toimetaja Karl Päril). Tallinn, Eesti Omavalitsus, Eesti Kirjastus, 1943.

Eesti rahva kannatuste aasta. II koguteos. Eesti Omavalitsuse väljaanne. (Tegelik toimetaja Karl Päril) Tallinn, Eesti Omavalitsus, Eesti Kirjastus, 1943.

Kiisel, Otto. Juutlus ja vabamürlus. – Ülevaateid Suur-Saksamaast: Rahvakasvatustalituse kursuste loengute kokkuvõtteid. II. Rahvakasvatustalituse toimetused. Tallinn, Eesti Kirjastus, 1942, lk 80–107.

Kirismägi, Endel. Massipsühholoogiast. – Käsitlusi propagandast: Rahvakasvatuse Peavalitsuse kursuste loengute kokkuvõtteid. III. Rahvakasvatustalituse toimetused. Tallinn, Eesti Kirjastus, 1943, lk 21–25.

Käsitlusi propagandast: Rahvakasvatuse Peavalitsuse kursuste loengute kokkuvõtteid. III. Rahvakasvatustalituse toimetused. Tallinn, Eesti Kirjastus, 1943.

Liidak, Karl. Põllumeeskond rahvusterviku osana. – Aktuaalseid küsimusi: Rahvakasvatustalituse kursuste loengute kokkuvõtteid. I. Rahvakasvatustalituse toimetused. Tallinn, Eesti Kirjastus, 1942, lk 30–41.

Meret, Boris. Selgitustööst põllumeeskonnas. – Käsitlusi propagandast: Rahvakasvatuse Peavalitsuse kursuste loengute kokkuvõtteid. III. Rahvakasvatustalituse toimetused. Tallinn, Eesti Kirjastus, 1943, lk 60–71.

Meyer-Goldenstädt, Günther. Ringhäälingust. – Käsitlusi propagandast: Rahvakasvatuse Peavalitsuse kursuste loengute kokkuvõtteid. III. Rahvakasvatustalituse toimetused. Tallinn, Eesti Kirjastus, 1943, lk 51–59.

Ringhääling. Eesti Ringhäälingu almanahh 1944. Välja andnud Kindralkomissari Propagandaameti Ringhäälingu-referent Günther Meyer-Goldenstädt. Tallinn, Eesti Kirjastus, 1944.

Schloimann, Paul. Poliitilisest olukorrast. – Aktuaalseid küsimusi: Rahvakasvatustalituse kursuste loengute kokkuvõtteid. I. Rahvakasvatustalituse toimetused. Tallinn, Eesti Kirjastus, 1942, lk 5–18.

Schloimann, Paul. Propagandast. – Käsitlusi propagandast: Rahvakasvatuse Peavalitsuse kursuste loengute kokkuvõtteid. III. Rahvakasvatustalituse toimetused. Tallinn, Eesti Kirjastus, 1943, lk 5–20.

Võit jääb meile. Koguteos. Leningrad, Eesti NSV Riiklik Kirjastus, 1943.

Ülevaateid Suur-Saksamaast: Rahvakasvatustalituse kursuste loengute kokkuvõtteid. II. Rahvakasvatustalituse toimetused. Tallinn, Eesti Kirjastus, 1942.

Taube, Arved von. Ülevaade Saksa ajaloost. – Ülevaateid Suur-Saksamaast: Rahvakasvatustalituse kursuste loengute kokkuvõtteid. II. Rahvakasvatustalituse toimetused. Tallinn, Eesti Kirjastus, 1942, lk 5–27.

Eesti rahva ajalugu: I köide (1.–5. vihik). Toimetajad Juhan Libe, August Oinas, Hendrik Sepp, Juhan Vasar. Tartu, Loodus, 1933

Baigais gads: attēlu un dokumentu krājums par boļševiku laiku Latvijā no 17.VI. 1940 līdz 1.VII. 1941. Rīga, Zelta ābele, 1942.

Hitler, Adolf. Mein Kampf. München, Franz-Eher-Verlag, 1943.

5. Kirjandus

„Mitmesuguseid kuuldusi liigub...” *Teateid olukorra kohta Eestis 1943–1945.* – Akadeemia, nr 1, 2011, lk 165–184.

Adson, Artur. Lahkumine. Toronto, Orto, 1951.

Angelus, Oskar. Tuhande valitseja maa. Mälestusi Saksa okupatsiooni ajast 1941–1944. Tallinn, Olion, 1995.

Annist, Sirje. Kultuur ja prefektuur. – Kultuur Eesti sõja-aastail, 1941–1944. Toimetajad Kaalu Kirme, Maris Kirme. Tallinn, Tallinna Pedagoogikaülikool, 1998, lk 21–30.

Arens, Ilmar. Tõe palge ees. Mälestuskilde. – Tulimuld, nr 2, Lund, 1967, lk 107–111.

Buchbender, Ortwin. Das tönende Erz: Deutsche Propaganda gegen die Sowjetunion. Stuttgart, Seewald Verlag, 1978.

Dahl, Hans Fredrik. „Kollaborationsrundfunk” in Norway. – Kultur – Propaganda – Öffentlichkeit. Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939–1945, Vol. 5. Hrsg Wolfgang Benz u.a. Berlin, Metropol, 1998, lk 171–187.

Dallin, Alexander. German Rule in Russia 1941–1945. A Study of Occupation Politics. London, The MacMillan Press Ltd., 1981.

Eesti piirikaitserügemendid ja politseipataljonid Narva rindel 1944. aastal. Koostaja Marek Nisuma. Tallinn, Varrak, 2011, lk 280

Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945. 1. köide. Eesti rahvas võitluses Nõukogudemaa vabaduse ja sõltumatuse eest aastail 1941–1943. Peatoimetaja Leonid Lentsman. Tallinn, EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut, 1975.

Eesti rahvastikukaotused II/1. Saksa okupatsioon 1941–1944: hukatud ja vangistuses hukkunud. Koostanud Indrek Paavle. Tartu, Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 2002.

Ellul, Jacques. Propaganda: The Formation of Men's Attitudes. New York, Vintage, 1973.

Estonia 1940–45. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Toimetajad Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle. Tallinn, 2006.

Ezergailis, Andrew. Nazi/Soviet Disinformation about the Holocaust in Nazi-occupied Latvia. Daugavas Vanagi: Who are They – Revisited. Rīga, Latvijas 50 gadu okupācijas muzeja fonds, 2005.

Feldmanis, Inesis. Latvia under the Occupation of Germany 1941–1945. – The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991: Selected Research of the Commission of the Historians of Latvia. Riga, Institute of the History of Latvia, 2005, lk 77–91.

Feldmanis, Inesis. Waffen-SS Units of Latvians and Other Non-Germanic Peoples in World War II: Methods of Formation, Ideology and Goals. – The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991: Selected Research of the Commission of the Historians of Latvia. Riga, Institute of the History of Latvia, 2005, lk 122–131.

Förster, Jürgen. Operation Barbarossa as a War of Conquest and Annihilation. – Germany and the Second World War. Volume IV. The Attack on the Soviet Union. Oxford, Oxford University Press, 1999, lk 481–525.

Handrack, Hans-Dieter. Das Reichskommissariat Ostland: die Kulturpolitik der deutschen Verwaltung, 1941 – 1944. München, Philos. Fak. der Ludwig-Maximilian-Univ. zu München, 1979.

Hennoste, Tiit. Noor-Eesti enesekoloniseerimisprojekt. Teine osa. Olulised kirjandusmõtteviisid ja nende suhted kolonialismiga 20. sajandi algupoole Eesti kirjanduses. – Methis, nr 1-2, 2008, lk 262–275.

- Hiio, Toomas.** Eesti kui Wehrmacht'i operatsioonipiirkond 1941–1944. Väegrupi „Nord” tagalapiirkond ja 207. julgestusdiviis. – Laidoneri muuseumi aastaraamat 5. Koostaja Leo Lõhmus. Tallinn, Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri Muuseum, 2006, lk 115–152.
- Hiio, Toomas.** Ülevaade 1941. aasta sõjasündmustest Eestis. – 1941. aasta Eestis. Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi Aastaraamat 6/2006. Tallinn, Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri Muuseum, 2007, lk 101–118.
- Hiio, Toomas; Kaasik, Peeter.** Estonian Units in the Waffen-SS. – Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Toimetajad Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle. Tallinn, 2006, lk 927–967.
- Hirschfeld, Gerhard.** Nazi propaganda in the occupied Western Europe: The case of Netherlands. – Nazi Propaganda: the Power and the Limitations. Welch, David (toim.). New Jersey, Barnes and Noble Books, 1983, lk 143–160.
- Huckfeldt, Robert.** Information, Persuasion, and Political Communication Networks. – The Oxford Handbook of Political Behaviour. Edited by Russell J. Dalton, Hans-Dieter Klingemann. Oxford, New York, Oxford University Press, 2007, lk 100–101.
- Isberg, Alvin.** Zu den Bedingungen des Befreiers. Kollaboration und Freiheitsstreben in dem von Deutschland besetzten Estland 1941 bis 1944. Stockholm, Studia Baltica Stockholmiensia, 1992.
- Jockheck, Lars.** Propaganda im Generalgouvernement. Die NS-Besatzungspresse für Deutsche und Polen 1939–1945. Osnabrück, Fibre Verlag, 2006.
- Jowett, Garth S.; O'Donnell, Victoria.** Propaganda and Persuasion. London, Sage Publications Inc, 1989.
- Kadak, Kaul-Andrus.** Mitme taeva all. Stockholm, EMP, 1974.
- Kallis, Aristotle A.** Nazi Propaganda and the Second World War. Hampshire, Palgrave Macmillan, 2008.
- Kasekamp, Andres.** Saksa okupatsioon 1941–1944. – Eesti ajalugu VI. Peatoimetaja Sulev Vahtre. Tartu, Ilmamaa, 2005, lk 196–211.
- Kasekamp, Andres.** The Ideological Roots of Estonian Collaboration during the Nazi Occupation. – The Baltic Countries under Occupation. Toimetaja Anu-Mai Köll. Stockholm, Acta Universitatis Stockholmiensis, Studia Baltica Stockholmiensia, 2003, lk 85–96.
- Kirs, Ernst.** Kadunud poeg smokingis. – Verbum habet Sakala: Korp! Sakala koguteos. Toimetaja Rein Helme jt. Tartu, korp! Sakala, 1944, lk 103–108.
- Kivikas, Albert.** Avalik kiri Artur Adsonile. – Eesti Teataja, 27.10.1951.

- Klesment, Johannes.** Kolm aastat iseseisvuse võitlust võõra okupatsiooni all. – Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. VIII. Stockholm, EMP, lk 7–50.
- Kokla, Juhan.** Eesti ajakirjandus ja Saksa okupatsioon. – Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. VIII. Stockholm, EMP, 1959, lk 144–168.
- Kraft, Ülle.** Eesti piirikaitserügementide ohvitserkond 1944. aastal. – 1941. aasta Eestis. Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi Aastaraamat 6/2006. Tallinn, Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri Muuseum, 2007, lk 180–238.
- Kures, Voldemar** (pseud. Eesti Hendrik). „Lambakasvatuse talitus”. – Teataja, 30.1.1945, lk 2.
- Kures, Voldemar** (pseud. Eesti Hendrik). Kuldõunad hõbevaagnal. – Eesti Teataja, 1.8.1945, lk 2.
- Kures, Voldemar** (pseud. Eesti Hendrik). Maavalitsemise unelmad. – Eesti Teataja, 6.6.1945, lk 2.
- Kures, Voldemar.** Seitsme lukuga suletud raamat. I köide. Tartu, Ilmamaa, 2006.
- Kures, Voldemar.** Seitsme lukuga suletud raamat. III köide. Tartu, Ilmamaa, 2007.
- Kuusik, Argo.** Security Police and SD in Estonia in 1941–1944. – Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Toimetajad Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle. Tallinn, Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006, lk 577–601.
- Laid, Eerik.** Paopaigad (valimik artikleid). Koostanud Pekka Erelt ja Hando Runnel. Sari: Eesti mõttelugu, nr 13. Tartu, Ilmamaa, 1997.
- Lasswell, Harold.** Propaganda Technique in World War. London, Kegan Paul, Trench, Trübner & Co, Ltd., 1927.
- Lipgens, Walter** (toim.). Documents on the History of European Integration: Continental Plans for European Union 1939–1945 (Series B, History, Volume 1), (artiklite ja dokumentide kogumik). Berlin, Walter de Gruyter & Co, 1984.
- Mamers (Õpik), Oskar.** Häda võidetuile. Stockholm, EMP, 1958.
- Maripuu, Meelis.** Arvustus: Raamidest väljas (aja)lugu. Ruth Bettina Birn. Die Sicherheitspolizei in Estland 1941–1944: Eine Studie zur Kollaboration im Osten. (Sammlung Schöningh zur Geschichte und Gegenwart.) Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2006. 286 S. – Akadeemia, nr 4, 2007, lk 876–884.
- Maripuu, Meelis; Paavle, Indrek.** Die deutsche Zivilverwaltung in Estland und die estnische Selbstverwaltung. – Vom Hitler-Stalin-Pakt bis zu Stalins Tod. Estland 1939-1953. Toimetaja Olaf Mertelsmann. Hamburg, Tallinn, Bibliotheca Baltica, 2005, lk 96–129.

Maripuu, Meelis. German Civilian Administration in Estonia in 1941–1944. – Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Toimetajad Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle. Tallinn, Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006, lk 521–537.

Memorandum Eesti seisundi kohta. – Seaduse sünd. Jüri Uluots. Koostaja Hando Runnel. Tartu, Ilmamaa, 2004.

Meret, Hans (Boris). Teremi jutustus „Estonia mässust”, sõjast, Berliinist, KZ-laagrist ja muust. Toronto, Oma Press, 1984.

Mettus, Woldemar. Mask ja nägu. Lund, Eesti Kirjanike Kooperatiiv AB, 1969.

Mäe, Hjalmar. Kuidas kõik teostus: minu mälestusi. Muraste, Matrix kirjastus, 2005.

Mägi, Arvo. Mis meelde on jäänud. Tartu, Ilmamaa, 2001.

Mälk, August. Peale päevapööret. Lund, Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1976.

Myllyniemi, Seppo. Die Neuordnung der Baltischen Länder 1941–1944: Zum nationalsozialistischen Inhalt der deutschen Besatzungspolitik. Helsinki, Suomen Historiallinen Seura, 1973.

Neiburgs, Uldis. Western Allies in Latvian Public Opinion and Nazi Propaganda during the German Occupation 1941–1945. – The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991: Selected Research of the Commission of the Historians of Latvia. Riga, Institute of the History of Latvia, 2005, lk 132–147.

Niidassoo, Külli. Väitlus: Enn Sarv. „Eesti Vabariigi Rahvuskomitee: Tegevuse lühiülevaade.” – *Akadeemia*, 1998, nr 8, lk 1612–1619. – *Akadeemia*, nr 2, 1999, lk 405–409.

Noormets, Tiit. Suvesõda Eestis 1941. aastal. – 1941. aasta Eestis. Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi Aastaraamat 6/2006. Tallinn, Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri Muuseum, 2007, lk 123–128.

Paavle, Indrek. Eesti Omavalitsuse kujunemine 1941. aastal. – 1941. aasta Eestis. Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi Aastaraamat 6/2006. Tallinn, Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri Muuseum, 2007, lk 159–179.

Paavle, Indrek. Estonian Self-Administration in 1941–1944. – Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Toimetajad Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle. Tallinn, Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, lk 539–567.

Pajur, Ago. Suur kriis. – Eesti ajalugu VI. Peatoimetaja Sulev Vahtre. Tartu, Ilmamaa, lk 81–91.

Palgi, Daniel. Murduvas maailmas. I–III. Tallinn, Eesti Päevaleht, Akadeemia, 2010.

- Pinn, Voldemar.** Kahe mehe saatus. Johannes Vares, Hjalmar Mäe. Haapsalu, V. Pinn, 1994.
- Quinkert, Babette.** Propaganda und Terror in Weißrußland 1941–1944: Die deutsche „geistige“ Kriegführung gegen Zivilbevölkerung und Partisanen. Paderborn, Schöningh, 2009.
- Raag, Arno.** Saatuslikus kolmnurgas. Lund, Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1974.
- Raag, Arno.** Võitluses saksa tsensoriga. – Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. VIII köide. Stockholm, EMP, 1959, lk 169–179.
- Raag, Arno.** Võitluses saksa tsensoriga. – Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. VIII. Stockholm, EMP, 1959, lk 169–179.
- Raud, Märt.** Alasi ja vasarate vahel. Stockholm, EMP, 1966.
- Rebas, Hain.** Miks edu – miks luhtumine? Võrdlev essee Saksa mobilisatsioonidest Eestis ja Leedus 1943. a. – Akadeemia, nr 4, 1996, lk 692–728.
- Reichelt, Katrin.** The Role of Latvia's Independence Day, 18th November, in Nazi Occupation Policy, 1941–1943. – Latvia under Nazi German Occupation, 1941–1945. Materials of an International Conference 12.–13. June 2003, Riga. Rīga, Latvijas vēstures institūta apgāds, 2004, lk 177–187.
- Rommelgas, Jüri.** Kolm kuuske. Tallinn, Olion, 2004.
- Rõuk, Vadim; Ruus, Jüri.** Vabadussõjalaste pärand Saksa okupatsiooni propaganda teenistuses. – Ajalooline Ajakiri, nr 1 (135), 2011, lk 41–64.
- Sanden, Einar.** An Estonian Saga. Cardiff, Boreas Publishing House, 1996.
- Stahf, Edgar.** Wie man Herzen erobern kann. Aus der Geschichte der Prop. Staffel Estland. – Die Wildente, Vol. 17, 1958, lk 16–22.
- Sõja ajal kasvanud tüdrukud.* Koostaja Rutt Hinrikus. Tallinn: Tänapäev, 2006
- Sösemann, Bernd.** Propaganda und Öffentlichkeit in der „Volksgemeinschaft“. – Die Nationalsozialismus und deutsche Gesellschaft. Hrsg. von Bernd Sösemann. München, Deutsche Verlags-Anstalt, 2002, lk 114–154.
- Tambek, Elmar.** Tõus ja mõõn. Mälestusi kodumaalt. Teine raamat: kaks okupatsiooni. Tallinn, Olion, 1933.
- Taylor, Alan John Percivale.** The Origins of the Second World War. Middlesex, Penguin Books Ltd, 1981.
- Tinits, Arvi.** Välgumärgi kasvandikud. Toronto, Eesti Lennuväeposte Klubi Torontos, 1982.
- Weiss-Wendt, Anton.** Murder without Hatred: Estonians and the Holocaust. Syracuse (N.Y.), Syracuse University Press, 2009.

Welch, David (ed.). Nazi propaganda: the power and the limitations. New Jersey, Barnes and Noble Books, 1983.

Viira, Helga. Põgusaid mälestusi Tallinna ringhäälingust Saksa okupatsiooni ajal septembrist 1941– kevadeni 1944. – Kultuur Eesti sõja-aastail, 1941–1944. Toimetajad Kaalu Kirme, Maris Kirme. Tallinn, Tallinna Pedagoogikaülikool, 1998, lk 85–89.

6. Käsikirjalised materjalid

Nurmis, Kristo. „Ühises võitluses ühine võit!” Saksa okupatsiooni aegsed propagandaplakatid Eestis. Bakalaureusetöö. Tartu, Tartu Ülikool, uusima aja ajaloo õppetool, 2008.

Vaan, Laura. Propagandatalitus Eesti Vabariigis autoritaarsel ajajärgul. Magistritöö. Tartu, Tartu Ülikool, Eesti ajaloo õppetool, 2005.

7. Muud allikad ja materjalid (Internet, auvised)

Die Zivilverwaltung in den besetzten Ostgebieten (Braune Mappe). [WWW]
<http://www.justice.gov.il/mojheb/Eichman/t296.pdf> (9.12.2011).

Goebbels, Joseph. Knowledge and Propaganda. – German Propaganda Archive (The source: “Erkenntnis und Propaganda,” Signale der neuen Zeit. 25 ausgewählte Reden von Dr. Joseph Goebbels (Munich: Zentralverlag der NSDAP., 1934), pp. 28–52.) [WWW]
<http://www.calvin.edu/academic/cas/gpa/goeb54.htm> (10.12.2011).

Jürjo, Merike. Saksa kinokroonika Eesti filmiarhiivis. – Teater. Muusika. Kino., juuli 2001, [WWW] http://www.temuki.ee/arhiiv/arhiiv_vana/Kino/01juuli_k1.html (29.11.2011).

Löwe, Heinz-Dietrich. Studies of Propaganda and Ethnic Myths in the Occupation Press Have All the Chances to be Comparative. 2011. [WWW] <http://net.abimperio.net/node/1691> (2.12.2011).

Maripuu, Meelis. Eesti juutide holokaust ja eestlased. 2001. [WWW]
<http://eja.pri.ee/history/Holocaust/Maripuu.pdf> (9.12.2011).

Martin Bormanns Abschrift einer Besprechung im Führerhauptquartier (16. Juli 1941). Deutschland unter der Herrschaft des Nationalsozialismus (1933–1945). [WWW]

<http://germanhistorydocs.ghi->

dc.org/sub_document.cfm?document_id=1549&language=german (1.12.2011).

Modern Political Propaganda. (The source: G. Stark, *Moderne politische Propaganda* (Munich: Verlag Frz. Eher Nachf., 1930)) – German Propaganda Archive, [WWW] <http://www.calvin.edu/academic/cas/gpa/stark.htm> (10.12.2011).

Punane udu. Propagandafilm. Režissöör Tumil-Tumilovitš. Riga, Ostland-Film, 1944.

Raadio, mäleta ennast IV. (raadiosaade) Autor ja usutleja Hubert Veldermann. Tallinn, Eesti Raadio, 12.3.1989. [WWW] <http://arhiiv.err.ee/vaata/raadio-maleta-ennast-iv> (8.12.2011).

Sven Ise mälestused I. – Maailmapilt (raadiosaade). Autor ja toimetaja Martin Viirand. Tallinn, ERR, 2008. [WWW] <http://arhiiv.err.ee/vaata/maailmapilt-maailmapilt-sven-ise-malestused-1> (6.12.2011).

Sõelsepp, Venda. Kes? Mis? Millal? Kuidas? – Läänemaa Muuseumi kodulehekülj [WWW] http://www.muuseum.haapsalu.ee/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=145&Itemid=309 (10.12.2011).

The Memoirs of Alfred Rosenberg (1946). [WWW]

<http://www.archive.org/details/NoneRosenbergMemoirs> (30.11.2011).

Trükitsensuur Eestis. [WWW] <http://www.okupatsioon.ee/et/eesti-1940-1991/16-truekitsensuur> (8.12.2011).

Uziel, Daniel. Wehrmacht Propaganda Troops and the Jews. – Yad Vashem Studies, Vol. 29, 2001, [WWW] http://www1.yadvashem.org/odot_pdf/microsoft%20word%20-%202021.pdf (29.11.2011).

SUMMARY. *Das fein geschliffene Glas.* Propaganda Organization in Estonia during the German Occupation, 1941–1944

The focus of this paper is to examine the organizational structure and functionality of propaganda in German occupied Estonia in 1941–1944 with the aim of contextualizing the position of propaganda in the overall German power praxis in Estonia.

The aspirations of the German conquest of the Soviet Union were verbalized by Adolf Hitler with his famous triad: to dominate, to administer and to exploit. To ensure this, different regions and the dynamics of the war demanded diverse on-the-ground solutions and power practices. The first chapter of this paper deals with the ideological and political aspirations of Germany and its propaganda towards Estonia and the historical (objective) context. These aspects were decisive for the development for the organization of propaganda in Estonia, including its collaboration base. The context of Estonia was rather exceptional for the German propaganda. Estonia was the last Baltic territory to be conquered, which meant that the Soviet repressions (arrests, scorched earth tactic, forced mobilization) lasted longer in Estonia than in Latvia and Lithuania. Many parts of Estonia were liberated by Estonian partisans themselves, who then joined the Germans. Most Estonians greeted the German Wehrmacht as liberators, seeing in them a hope for the restoration of pre-Soviet era life and social structures. This also applied for former journalists.

Secondly I give an overview of the German and Estonian propaganda institutions on their way from Berlin to Tallinn. During the period of German Occupation the following German propaganda institutions oversaw the organization of propaganda in Estonia:

- 1) Wehrmacht's *Propagandakompanie* 621.
- 2) Wehrmacht's *Propaganda-Staffel Estland*
- 3) Propaganda department by the *Generalkommissar Estland*
- 4) *Propagandaamt Estland* (under the Eastern department of German Propaganda Ministry).

For German propagandists Estonia implied a totally different collaboration base than in the so-called old-Soviet territories. Due to the fact that the mass communication and propaganda in Estonia remained until the beginning of 1942 in the hands of Wehrmacht's Propaganda-Staffel Estland, which consisted of only some dozen German officials, the latter mostly delegated their work to pre-Soviet era public officials who had returned to their posts.

Unlike in the other former Baltic states things changed little with the late entrance of German civilian government during the first war winter. The local German civilian government in tandem with the SS were convinced to adapt to a more pragmatic and self-

serving ruling style, which meant promoting local initiative and making constructive use of the positive disposition the public had had towards Germany at the outset of the war. *Generalkommissar* of Estonia Karl-Siegmund Litzmann was a propaganda-conscious ruler, stressing heavily on the discursive and the symbolic, especially concerning Estonian nationalism. This meant a careful balance in censoring, supervising and directing often locally developed propaganda, without compromising the authority of German rule nor its long-term political aims and claims.

Litzmann soon decided upon a policy of minimum German officials, which also applied to the propaganda sphere. No county-level German Propaganda departments were created. Soon the German propaganda policies in Estonia were also mostly cut from the central administration of *Reichskommissariat Ostland* in Riga.

The German propaganda-politics in Estonia can be described as a symbiosis of favorable conditions with pragmatic viceroys and the needs of war (keeping the rear area calm).

The collaboration administration of Estonia (*Eesti Omavalitsus*, led by Hjalmar Mäe) started to build already in October of 1941 its own propaganda structure under the name of Head Office of Public Education (*Rahvakasvatuse Peavalitsus*, RKP). RKP ruled over Estonian language press (apart from censorship), Estonian language publishing, sporting events, and organizing propaganda campaigns. Although it was subordinated to the collaboration-government, it got most of its instructions from German propaganda institutions. It created its own local affiliates in the counties which also included agents in the parishes. Its first assignments on the campaigns of collecting winter clothes and colored metal for the Wehrmacht proved rather successful.

From the German point of view the officials of *Generalkommissariat* were convinced that special propaganda-politics should be established in Estonia. They believed the situation in Estonia was similar to a “finely polished glass,” that is easily broken by German colonial inertias, but could prove to be much more valuable than the robust Latvian glass, which in turn can endure harder blows. In Estonia propaganda seemed to have potential as a power instrument. Conversely much was argued about the Estonian “mentality” which was “highly reluctant” in accepting propaganda that was “too obvious”. The biggest challenge for German propaganda were pro-British attitudes, especially among intellectuals.

In the field of press there existed a sort of pluralism. Although as the main paper in Estonia the German language *Revaler Zeitung* was published, the collaboration government created their own paper called *Eesti Sõna* (Estonian Word). Some local papers were re-

established in their pre-Soviet era form, most notably the second biggest Estonian-language newspaper *Postimees* in Tartu. Most of the journalists working in the papers were those who had not been targeted by Soviet repressions.

Press work was directed and controlled by the propaganda section of the *Generalkommissariat* which also held the monopoly on censorship. Both pre-censorship and post-censorship was implemented. Every day the editors received detailed press instructions and articles from Berlin as well as from the local authorities. The press work was directed through the press and publishing offices of RKP. Since most journalists had hoped for the reestablishment of the pre-Soviet press-sphere, this situation took a toll on their motivations. It is ironic that one of the few groups of resistance against the German rule was born among the journalists at the *Postimees* newspaper. Nonetheless, on the everyday basis they were publishing propaganda materials as usual.

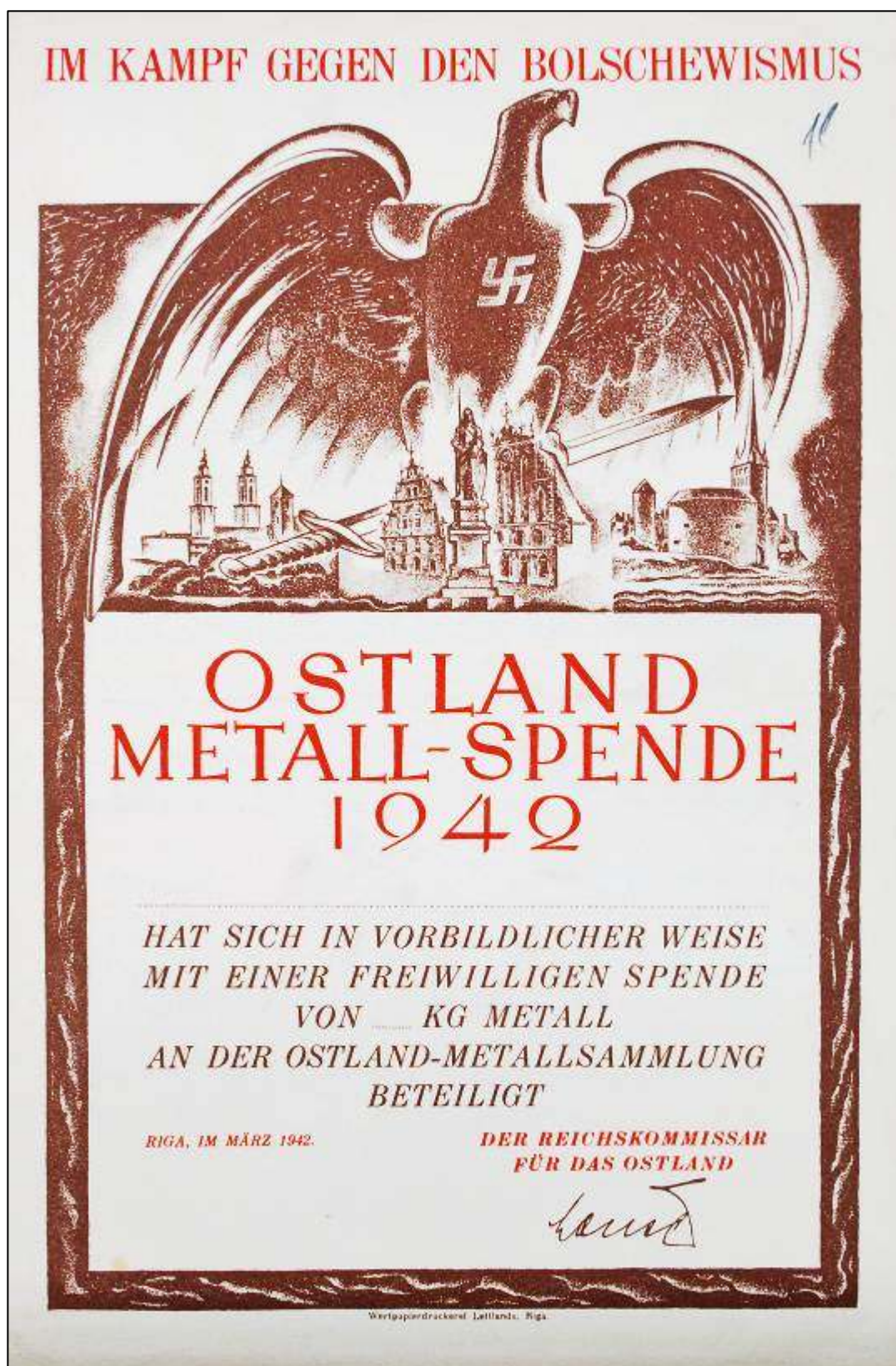
Although papers were otherwise highly controlled, the regime was rather liberal in the cultural sections and especially articles concerning the Soviet year. Almost every day papers published articles about the communist repressions during the Soviet year. The Soviet repressions became the central anchor for all the propaganda activities. The collaborationist administration of Hjalmar Mäe and the RKP led by Juhan Libe and Boris Meret were given the opportunity to construct their propaganda narrative essentially on the repressions of the Soviets in 1940/41 and the loss of Estonian independence. They proved to be eager and rather innovative, using other channels of communication than the usual mass media (mainly printing press), including public events, studies of the Soviet repressions, careful use of popular authorities, local officials, agrarian councils, schoolteachers etc., all with the aim to reach to the widest horizontal level of the Estonian public.

From 1943 on, the propaganda office of *Generalkommissar* started to pay much more attention to the use of pre-Soviet politicians, the so called “authoritative circles of former Estonian government” as a propaganda channel. This was the high point of German pragmatism. Some former Estonian politicians (who were the most purged group by the Soviets) were already used in the propaganda for the Estonian *Waffen-SS*-Legion. RKP used authoritative people in its project of writing a scientific book on the Soviet year and its repressions. Finally when the Red Army was on Estonian eastern front, the former Estonian Prime Minister Jüri Uluots agreed to support the forced mobilization. During that time the newspapers were encouraged to print highly nationalist and republican era sentiments. Uluots was explicitly presented as prime minister. Also used were commemoration articles about the deported president and other political leaders, including the liberal-conservative Jaan

Tõnisson, who at an earlier time had been considered as a person with pro-British leanings. This meant that by the end of the month some 30 000 soldiers enlisted to fight on the borders of Estonia along with the Germans. Soldiers weren't convinced to fight for Germany or Europe but for themselves and more subtly: for their republic. All this showed the potential of cynical pragmatism on the side of local German propaganda.

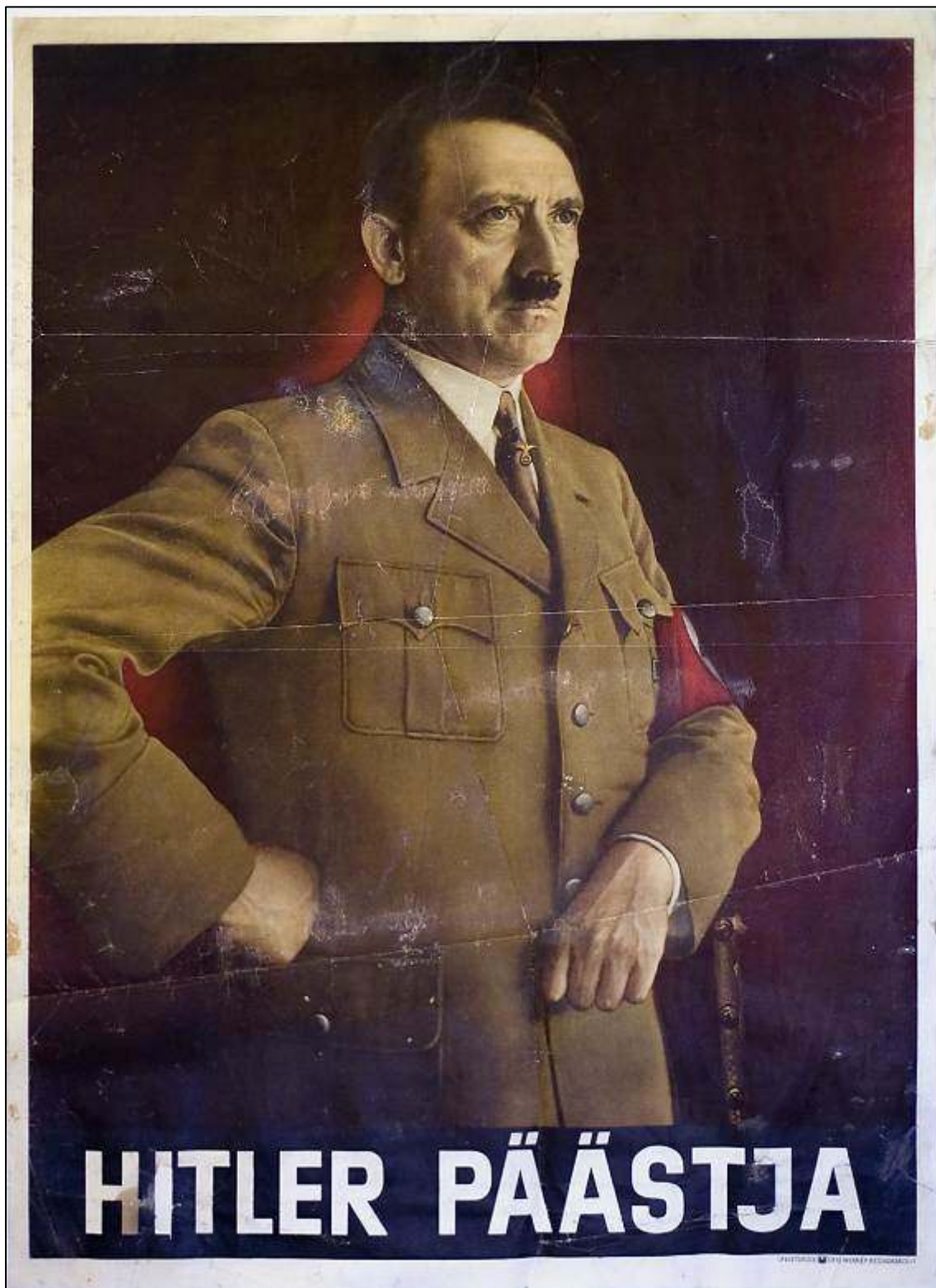
Evidently the propaganda did not work in a vacuum, but indivisibly and in combined effort with other various methods of societal mobilization and integration: coercion and supervision, repressions, blackmailing, threat, integration to institutions, various forms of benefits and penalties. Propaganda performed mainly as a legitimization of these practices, pacifying the potential public resistance.

LISAD

⁶⁰⁴ ERA.R-824.1.3, l. 11.

LISA 2. Propagandaministeeriumi idatalituse toodetud ja organisatsioon Vineta tõlgitud
propagandaplakat, 1941 sügis-talv⁶⁰⁵

⁶⁰⁵ Eesti Ajaloomuuseumi digitaalkogu.

⁶⁰⁶ Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri muuseumi digitaalkogu.

LISA 4. Eestis tükitud Eesti Leegioni kutsuv propagandaplakat, 1943⁶⁰⁷

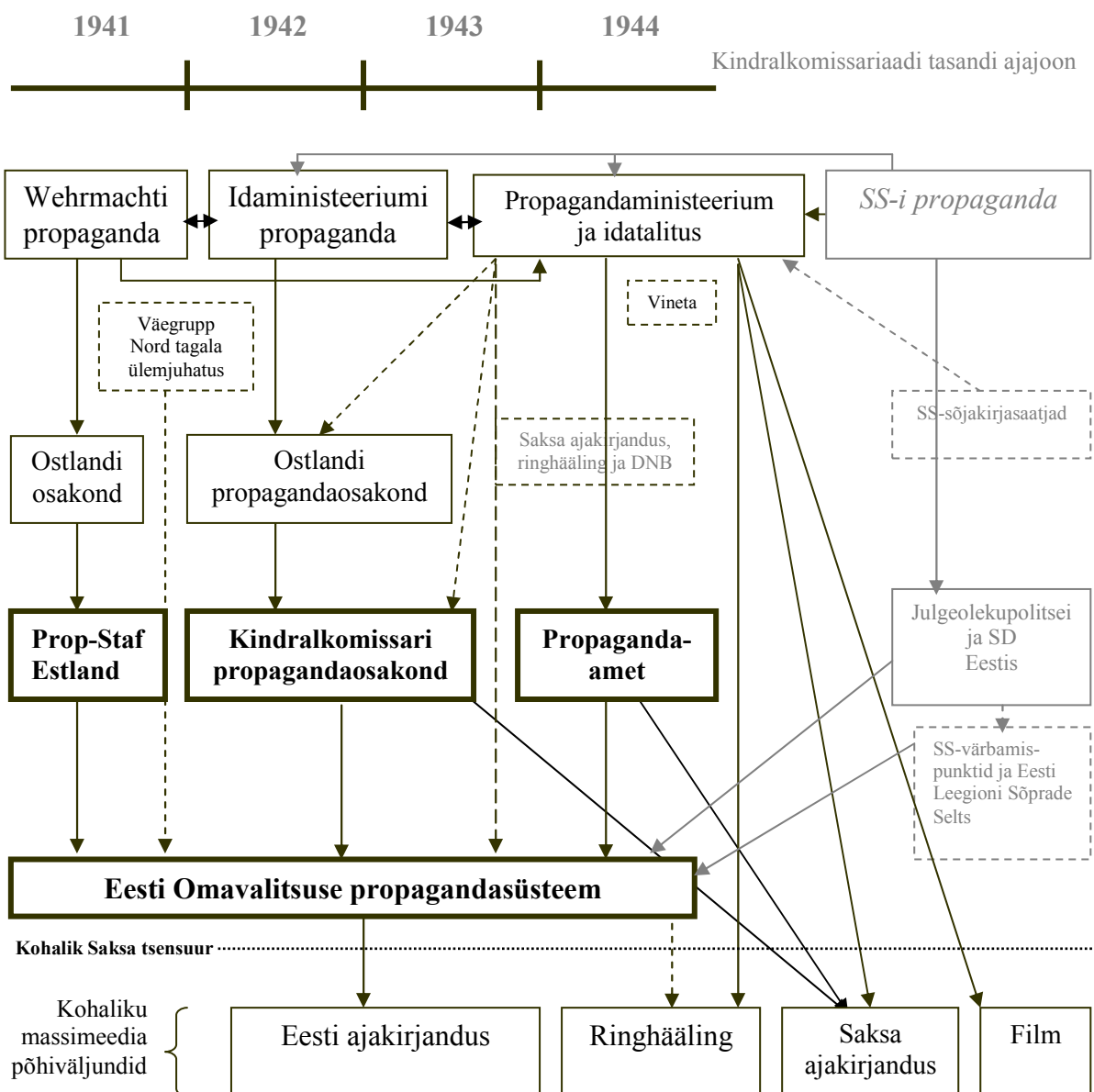

⁶⁰⁷ ERA.4420.1.1, 1. (nummerdamata).

⁶⁰⁸ ERA.4420.2.9.1. (nummerdamata).

LISA 6. Saksa propagandainstitutsioonide tinglik üldstruktuur Eesti Omavalitsuse propagandasüsteemi ja massimeedia vaatepunktist

LISA 7. Saksa propagandasüsteem Eestis II

Eestimaa Kindralkomissari propagandaosakond (5.12.1941/14.1.1942 – 17.12.1943)

Juhatajad (*Abteilungsleitern*): Paul Schloimann, Fritz Mundt, Georg Leibert (kt), **D. Bade** (nov 1942 – dets 1943).

Allus kindralkomissari II Peaosakonnale (Poliitika) (Hauptabteilung II (Politik)), mille all moodustas osakonna Propaganda (Hauptabteilung II – Propaganda), alates 5.3.1942 (grupi a) Propaganda (Hauptabteilung II (Politik) – gruppe (a) Propaganda). 1943 muudeti poliitika peaosakond I peaosakonnaks, seega muutus ka propagandaosakonna nimi: Peaosakond I (Poliitika) – (b) Propaganda (Hauptabteilung I (Politik) – (b) Propaganda).⁶⁰⁹

Hauptabteilung II – (a) Propaganda struktuur 5.3.1942⁶¹⁰

- **Juhataja:** Paul Schloimann
 - **Aktiivpropaganda** (Aktivpropaganda). *Paul Schloimann*
 - **Majanduspropaganda, messi- ja näitusetegevus** (Wirtschaftspropaganda, Messe- und Ausstellungswesen). Adam Grünbaum
 - **Press** (Presse und Lektorat). Geyer⁶¹¹
 - **Kulturpropaganda**. Willy Bogenhardt
- } referentuurid

-
- **Ringhääling** (Rundfunk). Saatejaama juht (*Sendeleiter*) Günther Meyer-Goldenstädt
 - **Film** (Film). Referent Koch

-
- Eraldi: **Põllumajandusliku Pressi ja Propaganda** osakond III Peaosakonna (Majandus) all (Hauptabteilung III – Wirtschaft – Landwirtschaftliche Presse und Propaganda).⁶¹²

Tehnilised töötajad (tõlgid, masinakirjutajad, assistendid)

Hauptabteilung I – Propaganda struktuur sügisel 1942⁶¹³

- **Juhataja:** Fritz Mundt
 - **Aktiivpropaganda** (Aktivpropaganda). *Fritz Mundt*
 - **Majanduspropaganda** (Wirtschaftspropaganda). (täitmata)
 - **Ajakirjandus** (Presse). Georg Leibert
- } referentuurid

-
- **Ringhääling** (Rundfunk). Saatejaama juht (*Sendeleiter*) Günther Meyer-Goldenstädt
 - **Film**. Referent Koch

-
- Eraldi: **Peaosakond I – (c) Kultuuripoliitika** (Hauptabteilung II – (c) Kulturpolitik).⁶¹⁴ Referent Erhard Krieger

Tehnilised töötaja (tõlgid, masinakirjutajad, assistendid)

⁶⁰⁹ ERA.R-81.1.44, l. 115–115p.

⁶¹⁰ ERA.R-65.1.55, l. 98.

⁶¹¹ Asendus juba juuliks 1942 Georg Leibertiga.

⁶¹² Vt ERA.R-65.1.1968.

⁶¹³ Georg Leiberti raporti järgi: ERA.R-65.1.28, l. 84–85.

⁶¹⁴ Viidi sügisel Propagandameti moodustamisega propagandaosakonna alla: Kultuur (Kultur).⁶¹⁴ Referent Erhard Krieger. ERA.R-81.1.283, l. 89.

LISA 8. Saksa propagandasüsteem Eestis III, Propagandaamt Estland

Kindralkomissar Tallinnas Propagandaamet (Generalkommissar in Reval Propaganda-Amt). Alates märtsist 1944 **Propagandaamt Estland.**⁶¹⁵ (Saksa propaganda kohalik juhtivorgan 17.12.1943 – 17.9.1944)

Juhatajad: D. Bade (üleminekuaja juht), **Rudolf Irkowsky**
Allus propagandaministeeriumi idaosakonnale.⁶¹⁶

Propagandaameti struktuur⁶¹⁷

- **Juhatus ja kantselei.** Juhataja: Rudolf Irkowsky
 - **Aktiivpropaganda.** Osakonna juhataja: Scheerer (Aktiv-Propaganda)
 - ***Informatsiooni ametkond, õhukaitse ja Tallinna propagandaameti esindaja.** Eiche (Informationsdienst, Luftschutz und Beauftragter des Propagandaamtes für die Gebiet Reval. Stadt und Land)
 - **Majanduspropaganda.** Dr. von Lavallade (Wirtschaftspropaganda)
 - **Vene-referentuur, sõjaväelaste meelelahutus.** Cords (Russen-Referat, Truppenbetreuung)
 - **Reportaažid ja ürituste ala.** Spindler (Bericht und Veranstaltungswesen)
 - **Kultuuripropaganda, diapositiivid ja nende linastamine, filmivõtted ja üritused.** Pletschke (Kulturpropaganda, Bildaufnahme- und Vorführungswesen, Filmaufnahmen und Veranstaltungen)
- } referentuurid
- *Fotopunkti juhataja. Fotoreporter Gunnar Puura (Leiter der Fotostelle des Propagandaamtes)*
 - *Ringvaate-filmireporter ja kaameramees. Kaastööline Baginsky (Wochenschau-Filmberichter und Kameramann)*
 - *Teised tehnilised töötajad*
 - **Ringhääling.** Saatejaama juht (Sendeleiter): Günther Meyer-Goldenstädt (Rundfunk)
 - **Film.** Koch (Film)
-
- ***Piirkonnapropagandistid (Gebietspropagandisten)**⁶¹⁸
 - Tallinn-linn (Reval-Stadt)
 - Tartu (Dorpat)
 - Kuressaare (Arensburg)
 - Pärnu (Pernau)
 - Rakvere (Wesenberg)
 - Petseri (Petschur)

Märtsini 1944 Kindralkomissari alluvuses:⁶¹⁹

I Peaosakond (Poliitika) – (b) Propaganda (Hauptabteilung I (Politik) – (b) Propaganda)
Press.⁶²⁰ Referent Georg Lehbort
Kultuuripropaganda. Referent Erhard Krieger

⁶¹⁵ ERA.R-65.1.2190, l. 12.

⁶¹⁶ Kuigi eestikeelses ametikasutuses oli asutuse nimi Kindralkomissar Tallinnas Propagandaamet, andis selle juhataja oma allkirjad ilma *kindralkomissari*-lisandita.

⁶¹⁷ ERA.R-65.1.2190, l. 29.

⁶¹⁸ ERA.R-65.1.2190, l. 7.

⁶¹⁹ ERA.R-81.1.283, l. 89.

⁶²⁰ Alates märtsist 1944 propagandaameti all, ERA.R-65.1.2191, l. 31.

LISA 9. Eesti Omavalitsuse propagandasüsteem I

Enne Eesti Omavalitsuse Rahvakasvatuse Osakonna moodustamist vastutas kohaliku propaganda eest **Hjalmar Mäe** (esialgu nn Dr. Mäe büroo juht), kes Põhja Tagala Sõjavägede juhataja Franz von Roques'i poolt nimetati 15.9.1941 Eesti Omavalitsuse juhiks ja Haridusdirektoriks vastutusalal: isikuküsimused, kultuur, haridus, **propaganda**, kohus.

Eesti Omavalitsuse Haridus- ja Kohtudirektooriumi Rahvakasvatuse osakond

(29.9.1941 –12.1941)

Juhataja. **Kaul-Andrus Kadak** (29.9.1941 – dets 1941), **Mart Kaerma** (20.12.1941 – okt 1942)
Allub Haridus ja Kohtudirektorile, s.t vahetult Hjalmar Mäele.

Rahvakasvatuse osakonna struktuur, sügis 1941⁶²¹

- Juhataja: Kaul-Andrus Kadak
 - Aktsioonid. (Hjalmar Mäe ja osakonna juhataja)⁶²²
 - Press ja Informatsioon. Voldemar Kures
 - Teater. Hanno Kompus
 - Rahvusteadused. Juhan Libe
 - Arhiivindus. Artur Loorits⁶²³
 - Noorsoo kehaline kasvatus. Karl Lang
 -
 - Personaalosakond: Edmund Aadli⁶²⁴
- } referentuurid

Rahvakasvatuse osakonna struktuur, jaanuar (?) 1942⁶²⁵

- Osakonna talituse juhataja: Mart Kaerma
- II osakond (*personaliküsimused*). Juhataja: August Klasmann⁶²⁶
 - Erialane referent organisatsiooni alal L. Karjel
- *Osakonna kantselei ja tõlk.*
- Osakond. Ruuse, Heinrich Frank, Rosenstrauch
- Osakonna talitus (noorsoo ja spordi osakond ja aktsioonide referent Elmar Luts) (III osakond)
 - Osakonna juhataja abi noorsoo ja spordi alal V. Jaakson
 - Noorsoo kehalise kasvatus referent Karl Lang
- Osakonna juhataja abi teatrite ja kunsti alal Voldemar Ernesaks
 - Referent kunsti alal Juhan Raudsepp
- Osakonna juhataja abi rahvusteaduse ja kirjanduse alal Juhan Libe (IV osakond)
- Osakonna juhataja abi press ja informatsiooni alal Karl Päril (I osakond)
 - Osakonna Pressi ja informatsiooni büroo. Viktor Kõressaar, Jaan Lattik, Ado Anderkopp jun.

⁶²¹ Rekonstrueeritud erinevate allikate põhjal. ERA.R-81.2.1, l. 1; ERA.R-81.1.2, l. 1–4; ERA.R-81.1.46, l. 28, 48–50; V. Kures. Seitsme lukuga suletud raamat. I köide, lk 101; K. Kadak. Mitme taeva all, lk 140–141.

⁶²² Mäe oli propagandaaktsioonide üldjuht kuni märtsini 1942. Operatiivset juhtimist teostas rahvakasvatuse osakonna juhataja (alates detsembri lõpust Mart Kaerma), organisatsiooni tasandil II osakond (Edmund Aadli, August Klasmann). ERA.R-81.1.44, l. 18–19.

⁶²³ Viidi al 15.11.1941 üle haridusosakonna alla.

⁶²⁴ Allus tegelikult haridusdirektor Hjalmar Mäele. ERA.R-81.1.46, l. 4.

⁶²⁵ Haridusdirektooriumi telefoniraamatu järgi. ERA.R-81.1.3, l. 5.

⁶²⁶ Viidi 10.2.1942 sisidirektor Oskar Angeluse alluvusse.

LISA 10. Eesti Omavalitsuse propagandasüsteem II

Eesti Omavalitsuse Rahvakasvatustalitus⁶²⁷ (kevad 1942 – 1.12.1942)

Juhataja: **Mart Kaerma** (20.12.1941 – okt 1942), **Boris Meret** (okt 1942 – 1.12.1942)
Allus Haridus- ja Kohtudirektorile (al 1.6.1942 Haridusdirektorile), s.t vahetult Hjalmar Mäele.

Rahvakasvatustalituse struktuur enne oktoobrit 1942⁶²⁸ (sulgudes teenistujate arv)

Juhatus. (4) Juhataja <u>Mart Kaerma</u>	} osakonnad
I Press ja informatsioon. (6) Karl Päril	
II Propaganda ja informatsioon. ⁶²⁹ (16) August Klasmann	
• Rahvakasvatusbürood maakondades (+ agendid-kaastöölised valdades;) (135)	
III Sport. (17) Jüri Lossmann	
IV Rahvusteadused ja kirjastused. (10) Juhan Libe	
V Rahvaharidus ja aktsioonid. (8) Paul Laamann	}
VI Noorsugu = Eesti Noored Peastaap. (37) Gustav Kalkun ⁶³⁰	

Teised direktoriumid⁶³¹

Põllutöödirektooriumi Propagandaosakond (1.1.1942–1.6.1942). Boris Meret.⁶³²

Majandusdirektooriumi Propagandabüroo. Boris Meret

Majandusdirektooriumi Uurimuste ja Propaganda osakond ehk MUPO (1.6.1942–18.12.1942). Boris Meret, Karl Ferdinand Kornel

Majandusliku informatsiooni osakond (alates 18.12.1942–1.1.1943). Karl Ferdinand Kornel.

Rahandusdirektooriumi Informatsiooniosakond. Karl Ferdinand Kornel.

⁶²⁷ Ka Rahvakasvatuse Talitus.

⁶²⁸ Rekonstrueeritud erinevate allikate põhjal. ERA.R-81.1.46, l. 89; V. Rõuk, J. Ruus. Vabadussõjalaste pärand, lk 46; ERA.R-81.1.1, l. 132; ERA.R-81.1.2, l. 140; ERA.R-81.1.3, l. 5; R.-81.2.239, l. 1–3.

⁶²⁹ 3.11.1942 liideti personaliosakonna operatiivosa Eesti Julgeolekupolitsei IV osakonnaga. Osakonnajuhataja säilis, ametiks haridusdirektooriumi ametnike teenistuskirjade pidamine. ERA.R-81.1.2, l. 140.

⁶³⁰ Loodi 31.7.1942. ERA.R-81.1.1, l. 132. Alates 1.10.1942 viidi üle EO juhi otsealluvusse ERA.R-81.1.46, l. 89.

⁶³¹ Ametnikud olid määratud haridusdirektooriumi rahvakasvatuse osakonna/talituse poolt ning allusid töös viimasele. Ajapikku absorbeeriti need osakonnad Rahvakasvatuse Peavalitsuse struktuuri. ERA.R-101.2.19, l. 12; ERA.R-101.1.388, l. 61; ERA.R-66.1.305, l. 7; Eesti Sõna, 9.3.1943.

⁶³² Meret oli samal ajal ka ajalehe Maa Sõna peatoimetaja.

LISA 11. Eesti Omavalitsuse propagandasüsteem III

Eesti Omavalitsuse Rahvakasvatuse Peavalitsus (1.12.1942 – sept 1944)

Juhatajad: **Boris Meret**, Paul Mutt (Eesti propagandajuht)
Allus vahetult Eesti Omavalitsuse juhile Hjalmar Mäele

Rahvakasvatuse Peavalitsuse struktuur aprillis 1943⁶³³ (*sulgudes ametikohtade arv*)

- **Juhatus.** (3) Juhataja Boris Meret
- Kantselei. (6)
- **Propaganda peaosakond.** (13) Juhataja Juhan Kohjus⁶³⁴
 - Üldpropaganda. Viktor Adamtau
 - Aktsioonid. August Palm
 - Põllumajanduspropaganda. Linda Kalasilm
 - Majanduspropaganda (*tööliskond*). Heinrich Frank
 - Rahvaülikoolid ja rahvamajad* (vabaharidustöö). Jakob Adamtau
 - Raamatukogud.* Mall Jürma
 - Vastase uurimine. Johann Voldemar Maide
 - Aktuaalse Ajaloo Arhiiv.* Heino Tarm
 - Assistendid, tehnilised töötajad*

} referentuurid
- **Pressiamet.** (5) Juhataja Karl Päril
 - Press. Viktor Kõressaar
 - Pressi-informatsioon. Viktor Konsa
 - Assistendid, tehnilised töötajad*

} referentuurid
- **Kirjastusamet.*** (7) Juhataja Juhan Libe
 - (Ilu)kirjandus. Heino Tarm
 - Kirjastused. Leo Vyemeier
 - Teaduslik kirjandus. ?
 - Trükiteoste kontroll. Raimond Kikerpuu
 - Assistendid, tehnilised töötajad*

} referentuurid
- **Spordiamet.*** (6) Juhataja Jüri Lossmann
- **Rahvakasvatusametid** (allusid Peaosakonna Üldpropaganda osakonnale) * * (52, 13 kohapealset ametit, igas 4 ametikohta; lisandusid agent-kaastöölised valdades)⁶³⁵

➤ Petserimaa	➤ Tallinn	➤ Virumaa
➤ Viljandimaa	➤ Harjumaa	➤ Narva
➤ Pärnumaa	➤ Tartumaa	➤ Võrumaa
➤ Järvamaa	➤ Valgamaa	➤ Läänemaa
		➤ Saaremaa

* Viidi 30.3.1944 EO juhi reformiga Haridusdirektooriumi koosseisu.

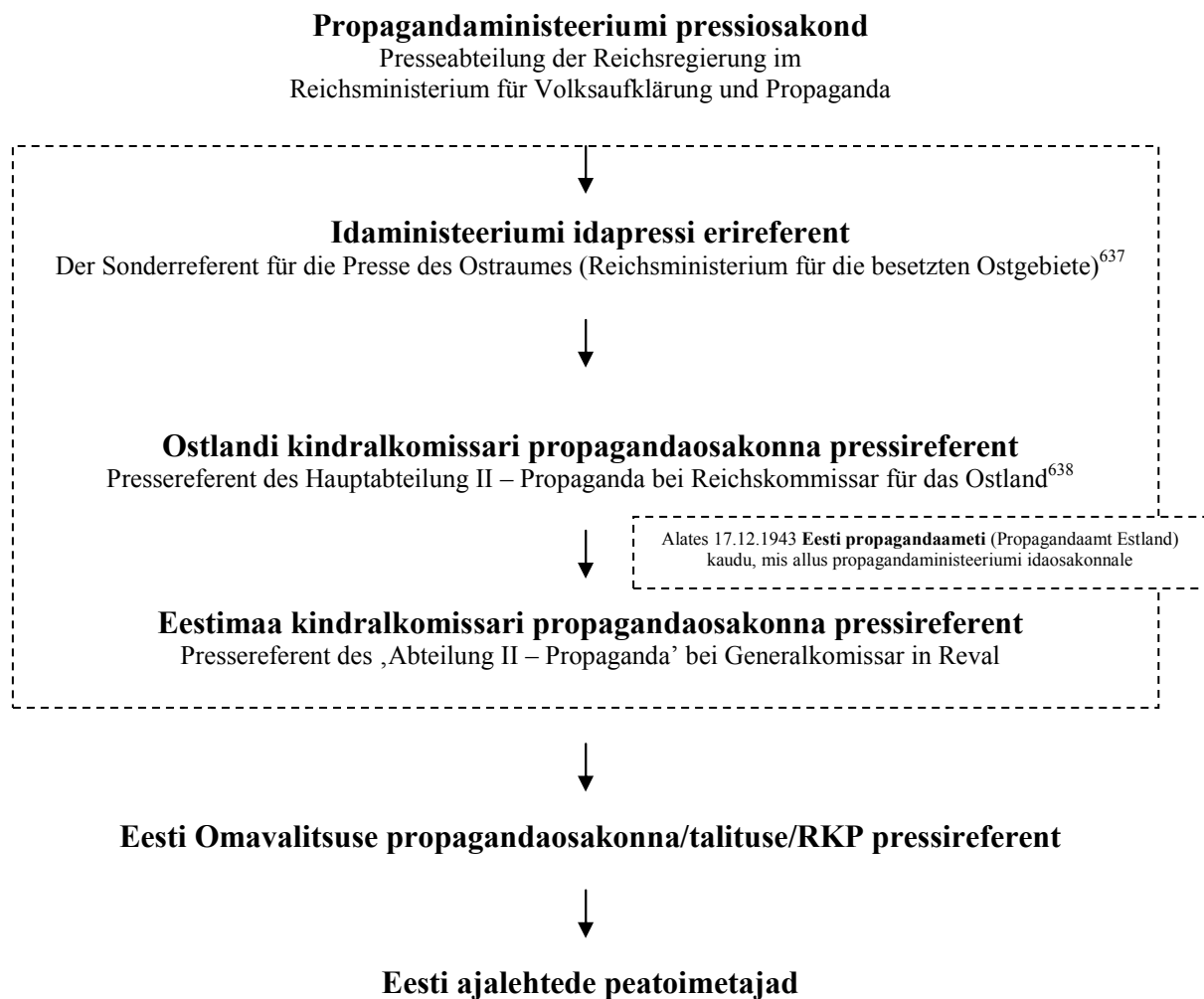
** Allutati EO juhi otsusega kohalikele omavalitsustele.

⁶³³ ERA.R-81.2.2, l. 11–17, ERA.R-166.1.30, l. 5–6.

⁶³⁴ Oli ühtlasi juhataja vanemnõunik.

⁶³⁵ Juhataja, juhataja abi, instruktor, masinakirjutaja. Valdade agentide-kaastööliste arv pole teada.

**LISA 12. Salajased juhtnõõrid ajakirjandusele (*Vertrauliche Informationen*).
Teekond⁶³⁶**

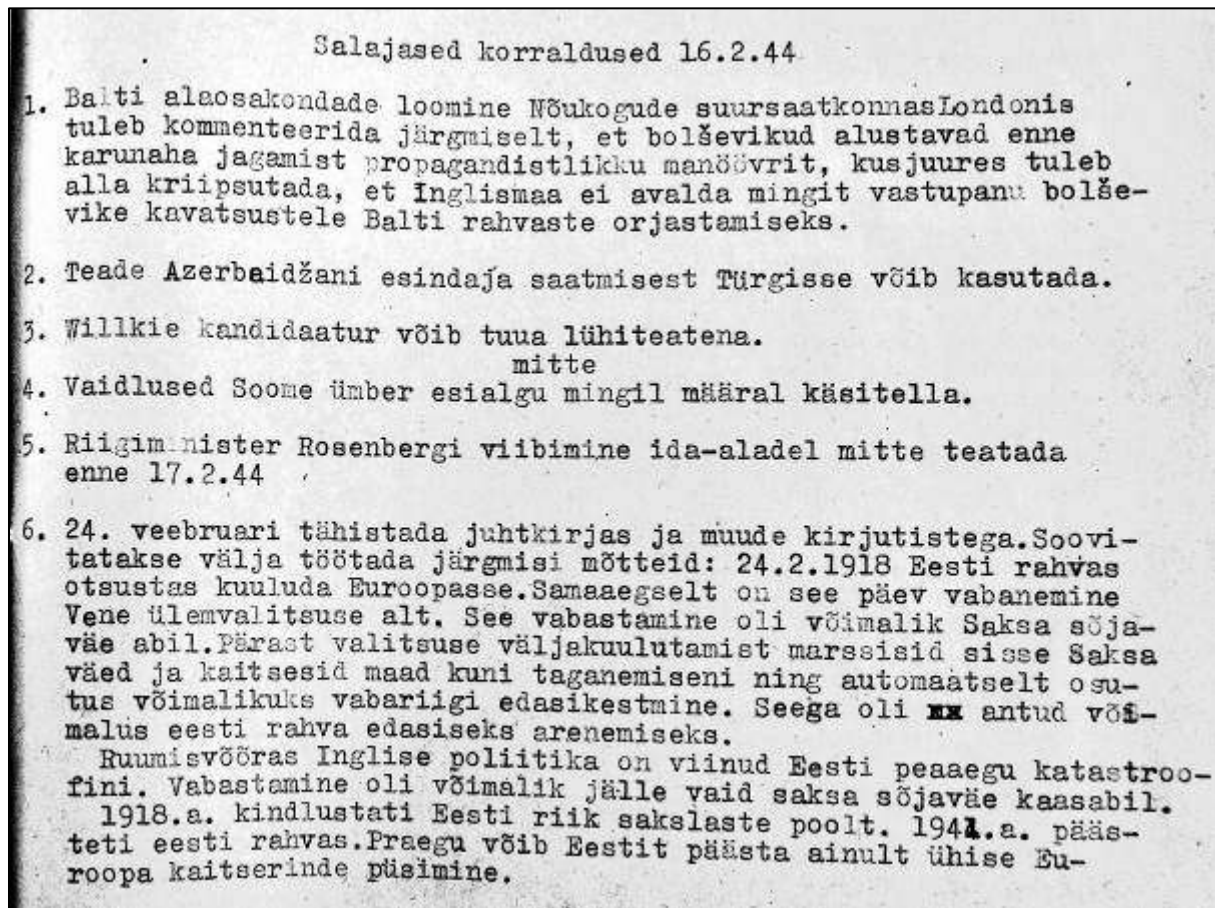

⁶³⁶ ERA.R-65.1.2182, l. 16.

⁶³⁷ Allus idaministeeriumi poliitika peaosakonna (I) pressi ja rahvavalgustuse osakonnale (I 8), kus moodustas idapressi referentuuri (I 8 d). B. Quinkert. Propaganda und Terror in Weißrußland, lk. 87.

⁶³⁸ Referent Wilhelm Stein oli ühtlasi propagandaministeeriumi idaosakonna (Abteilung Ost) pressireferent.

LISA 13. Eesti Omavalitsuse Rahvakasvatuse Peavalitsuse pressiametilt ajalehtede peatoimetajatel saadetud salajased juhtnöörid, näide⁶³⁹

⁶³⁹ Berliinist saadetud ajakirjandusjuhtnöörid, mis on täiendatud Eesti Omavalitsuse pressiameti poolt. ERA.4416.1.34, l. 140. Ettekirjutuste arv juhtnööris võis ulatuda paarikümneni.

LISA 14. Peamised ajalehed Eestimaa kindralkomissariaadis

Saksa võimude ametlik häälekandja ja kindralkomissariaadi keskne ajaleht oli **Revaler Zeitung**, peatoimetaja Herbert Petersen, allus ametlikult kirjastusele Revaler Verlags- und Druckerei-Gesellschaft mbH, mis kuulus kirjastuse Europa-Verlag koosseisu, mis oli omakorda NSDAP-i keskse kirjastuse Franz-Eher-Verlag tütar kirjastus.

Peamised eestikeelsed ajalehed

Ajalehti andis välja esialgu Haridusdirektoorium, al 1943 monopoolne kirjastus **Eesti Ajaleht** (direktor Aleksander Tõnisson, omanik Hjalmar Mäe), mis allus Rahvakasvatuse Peavalitsuse kirjastusametile.

(Nimekirjas on toodud ilmunispiirkond, koht, juhtivate lehtede peatoimetajad kronoloogiliselt. Tärniga tähistatud algupärased, Saksa okupatsiooni ajal kasutusele võetud ajalehenimetused)

Eesti Sõna * ⁶⁴⁰ (Tallinn) Albert Kivikas, August Oinas	}	üleriigilised	}	„suunda andvad” ajalehed
Maa Sõna * ⁶⁴¹ (Tallinn), Boris Meret, Albert Kivikas				
Postimees (Tartumaa, Tartu) Martin Kuldkepp, Ernst-Emil Wolke	}			
Järva Teataja (Järvamaa, Paide)				
Lääne Sõna * (Läänemaa, Haapsalu)				
Meie Maa (Saaremaa, Kuressaare)				
Otepää Teataja (Otepää)				
Sakala (Viljandimaa, Viljandi)				
Uus Elu * (Pärnumaa, Pärnu)				
Valga Teataja (Valgamaa, Valga)				
Virumaa Teataja (Virumaa, Rakvere)				
Võrumaa Teataja (Võrumaa, Võru)				
Uus Rada * (Petserimaa, Petseri)				

Muud olulisemad lehed

Novoje Vremja* (venekeelne leht)

Rindeleht* Hellmuth Mitt

Varemeist Tõuseb Kättemaks* Boris Meret, Karl Gailit

⁶⁴⁰ Eelnes ajaleht Linna Teataja.

⁶⁴¹ Eelnes ajaleht Teataja.

LISA 15. Asevalitsejad ja propagandistid⁶⁴²

Karl-Siegmund Litzmann, Friedrich Jeckeln, Hjalmar Mäe

Edgar Stahf

Georg Leibert

Kaul-Andrus Kadak

Mart Kaerma

Boris Meret

Paul Mutt

Juhan Libe

August Klasmann

Albert Kivikas

August Oinas

Karl-Siegmund Litzmann, Eestimaa kindralkomissar;
Friedrich Jeckeln, Ostlandi SS-i ja politsei juht;
Hjalmar Mäe, Eesti Omavalitsuse juht;
Edgar Stahf, Propaganda-Staffel Estlandi juhataja
Georg Leibert, kindralkomissari pressiosakonna referent, peatsensor;
Kaul-Andrus Kadak, Rahvakasvatusosakonna juhataja;
Mart Kaerma, Rahvakasvatusosakonna/Rahvakasvatustalituse juhataja;

Boris Meret, Rahvakasvatuse Peavalitsuse juhataja;
Paul Mutt, Rahvakasvatuse Peavalitsuse juhataja ja Eesti Propagandajuht;
Juhan Libe, RKP Kirjastusameti juhataja;
August Klasmann, Rahvakasvatustalituse II osakonna (personaliküsimused) juhataja;
Albert Kivikas, Eesti Sõna peatoimetaja;
August Oinas, Eesti Sõna tegevtoimetaja, peatoimetaja.

⁶⁴² Reproduktsioonide allikad: Eesti Sõna, 23.10.1943; Linna Teataja, 12.11.1941; Eesti Sõna, 21.11.1943; K. Kadak. Mitme taeva all, lk 32+n; Eesti piirikaitserügemendid ja politseipataljonid Narva rindel 1944. aastal. Koostaja Marek Nisuma. Tallinn, Varrak, 2011, lk 280; I. Paavle. Estonian Self-Administration, lk 546; Eesti Sõna, 9.7.1944; R. Marandi. Must-valge lipu all, lk 237+n; Sealsamas, lk 237+n; J. Kokla. Eesti ajakirjandus ja Saksa okupatsioon, lk 158; Sealsamas, lk 158.